SJIF Impact Factor : 8.182

ISSN: P-2455-0515
E-2394-8450

OPEN ACCESS doi

VOLUME-XII, Special Issues-I (C)
Nov - Dec 2025

erj EDUCREATOR RESEARCH JOURNAL

Peer Reviewed Referred Journal

Editors
Prof. Rajendra Shamrao Pujari
Prof. Shubhada Pawan Dahimiwal

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450
OPEN ACCESS

Educreator Research Journal

SJIF Impact Factor 8.182
Peer Reviewed Referred Journal
DOI Indexing Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C)
Nov – Dec 2025

Editors
Prof. Rajendra Shamrao Pujari
Prof. Shubhada Pawan Dahimiwal

Educreator Research Journal
A Peer Reviewed Referred Journal
DOI Indexing Journal

Published by: *Aarhat Publication & Aarhat Journal's*
Mobile No: 8850069281

Educreator Research Journal (ERJ)

ISSN: P-2455-0515 E- 2394-8450
SJIF Impact Factor 8.182
Peer Reviewed Referred Journal
DOI Indexing Journal
VOLUME–XII, Special Issues–I (C)
Nov – Dec 2025

© Authors

Disclaimer:

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability concerning the matter published in the book. However, editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.
All views expressed in the journal are those of the individual contributors. ***The individual author/s are responsible for any issues with the research paper.*** *The editor and Publisher are not responsible for the statements made or the opinions expressed by the authors.*
No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise, without the publisher's and authors' prior written permission.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDEX

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1	Indian Foreign Policy within the Evolving World Order ***Dr. Ahmad Shamshad***	1
2	United Nations and Role of India ***Dr. Suresh Shankar Muluk***	6
3	India–US Relations: Trade, Defence and Technology ***Dr. Meghraj Eknath Auti***	9
4	India’s Relation with China- Competition, Conflict and Cooperation ***Onkar Ankush Korwale***	14
5	United Nations: Role in India ***Dr. Barde Bhagwat Ramprasad***	20
6	Free Trade Agreements (FTAs): Role in India ***Mr. Garule Ganesh Laxman***	26
7	Transformation of Bilateral Ties: India–Israel Relations in the Post-Cold War Era ***Mr. Rajendra Shamrao Pujari***	32
8	India Pakistan Relations in Global Geopolitics ***Mr. Avinash Rajendra Padghan***	37
9	India’s Strategic Autonomy in a Multipolar World: Reassessing Foreign Policy in the Changing Global Order ***Pradip Jankar & Sharal Adekar***	43
10	Changing Indian Foreign Policy: Emerging Trends, Challenges and Opportunities in Cultural Diplomacy: Yoga, Language and Tradition ***Sujitkumar Madhukar Ghuge***	47
11	India’s ‘Neighbourhood First Policy’ under Narendra Modi Administration: An Analysis ***Mr. Arjun B. Somvanshi & Dr. Dattu D. Shende***	51
12	India's Bid for a Permanent Seat at the UNSC ***Chaitanya Rajesh Mhasde***	58
13	India Pakistan Relations in Global Geopolitics. (2012 to 2022) ***Mr. Dinesh Jagannath Rajpure***	63
14	India–Europe Relations: Balance between Trade and Human Rights ***Vaibhav Baburao Dalave***	72
15	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि केंद्र शासनाची भूमिका ***डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे***	78
16	यूनायटेड नेशन्स आणि भारताची भूमिका (United Nations and Role of India) ***प्रा. डॉ. संजय पंढरीनाथ गायकवाड***	86

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

17	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 च्या माध्यमातून भारतीय शिक्षणाचे जागतिकीकरण: दिशा, संधी आणि आव्हाने ***डॉ. संदीप विलासराव घोडके***	93
18	भारत-अमेरिका संबंध : एक अभ्यास ***डॉ. अर्चना सुभाष फुलारी***	103
19	अमेरिकेतील भारतीय देशांतरीत: संधी आणि आव्हाने ***डॉ. प्रभाकर रघुनाथ जगताप***	108
20	ग्रेट निकोबार प्रकल्प : विकासात्मक महत्त्वाकांक्षा, सामरिक गरजा आणि पर्यावरणीय आव्हाने ***योगेंद्र अशोक ठाकरे***	117
21	भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिक राजकारणातील भूमिका ***प्रा. पारधी एस.एस.***	122
22	भारत-चीन संबंध: एक भू-राजकीय विश्लेषण ***प्रा. भक्ती राजेंद्र पाटील***	128
23	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय हित ***प्रा. टी. वाय. रणदिवे***	136
24	जागतिक भू-राजकारणातील भारत-पाकिस्तान संबंध ***प्रा. सुधाकर पंडित बैसाणे***	142
25	भारताचे परराष्ट्र धोरण: बहुध्रुवीय जगात धोरणात्मक स्वायत्तता ***श्री. राजेंद्र बाळासाहेब म्हमाणे***	148
26	भारत चीन संबंध स्पर्धा संघर्ष आणि सहकार्य ***प्रा. बैसाणे गोविंदा भिमराव***	157
27	भारत-युरोप संबंध – व्यापार आणि मानवाधिकार यांच्यातील संतुलन ***श्री. रेडे विशाल विठ्ठल***	170
28	संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि भारताची भूमिका ***कु. सरस्वती मोतीराम वागदकर***	174
29	भारताचे शेजारील राष्ट्रासंदार्भातील ‘शेजारी प्रथम धोरण’ (Neighborhood First Policy) आणि प्रादेशिक मुत्सद्देगिरी — एक संशोधनात्मक अभ्यास ***शुभदा पवन दहिमिवाल***	179

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

30	डॉ. मनमोहन सिंग आणि नरेंद्र मोदी यांच्या कालखंडातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा तुलनात्मक अभ्यास ***करणसिंह राजेंद्र पाटील***	190
31	रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत ***कल्पना पंडितराव कांबळे***	197
32	भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या परिवर्तनशील प्रवाहात संयुक्त राष्ट्रसंघातील महिला प्रतिनिधींचे योगदान: एक चिकित्सक अभ्यास ***डॉ. संदीप विलासराव घोडके व श्री. प्रविण बाजीराव साळुंके***	202
33	भारतीय डायस्पोरा - परदेशात भारतीयांचा प्रभाव ***श्री. कुणाल संतोष वानखेडे***	216
34	प्रवासी भारतीय राजनय आणि परदेशातील भारतीयांचा प्रभाव: एक संशोधनात्मक अभ्यास ***बडाख विक्रम अशोक***	224

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIAN FOREIGN POLICY WITHIN THE EVOLVING WORLD ORDER

*** Dr. Ahmad Shamshad,**

** Assistant Professor & Head, Department of Political Science, Poona College, Camp, Pune - 411001*

Abstract:

Indian foreign policy within the evolving world order is a dynamic mix of realism, strategic autonomy, and civilizational ethos. While the liberal international order disintegrates and multipolarity gains root, India is not just adjusting - it is moulding the shape of the new global architecture. By reconciling hard power and soft influence, and national interest and global responsibility, India is rising as a decisive factor in the world order of the 21st century. The international system is in the midst of seismic changes. The emergence of multipolarity, the erosion of Western dominance, the return of nationalism, and the rise of new power poles have combined to upset the post-Cold War liberal world order. In this changing scenario, India's foreign policy has shifted from Nehruvian idealism to strategic pragmatism, establishing itself as a major player in international governance.

***Keywords:** peaceful co-existence, non-alignment, anti-colonial, tariff.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

Foreign policy of every nation is connected with the history of the Nation. India's foreign policy is also connected with history and freedom movement. As a legacy of history, India's foreign policy of the present day involves much of the facts which earlier emerged from the Indian freedom struggle. The concept of world peace and peaceful co-existence is the outcome of thinking which was thousands of years ago and presented by such thinkers as Mahatma Buddha and Mahatma Gandhi. Likewise, the resistance to the policy of imperialism, colonialism and apartheid in India's foreign policy is the outcome of the great national movement. Even in the ancient period, India has established commercial, cultural and religious contacts with the entire world. As time passed by, there used to be a different king in different areas of India, the nature of India also kept on changing, but India's relations at the world level remained always. Discussing strategic relations, the expertise of India is that it has never been offensive. India maintains formal diplomatic relations with the majority of the nations.

It is the world's second largest country based on population. India is also the world's largest democratic country and its economy is one of the world's emerging economies. Since independence, India has had friendly relations with the majority of the nations. India has always been very active globally. India has impacted the world economically since 1990. India has kept its strength and has been doing its best to ensure world peace. India's relationship with Pakistan and China is a bit tense, but otherwise, India has deep defense relations with Israel and France.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Changing Word Order:

Today's international system is facing revolutionary changes characterized by changing power dynamics, technological advancements, economic interconnectedness, climate imperatives, and geopolitical rivalries' re-emergence. The relative decline of the United States, China's emergence, Russia's assertiveness, and the rebalancing of international institutions have all combined to generate what scholars characterize as a "changing world order." Amidst this dynamic context, foreign policy in India has gained a new significance. As the world's largest democracy, the fifth-largest economy, and a major Indo-Pacific power, India is forced to remake its diplomatic approaches while protecting its fundamental national interests.

Historical Precepts of Indian Foreign Policy:

At independence in 1947, Indian foreign policy was informed by Prime Minister Jawaharlal Nehru's vision, based on non-alignment, anti-colonial solidarity, and moral diplomacy. Nehru aimed to achieve strategic autonomy through avoiding involvement in Cold War blocs while furthering peaceful co-existence, economic development, and South-South cooperation. India had a challenging middle path to walk between the United States and the Soviet Union during the Cold War. While in its non-aligned stance, India strengthened its relations with Moscow to the point of signing the 1971 Treaty of Peace, Friendship, and Cooperation, which turned out to be vital during the Bangladesh Liberation War. Meanwhile, India continued to engage the West, specifically for technologies and investments. The collapse of the Soviet Union compelled India to redefine its external relations. Economic liberalization in 1991 imposed new imperatives, calling for increased interaction with the United States, the European Union, and East Asia. India's Look East Policy, launched in the 1990s, was an acknowledgement of the growing centrality of Asia.

India and the Major Powers :

India and the United States

The bilateral relationship between India and the United States has transformed considerably over the last few decades, characterized by strategic alliances, economic engagement, and regional security cooperation. Donald Trump's election in 2016 brought about a new style of U.S. foreign policy that is more transactional and focused on "America First." This had deep implications for India, and it made the country re-think its foreign policy strategies and diplomatic relationships. While India managed its relationship with a transformed U.S. administration, it sought to strengthen its own geopolitical position while counterbalancing regional issues, especially those with China and Pakistan.

At the beginning of Trump's second term in January 2025, there was expectation that bilateral relations would continue on a positive note. Indian Prime Minister Narendra Modi was the fourth world leader to travel to Washington after Trump's inauguration and both leaders were populists and economic nationalists who had similar worldviews. New Delhi ignored the Trump administration's crackdown on illegal and legal immigration into the US, with Indian nationals being a top source of both. Existing friction over trade was also eased by India's offers to buy more American products to address the trade imbalance, with a target to more than double bilateral trade to $500 billion by 2030. However, an expected interim trade agreement has not yet materialized.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

This is partly due to New Delhi's entrenched protectionism, particularly in relation to its politically sensitive agricultural sector that employs over 40 per cent of the country's workforce, coupled with cultural sensitivities over the import of GM crops and animal by-product animal feed. Trump's social media post claiming that India is a 'dead' economy that does 'very little businesses with the US has added further bad blood.

Through late 2025, the U.S. imposed a 50% tariff on most imported goods from India, a sharp escalation in trade. The hike was implemented in two stages and was driven by geopolitical tensions. Once again, US President Donald Trump's declaration of a 100% duty on imported "branded and patented pharma products" has shaken the international pharma industry, albeit Indian generic drug manufacturers are seen to remain generally untouched for the time being. The latest cause of tension comes at the time of Trump making an attempt to arrange a truce in Ukraine. India, as the second-largest buyer of Russian crude - which represents almost 40 per cent of the country's total imports - has been caught in the crossfire. Washington had initially appeared willing to overlook New Delhi's purchase of discounted Russian crude, given India's needs as a major oil importer. The Trump administration's initially soft stance towards Moscow also had hopes of Russia-India relations becoming a lesser concern for Washington. This has changed now with Trump's recent tariffs, which New Delhi labelled as 'unfair, unjustified and unreasonable'. The fact that China and Turkey are equally among the largest buyers of Russian oil has lent credence to claims that India is being selectively targeted. India maintains that its close alignment with Moscow is not a vote of approval for Russian actions in Ukraine and that its reliance on Russian crude has stabilized global oil prices. Other matters have also fuelled tensions. New Delhi has rebuffed Trump's repeated assertions that he assisted in brokering a ceasefire agreement between India and Pakistan after their four-day clash in May. Whereas Islamabad parroted the US line, New Delhi instead contends fighting stopped short of the intervention of third parties (consistent with India's long-standing stance not to internationalize the conflict and the issue of Kashmir). The US has also welcomed Pakistan's army chief Field Marshal Asim Munir twice since the fighting while Trump proclaimed a trade agreement with Islamabad.

India - Russia Relations

Russia continues to be an important defense partner, providing more than 60 percent of India's military equipment. Historical relationship, cooperation in technology, and convergence in multilateral platforms underpin the partnership. Yet, Russia's increasing reliance on China and the sanctions regime by the West make India's balancing act complicated. The Ukraine war showcased India's dilemma: abstaining from anti-Russia motions while also highlighting dialogue and respect for sovereignty. This mirrors India's complex diplomacy in coping with contradictions. Reaffirming strategic autonomy New Delhi is once again reaffirming its deep-rooted commitment to strategic autonomy in its foreign policy. This involves approaching all leading nations and blocs, including those with which the US and West have traditionally tricky relations. During a visit to Russia, India's National Security Advisor Ajit Doval referred to New Delhi's relations with Moscow as an 'old strategic and privileged partnership' that has a 'very special role'. But India has been seeking to reduce its economic dependence on Russia for some time by diversifying its oil supply and reducing its dependence on Russian military hardware. US pressure will speed up these efforts, as it was the Trump's re-imposition of

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

sanctions against Iran during his first term that led to New Delhi stopping Iranian crude imports. Nevertheless, some face-saving gesture might be essential since India does not wish to be accused of acting under compulsion.

India - China Relations

India's relationship with China is one of co-operation and contestation. Two-way trade is more than $100 billion a year, but outstanding border conflicts, especially in Ladakh and Arunachal Pradesh, create recurring tensions. The 2020 Galwan Valley confrontation highlighted the sensitivity of the relationship and increased Indian distrust of Chinese strategic motives. India regards China's BRI (Belt and Road Initiative) as a threat to sovereignty, especially the China - Pakistan Economic Corridor (CPEC) across disputed Kashmir. As such, India has attempted to balance China by means of the QUAD, increased Indo-Pacific co-operation, and infrastructure development with like-minded nations. Prime Minister Shri Narendra Modi attended the 25th Council of Heads of State of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) Meeting, which was held in Tianjin, China, from 31 August to 1 September 2025.

India - European Union Relations

The European Union maintains its position as India's third-largest trade partner and largest source of investment. Commonalities in values of democracy, climate action, and multilateralism define the relationship. The EU - India Connectivity Partnership (2021) and the FTA negotiation reflect intensifying engagement. However, differences in views on human rights and digital governance sometimes create tension.

"Neighbourhood First" Policy

India's geographical neighbourhood continues to remain at the core of its foreign policy. Under the "Neighbourhood First" policy, India intends to push stability, connectivity, and cooperation with South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) and Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC) nations. India's relations with its neighbours are complicated, plagued with issues like China's increasing presence and political instability in nations like Myanmar and Afghanistan, Regime changes in Bangladesh, Maldives & Nepal. In spite of these shortcomings, India follows its "Neighbourhood First" doctrine by initiatives such as regional cooperation in BIMSTEC and bilateral partnership with nations such as Bangladesh, Maldives, and Sri Lanka.

Conclusion :

Indian foreign policy in the evolving world order is a combination of continuity and change. Although the doctrine of strategic autonomy remains, its modern expression is pragmatic, flexible, and multi-vectoral. India's engagement with the outside world aims to capitalize on partnerships without sacrificing autonomy, characterized both by realist pragmatism and normative ideals. While great power shifts quicken in pace around the world, India's challenge will be to balance developmental needs with strategic rivalry, keep great power equilibrium intact, and exert leadership on global concerns. Achievement of this task will not just define India's international status but also help determine the destiny of the multipolar order itself. India's foreign policy evolves from historic non-align to clever multi-ties, suiting the untamed world order. It retains central freedom while pursuing neighbour peace and Indo-Pacific tranquillity. Spearheading the global south boosts its voice

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

against large rivalries. Against this backdrop, India's foreign policy has to balance great power competition, economic necessity, and domestic development priorities. India's international policy remains based on the doctrine of strategic autonomy. This calls for evading permanent alignment but creating something akin to flexible alliances. In contrast to the Cold War period, when non-alignment had been synonymous with equidistance, modern strategic autonomy permits selective interaction with rival blocs. For example, India is a member of the Quadrilateral Security Dialogue (QUAD) with the U.S., Japan, and Australia, and at the same time, also a member of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) with China and Russia. Such pragmatic thinking is India's acknowledgment that ideological rigidity cannot keep pace with the nuance of a multipolar world. Strategic autonomy allows India's decisions to be driven by national interest and not compulsion.

References:

1. *Dr M D Tarique Anwer, V.N. Khanna, Dr Vijaya Katti, Neeru Sood & Dr Biswaranjan Mohanty, India's Foreign Policy, Directorate of Distance Education, Tripura University, 2017.*
2. *Harsh V. Pant, how economic reforms influenced India's foreign policy conversations, Observer Research Foundations, July, 2021*
3. *Hindustan Times, November 21, 2018.*
4. *Rohit Sinha, Evolution of India's Foreign Policy, Youth ki Awaaz, August, 2012.*
5. *Shivshankar Menon, "India's relations with China will decide Asia-Pacific's geopolitical future," Business Standard, December, 2018.*
6. *The Guardian, September 12, 2025*
7. *The Hindu, September 24, 2025.*
8. *The Hindu, August 09, 2024.*
9. *The Economic Times, September 30, 2025.*
10. *The Tribune, October 01, 2025*
11. *The Times of India, January 22, 2022.*
12. *Uzair Younus, India's Foreign Policy Evolution, The Diplomat, March, 2019.*

Cite This Article:

Dr. Shamshad A. **(2025).** *Indian Foreign Policy within the Evolving World Order.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 1–5.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

UNITED NATIONS AND ROLE OF INDIA

*** Dr. Suresh Shankar Muluk,**

** Assistant Professor, Head of Department of Political Science, Amruteshwar Arts, Commerce & Science College, Winzar, Tal. Rajgad, Dist. Pune.*

Abstract:

India has been an influential member of the United Nations (UN) since its inception in 1945, consistently advocating for peace, equality, and multilateral cooperation. As one of the original signatories to the Declaration by United Nations in 1942 and a participant in the 1945 San Francisco Conference, India has demonstrated a steadfast commitment to the UN Charter and its objectives. Over the decades, India has played a crucial role in peacekeeping operations, championed the rights of developing nations, and promoted global governance reforms. Having served eight terms as a non-permanent member of the UN Security Council (UNSC), most recently during 2021–22, India continues to advocate for the democratisation and comprehensive reform of the Council's structure to ensure equitable representation. As a member of the G4 nations, India supports collective efforts to secure permanent representation for emerging powers. Its engagement with the UN also reflects its evolving foreign policy priorities, balancing national interests with global responsibilities. India's active participation in multilateral dialogues on climate change, trade, terrorism, and sustainable development underscores its growing global influence and commitment to international cooperation. Despite challenges in securing a permanent UNSC seat, India's enduring dedication to multilateralism, peace, and global equity highlights its emergence as a responsible and proactive actor in the evolving international order.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

The United Nations (UN) was established in 1945, following the devastation of World War II, with the primary goal of maintaining international peace and security. Over time, peacekeeping operations have become one of the UN's most visible and successful tools for supporting countries emerging from conflict (Ministry of External Affairs [MEA], 2025). India, as one of the founding members of the UN, has consistently upheld these objectives through its active participation in peacekeeping missions. With over 2,90,000 personnel having served in more than 50 missions, India stands among the largest and most reliable contributors to global peace efforts. Currently, over 5,000 Indian peacekeepers are deployed across nine active UN missions worldwide (MEA, 2025).

Evolution of UN Peacekeeping:

The history of UN peacekeeping dates back to 1948 with the establishment of the United Nations Truce Supervision Organization (UNTSO) in the Middle East to monitor ceasefires. Initially limited to unarmed military observers and mediators, peacekeeping gradually evolved into multidimensional missions involving political, military, and humanitarian components. The end of the Cold War in the 1990s marked a turning point,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

as peacekeeping operations expanded significantly in both scope and complexity.

Modern peacekeeping now includes facilitating political processes, protecting civilians, disarmament and reintegration of combatants, supporting elections, and strengthening human rights and governance frameworks (MEA, 2025). Reforms initiated after the failures in Rwanda and Bosnia, particularly the Brahimi Report (2000), emphasized stronger mandates, better resources, and greater accountability. The Responsibility to Protect (R2P) doctrine further reinforced the moral imperative of civilian protection. Today, UN peacekeeping continues to adapt to evolving global threats, emphasizing gender inclusion, local ownership, and regional cooperation.

India's Historical Relationship with the United Nations

India's association with the United Nations predates its independence. At the San Francisco Conference in 1945, India—then under British rule—was among the original signatories of the UN Charter, represented by Sir Ramaswamy Mudaliar (Mathur, 1964). Although India was not yet a sovereign nation, its inclusion underscored its international significance during the war. After independence in 1947, India retained full membership and continued its engagement with the UN as a sovereign state.

The Indian Constitution enshrines a strong commitment to global peace and cooperation. Article 51 of the Directive Principles of State Policy mandates the promotion of international peace, respect for international law, and peaceful resolution of disputes. This constitutional vision aligns with India's civilizational philosophy of Vasudhaiva Kutumbakam—"the world is one family"—and Mahatma Gandhi's principles of non-violence and moral leadership. Together, these ideals have shaped India's foreign policy orientation and its active participation in UN initiatives.

India's Role and Contributions to UN Peacekeeping

India's participation in UN peacekeeping began in 1953 during the Korean conflict, when it contributed medical and military personnel to the UN Command. Since then, India has consistently supported peacekeeping missions in Africa, the Middle East, and Asia. Indian troops have played pivotal roles in operations in the Congo, Sudan, Lebanon, and Sierra Leone, often serving in high-risk environments.

India's peacekeepers are globally respected for their professionalism, neutrality, and humanitarian approach. The country's long-standing contribution was recognized in 2023 when the UN posthumously awarded the Dag Hammarskjöld Medal to Indian peacekeepers Shishupal Singh and Sanwala Ram Vishnoi, and civilian UN worker Shaber Taher Ali, for their sacrifices in the Democratic Republic of Congo (MEA, 2025).

India has also been a global advocate for gender equality in peacekeeping. In February 2025, the Centre for United Nations Peacekeeping (CUNPK) hosted the Conference on Women Peacekeepers from the Global South in New Delhi, gathering participants from 35 nations. This initiative underscored India's leadership in promoting women's participation in peace operations and advancing the UN's Women, Peace, and Security (WPS) agenda (MEA, 2025).

India's Broader Engagement and Strategic Role in the UN

India's contributions extend well beyond peacekeeping. As highlighted by Neeralgi (2023), India played an important role in drafting the Universal Declaration of Human Rights and has been an advocate for sustainable

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C)

Nov – Dec 2025

Original Research Article

development, global equity, and multilateral cooperation. Despite its significant contributions, India's long-standing aspiration for a permanent seat on the UN Security Council remains unrealized, primarily due to geopolitical challenges and resistance from certain states, including China.

Ramesh Thakur (2011) argues that as global power shifts from the transatlantic West to emerging economies like India, Brazil, and China, the balance of global governance must reflect this new reality. India's commitment to democracy, human rights, and responsible global engagement strengthens its claim to leadership within the UN system. Similarly, Malone (2020) notes that India's peacekeeping efforts and intellectual contributions—from administrative expertise to scholarly engagement—have deeply influenced the UN's institutional development.

C.S.R. Murthy (2010) further emphasizes that India's engagement with the UN serves both moral and strategic purposes. By participating actively in peacekeeping, India enhances its international visibility, strengthens diplomatic relations, and reinforces its case for Security Council reform. More importantly, India demonstrates that responsible global citizenship and national interest can coexist harmoniously within the UN framework.

Conclusion: India's legacy in UN peacekeeping is one of leadership, commitment, and sacrifice. From its foundational involvement in the creation of the United Nations to its contemporary peacekeeping leadership, India has consistently upheld the principles of non-violence, equality, and collective security. Its peacekeepers have served with distinction in some of the most challenging environments, embodying both professionalism and compassion.

In the 21st century, as peacekeeping missions confront new challenges such as terrorism, climate-induced conflict, and gender-based violence, India's values and experience offer vital guidance. By continuing to advocate for reform of global institutions, promote inclusivity, and lead through example, India reinforces its position as a cornerstone of the United Nations' mission to maintain international peace and security.

References:

1. *Mathur, P. N. (1964). Role of India in the United Nations. The Indian Journal of Political Science, 25(3/4), 90–93.*
2. *Ministry of External Affairs (MEA). (2025, March 9). India's legacy in UN peacekeeping: Leadership, commitment, and sacrifice. Press Information Bureau, Government of India.*
3. *Murthy, C. S. R. (2010). Assessing India at the United Nations in the changing context. International Studies, 47(2–4), 205–223.*
4. *Neeralgi, A. A. (2023). India's role in the United Nations: History and prospects. Jus Corpus Law Journal, 4, 278.*
5. *Thakur, R. (2011). India and the United Nations. Strategic Analysis, 35(6), 898–905.*
6. *Malone, D. M. (2020). The United Nations' evolution and India's role. Strategic Analysis, 44(5), 490–501.*

Cite This Article: **Dr. Muluk S. S. (2025).** *United Nations and Role of India.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 6–8.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA–US RELATIONS: TRADE, DEFENCE AND TECHNOLOGY

*** Dr. Meghraj Eknath Auti,***

** Head, Department of Political Science and Research Centre, R. B. Narayanrao Borawake College, Shrirampur (Autonomous)*

Abstract:

The 21st century marks a pivotal era in India–United States relations, where shared democratic values, mutual economic interests, and convergent strategic visions have turned a once cautious relationship into a comprehensive global partnership. The evolution of India–US ties demonstrate a dynamic blend of pragmatism, interdependence, and technological innovation. This research paper analyses the multidimensional partnership between India and the United States across three critical pillars—trade, defence, and technology—while situating them within the context of changing global geopolitics between 2020 and 2025.

Trade between India and the U.S. has surpassed $200 billion, making America India's largest trading partner. Defence relations have deepened through foundational agreements like LEMOA, COMCASA, and BECA, while joint military exercises such as Malabar and Yudh Abhyas underscore shared Indo-Pacific security goals. The technology partnership, energized by the 2023 Initiative on Critical and Emerging Technologies (iCET), has expanded cooperation in AI, quantum computing, semiconductors, cybersecurity, and space exploration.

Despite these advances, the relationship faces challenges such as trade imbalances, visa restrictions, differing positions on Russia and China, and domestic political constraints. However, both nations continue to identify common ground in addressing climate change, digital governance, and global health. India's G20 presidency in 2023 and its assertive diplomacy in the Indo-Pacific reflect a confident, globally engaged India partnering with the U.S. to shape a balanced, rules-based international order.

This study concludes that the India–U.S. relationship has evolved into one of the most consequential global partnerships, built not only on mutual benefit but also on the shared commitment to preserve stability, democracy, and innovation in an increasingly multipolar world.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

India–U.S. relations represent a unique trajectory of transformation in global diplomacy. Once constrained by Cold War rivalries and ideological differences, the two nations have steadily evolved into natural partners in the 21st century. Both are vibrant democracies, large economies, and leading technological innovators. The partnership has matured from episodic cooperation to institutionalized dialogue across a wide range of sectors, including trade, defence, technology, climate, and education.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

In the early decades after independence, India's policy of non-alignment and its economic self-reliance placed limits on cooperation with the U.S., which was aligned with Pakistan through SEATO and CENTO. However, the dissolution of the Soviet Union, India's economic liberalization in 1991, and the emergence of new global threats like terrorism and climate change gradually pushed both countries towards engagement.

The 1998 Pokhran-II nuclear tests initially brought sanctions but opened the path for dialogue, culminating in the historic **India–U.S. Civil Nuclear Deal (2005)**. Since then, bilateral relations have become more comprehensive and resilient. Under Prime Minister Narendra Modi and Presidents Obama, Trump, and Biden, the partnership has deepened further, evolving into what the U.S. calls a "defining relationship of the 21st century."

India's foreign policy today reflects the dual imperatives of strategic autonomy and global engagement. In this framework, cooperation with the U.S. enhances India's technological, defence, and economic capacities while enabling Washington to anchor its Indo-Pacific strategy in South Asia.

Trade and Economic Cooperation:

1. **Evolution of Bilateral Trade**

   Economic ties have been the cornerstone of India–U.S. relations since the 1990s. Following India's liberalization, American corporations saw immense potential in India's growing market and skilled workforce. Bilateral trade in goods and services, which stood at less than $20 billion in 2000, reached over **$200 billion in 2023–24**, making the U.S. India's largest trading partner.

   Major areas of trade include information technology services, pharmaceuticals, textiles, defence components, agricultural products, and energy. U.S. companies such as Google, Amazon, Microsoft, and Apple have expanded operations in India, while Indian firms like Infosys, TCS, Wipro, and Mahindra Tech have become major employers in the United States.

2. **Indo-Pacific Economic Framework (IPEF)**

   In 2022, India joined the **Indo-Pacific Economic Framework for Prosperity (IPEF)**, a U.S.-led initiative designed to promote fair trade, resilient supply chains, clean energy, and anti-corruption standards. India's participation in IPEF signals its willingness to shape the economic architecture of the Indo-Pacific without compromising its strategic autonomy.

3. **Investment and Technology Flows**

   Foreign Direct Investment (FDI) between the two countries has grown significantly. The U.S. is among the top five investors in India, with cumulative FDI crossing $60 billion. American capital has flowed into India's manufacturing, digital infrastructure, and renewable energy sectors. Conversely, Indian investment in the U.S. exceeds $12 billion, particularly in IT and pharmaceuticals.

   The bilateral **Commercial Dialogue (2023)** revived discussions on market access, intellectual property, and digital trade. The U.S. also supports India's ambition to become a global semiconductor hub under the "Make in India" and "Atmanirbhar Bharat" initiatives.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

4. **Trade Challenges**

   Despite the progress, trade tensions persist. Issues such as U.S. withdrawal of India's GSP (Generalized System of Preferences) status in 2019, tariffs on steel and aluminum, and disputes over data localization have periodically strained ties. Visa restrictions for skilled Indian professionals and disagreements on digital taxation also remain contentious.

Nevertheless, both nations have demonstrated political will to address these issues through dialogue. The establishment of a **U.S.–India Trade Policy Forum** and new frameworks under IPEF indicate long-term economic convergence despite temporary frictions.

Defence and Strategic Partnership:

1. **From Estrangement to Strategic Alignment**

   Defence cooperation, once limited by ideological differences, has become one of the strongest pillars of India–U.S. relations. The transformation began after the 1998 nuclear tests, with both nations recognizing the need for strategic dialogue. The **Next Steps in Strategic Partnership (NSSP)** in 2004 and the **Defence Framework Agreement (2005)** institutionalized military collaboration.

2. **Foundational Defence Agreements**

   Three key foundational pacts have cemented defence cooperation:

   - **LEMOA (2016)** – Logistics Exchange Memorandum of Agreement allows reciprocal access to military facilities for refueling and repairs.
   - **COMCASA (2018)** – Communications Compatibility and Security Agreement enables secure communication between armed forces.
   - **BECA (2020)** – Basic Exchange and Cooperation Agreement facilitates sharing of geospatial intelligence. Together, these agreements have elevated India–U.S. defence relations to interoperability and joint operational levels.

3. **Joint Exercises and Indo-Pacific Security**

   The **Malabar Naval Exercise**, which includes Japan and Australia (forming the QUAD), underscores maritime cooperation and freedom of navigation in the Indo-Pacific. The **Yudh Abhyas** army exercises enhance ground warfare coordination. These joint initiatives signal a shared strategic vision to maintain peace and stability in the Indo-Pacific, particularly in response to China's growing assertiveness.

4. **Defence Trade and Co-Production**

   India's purchase of advanced American defence platforms such as the **C-17 Globemaster**, **Apache helicopters**, **P-8I Poseidon aircraft**, and **Predator drones** marks a shift from buyer-seller to co-developer status. The recent **General Electric–HAL deal (2023)** to manufacture jet engines in India exemplifies technology transfer and "Make in India" synergy.

5. **Strategic Challenges**

   However, India continues to balance its historic defence ties with Russia, especially regarding the S-400 missile system. The U.S. CAATSA sanctions have been a diplomatic challenge, though Washington has

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

shown understanding of India's security compulsions. The long-term goal remains reducing dependency on Russian arms while strengthening indigenous capacity.

Technology Diplomacy: The Emerging Frontier

1. **The Initiative on Critical and Emerging Technologies (iCET):** Launched in January 2023 by Prime Minister Modi and President Biden, **iCET** symbolizes a paradigm shift in bilateral engagement. It focuses on six key areas—AI, quantum computing, semiconductors, space, defence innovation, and telecommunication. Under iCET, collaborations have expanded between research institutions, startups, and government agencies. The U.S. National Science Foundation and India's Department of Science & Technology have launched joint projects in AI ethics, cybersecurity, and green technology.
2. **Semiconductor and Digital Cooperation:** India's semiconductor mission aligns with U.S. efforts to diversify chip supply chains away from China. Companies like Micron and Applied Materials have invested in Indian manufacturing and design facilities. This cooperation enhances India's role in the global electronics ecosystem.

   Digital cooperation extends to **Data Privacy Frameworks**, **5G/6G collaboration**, and **cybersecurity standards**, areas where both nations seek convergence amid concerns about surveillance and data misuse.
3. **Space and Defence Technology:** ISRO and NASA continue to collaborate through the **NISAR satellite mission**, advancing Earth observation and climate monitoring. India's signing of the **Artemis Accords** in 2023 further deepened cooperation in space exploration and lunar missions. The U.S. support for India's private space startups adds a new dimension to bilateral innovation.
4. **Education, Research, and Human Capital:** India's National Education Policy (NEP) 2020 promotes global partnerships in higher education. U.S. universities have begun collaborating with Indian institutions for dual-degree programs, online courses, and technology incubation. With over 270,000 Indian students in U.S. universities (2024 data), education continues to serve as a soft power bridge reinforcing technology diplomacy.

Contemporary Challenges: Despite the strategic convergence, several challenges persist:

1. **Trade and Tariff Issues:** Differences over market access and intellectual property protection remain.
2. **Visa and Mobility Concerns:** The H-1B visa regime affects skilled Indian professionals in U.S. tech sectors.
3. **Strategic Balancing:** India's ties with Russia and non-alignment approach sometimes conflict with U.S. expectations in global crises such as the Ukraine war.
4. **China Factor:** While both nations counterbalance China's assertiveness, they differ in tactical responses. India maintains a nuanced approach to avoid direct confrontation.
5. **Data Governance:** Divergent views on digital sovereignty and privacy laws can slow down cooperation in tech.

Opportunities and Future Prospects (2025–2030):

The coming decade offers unprecedented opportunities for India–U.S. collaboration:

- **Energy and Climate Partnership:** Expansion of clean energy investment, hydrogen technologies, and

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C)

Nov – Dec 2025

Original Research Article

green finance mechanisms.

- **Defence Industrial Corridor Cooperation:** Joint production of advanced systems, drones, and AI-based defence tools.
- **Global Health and Pandemic Response:** Institutionalizing collaboration for vaccine research and healthcare resilience.
- **Education and Skill Development:** Establishing joint innovation hubs, particularly in AI, robotics, and sustainable technologies.
- **Global Governance and Diplomacy:** Coordinated efforts in the UN, QUAD, and G20 for peacekeeping, cyber governance, and maritime security.

India's emphasis on "Vasudhaiva Kutumbakam" (One Earth, One Family, One Future) complements America's vision of a free, open, and inclusive Indo-Pacific.

Conclusion: The India–U.S. relationship today represents one of the most successful transformations in modern diplomacy. It has evolved from mutual suspicion to mutual strategic trust. Trade, defence, and technology cooperation form the foundation of this partnership, while shared democratic values provide its enduring strength.

Both nations now view each other not merely as partners of convenience but as collaborators in shaping the global future. As India asserts its role as a leading voice of the Global South and the U.S. adapts to a multipolar world, their relationship will be crucial to maintaining global stability and innovation.

The synergy between economic growth, defence modernization, and technological innovation ensures that India–U.S. ties will remain one of the central pillars of 21st-century geopolitics.

References:

1) *Ministry of External Affairs, Government of India. India–US Bilateral Relations, 2024.*
2) *U.S. Department of State. Fact Sheet: U.S.–India Initiative on Critical and Emerging Technologies (iCET), 2023.*
3) *White House. Joint Statement by President Biden and Prime Minister Modi, June 2023.*
4) *Indian Ministry of Defence. Annual Report 2024–25.*
5) *Office of the U.S. Trade Representative. U.S.–India Trade Policy Forum, 2023.*
6) *Brookings Institution. India–U.S. Strategic Partnership in the Indo-Pacific, 2024.*
7) *Carnegie Endowment for International Peace. Technology Diplomacy in the Indo-Pacific, 2023.*
8) *G20 India Secretariat. G20 New Delhi Leaders' Declaration, 2023.*
9) *Press Information Bureau, Government of India. Joint Statements on Defence Cooperation, 2024.*
10) *World Bank. India–U.S. Economic Partnership Outlook 2025.*

Cite This Article: ***Dr. Auti M. E.* (2025).** *India–US Relations: Trade, Defence and Technology.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 9–13.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA'S RELATION WITH CHINA- COMPETITION, CONFLICT AND COOPERATION

*** Onkar Ankush Korwale,**

** Dept. of Global Politics and Governance, School of Liberal Arts, Dnyaan Prasad Global University, Survey no. 138, Jeevan Nagar, Tathawade, Pune- 411033*

Abstract:

The bilateral relationship between India and China is one of the most consequential in contemporary Asia. It is characterised by a complex interplay of competition, conflict and cooperation. On one hand, India and China share deep historical, cultural and civilisational links and substantial economic engagement; on the other hand, they confront unresolved border disputes, strategic rivalries and asymmetric power dynamics. This paper seeks to map the evolving relationship between the two countries, by first outlining its historical and strategic foundations, then examining the drivers and instances of conflict and competition, followed by areas of cooperation, and finally assessing the prospects for the future. The analysis suggests that while competition is likely to remain the dominant mode, careful management of conflict and selective cooperation can help stabilise the relationship — albeit within the constraints imposed by structural asymmetries and mutual distrust.
***Keywords**: India-China relations, competition, conflict, cooperation, geopolitics, border dispute, trade, diplomacy, regional security, global governance*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

India and China, accounting for more than a third of humanity, wield significant political, economic, and military power on the Asian continent and beyond. Their bilateral relationship is crucially important but beset by historical grievances, unresolved disputes, and strategic balancing, offset by economic interdependence and shared aspirations. Understanding this relationship is key to projecting future trends for Asia and the world.

Historical Background:

The roots of the India-China relationship span millennia, built on the exchange of goods, ideas, and culture along ancient Silk Road pathways and Buddhist circuits. Modern diplomatic relations began with India recognizing the People's Republic of China in 1950, making it the first non-socialist country to do so. Early hopes for friendship were crystallized in the *Panchsheel* Agreement (1954), focusing on peaceful coexistence and mutual respect. However, tensions over Tibet and the definition of boundaries soon soured this amicable beginning.

The 1962 Sino-Indian War, fought over disputes in Aksai Chin and Arunachal Pradesh, brought about a deep and lasting mistrust that still resonates today. Through the 1970s and 1980s, relations were largely stagnant, but normalization began in the late 1980s, with confidence-building measures and the establishment of mechanisms for dialogue over the contested border.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Strategic and Economic Competition:

Geopolitical Rivalry:

India and China contest for influence within Asia and beyond. China's ambitious Belt and Road Initiative (BRI) stretch across the region, attempting to shape economic connectivity and infrastructure. India, sceptical of BRI's strategic underpinnings—particularly the China-Pakistan Economic Corridor running through disputed Kashmir—has sought to counter Chinese influence by building links with neighbouring states, reviving ancient maritime routes, and joining groupings like the Quad (India, US, Japan, Australia).

Competition extends to multilateral forums like BRICS, SCO, and the United Nations, where both countries vie to set global agendas, often from divergent perspectives. China's deepening ties with Pakistan, its presence in Sri Lanka's Hambantota port, and expanding naval activities in the Indian Ocean challenge India's sense of security and regional leadership.

Economic Asymmetry and Trade Dynamics:

China is India's largest trading partner, with annual bilateral trade around $136 billion in 2025, although the relationship is marred by a large trade deficit in China's favour. Chinese exports to India consist mainly of electronics, machinery, and chemicals, whereas Indian exports are limited to raw materials and agricultural produce.

India has sought to address this imbalance through the 'Make in India' initiative, restrictions on Chinese investments in sensitive sectors, and the promotion of indigenous manufacturing. Moreover, after the 2020 border skirmishes, India banned several Chinese apps and technology platforms, citing national security concerns.

Despite competition, areas of economic complementarity persist—China's investment supports Indian startups, and Indian pharmaceuticals have a growing market in China. Both countries benefit from stable trade ties, even as competition intensifies in manufacturing and technology.

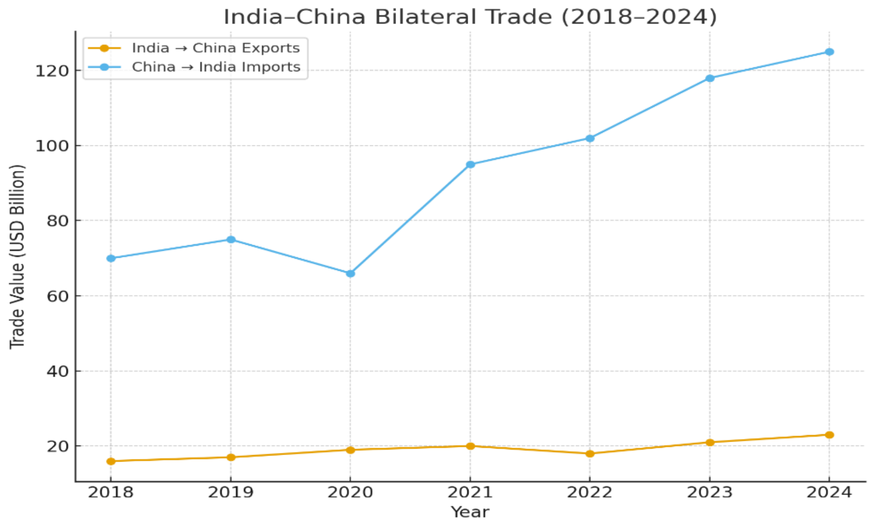

(Source- Ministery of commerce website)

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

The chart illustrates India–China bilateral trade between 2018 and 2024. India's exports to China remain modest but gradually increase from around USD 16 billion in 2018 to USD 23 billion in 2024, with a slight dip in 2022. In contrast, China's exports to India are significantly higher, rising sharply from USD 70 billion in 2018 to USD 125 billion in 2024. A notable decline appears in 2020, likely due to the pandemic, followed by a steep rise in subsequent years. Overall, the chart highlights a persistent and widening trade imbalance, with India heavily dependent on Chinese imports.

Conflict: Border Disputes and Strategic Suspicion

The Border Dispute:

The most significant challenge in India-China relations stems from their undermarketed border, commonly referred to as the Line of Actual Control (LAC), spanning roughly 3,488 km. The Western sector (Ladakh/Aksai Chin), the Middle sector (Uttarakhand/Himachal), and the Eastern sector (Arunachal Pradesh) witness regular stand-offs. The boundary dispute has led to recurring crises—the Sumdorong Chu incident (1987), Depsang (2013), Doklam (2017), and most notably Galwan Valley (2020), which saw the first loss of life on the border in decades.

Despite agreements on peace and tranquillity (1993, 1996), complete demarcation remains elusive, and both sides have built up troops, infrastructure, and logistics in frontier regions, raising the risks of miscalculation and escalation.

Security Dilemmas:

Chinese support for Pakistan, especially through CPEC, is deeply problematic for India, which views Chinese activities in Gilgit-Baltistan as impinging on its sovereignty. Water security is another emerging flashpoint as China builds dams along the Brahmaputra (Yarlung Tsangpo), with profound implications for downstream Indian states.

The integrated nature of military, surveillance, and cyber capabilities in both countries has led to suspicions around espionage, data security, and hybrid threats in addition to conventional military dangers.

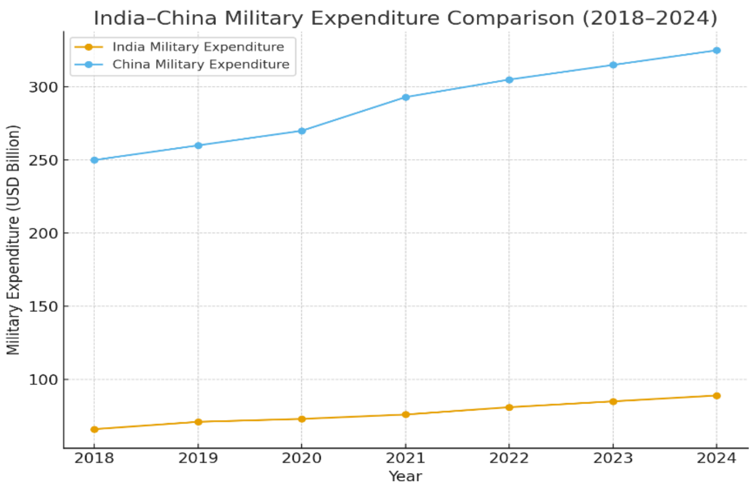

(Source- Defence ministry website)

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

The graph compares India and China's military expenditure from 2018 to 2024. China's defence spending is significantly higher, rising steadily from USD 250 billion in 2018 to USD 325 billion in 2024, reflecting its rapid military modernization and expanding strategic ambitions. India's expenditure also increases—from USD 65 billion to USD 90 billion—but remains far below China's, highlighting a substantial capability gap. Both countries show consistent upward trends, indicating growing security concerns and strategic competition, particularly along the border. The widening disparity underscores China's larger economic base and India's efforts to keep pace while addressing its own defence modernization needs.

Cooperation: Diplomacy, Trade, and Global Issues

Commercial Engagement:

India and China have built robust trade ties that benefit both economies, despite friction and imbalances. Bilateral mechanisms such as the India-China Strategic Economic Dialogue and high-level trade summits have helped align regulatory frameworks and facilitate investment.

Recent efforts to reset diplomatic ties include the reopening of border trade routes, renewal of direct flights, and promises of assured supply of critical goods like fertilizers and electronics. India and China's joint ventures have contributed to infrastructure growth, technology transfer, and expanded people-to-people contacts through tourism and education.

Diplomatic Channels and Crisis Management:

Over 30 formal mechanisms govern diplomatic engagement, ranging from summits between Prime Ministers to Joint Working Groups on the boundary question. Military hotlines and meetings between field commanders provide frameworks for crisis management and de-escalation, particularly at the border.

Both countries have agreed to continue peaceful negotiation of their boundary dispute, increase transparency in military deployment, and work toward new confidence-building measures. While recent attempts at disengagement have led to pullbacks in some areas, significant gaps remain.

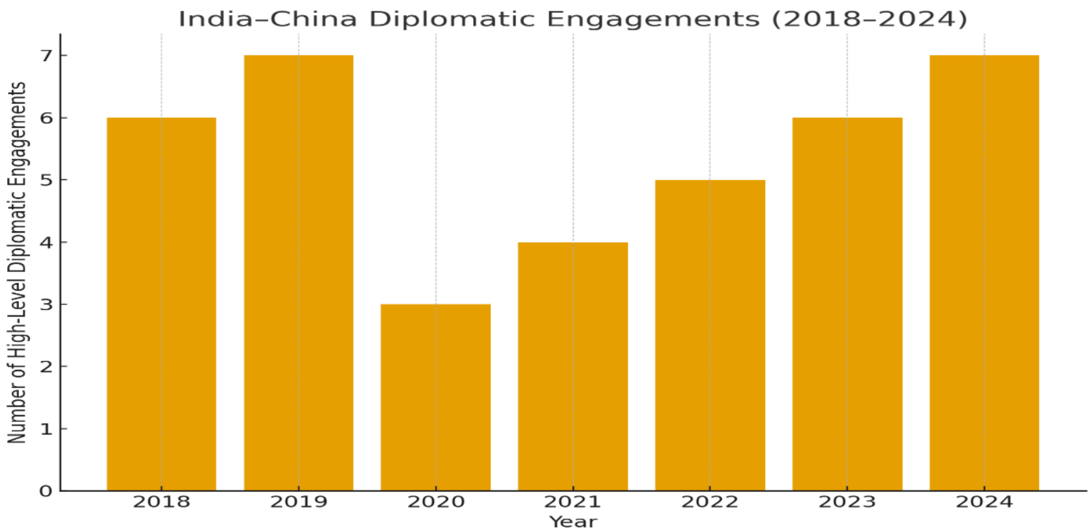

(Source- Ministry of Foreign affairs)

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

The bar graph shows the frequency of annual high-level diplomatic engagements between India and China from 2018 to 2024. Engagements peaked in 2019 and 2024, reflecting periods of active dialogue. A sharp decline appears in 2020, corresponding to pandemic disruptions and heightened border tensions. From 2021 onward, meetings gradually rise, suggesting a cautious effort to restore communication despite strategic mistrust. The consistent increase after 2020 indicates both nations' recognition of the need for dialogue to manage competition, reduce border friction, and stabilise bilateral relations. Overall, the graph highlights fluctuating but persistent diplomatic efforts across the period.

Collaboration on Global Issues:

Despite periodic friction, India and China are aligned on several global issues. Multilateral collaboration is strong on climate change, where both are crucial voices for the developing world in the UN and COP negotiations. Joint ventures in disaster management, counter-terrorism, and scientific research have augmented their bilateral engagement.

India and China's participation in forums such as the SCO, BRICS, and G20 often sees broad-based coordination on issues like trade norms, global equity, and reform of international financial institutions. Their capacity for joint leadership in the Global South remains significant, potentially shaping alternatives to Western-dominated governance structures.

Challenges and Prospects:

Despite progress, the India-China relationship faces major hurdles:

1) Trust Deficit: Lack of strategic trust continues to hamper cooperation, aggravated by border incidents and competition for influence.
2) Border Management: High-altitude infrastructure, regular troop mobilizations, and unclear protocol in grey zones present risks of conflict escalation.
3) Economic Imbalance: Trade deficits and protectionist tendencies could undermine economic engagement, especially if national security concerns intensify.

Yet, both nations have strong incentives to pursue pragmatic coexistence—shared economic imperatives, demographic complementarities, and common challenges like climate change and pandemics urge creative diplomacy and flexible mechanisms for cooperation.

Recommendations:

1) Diplomatic Innovations: Establish new and more frequent crisis communication hotlines, deepening trust and reducing the likelihood of escalation at the border.
2) Trade Reform: Develop frameworks for technology transfer and balanced investment, focusing on areas of complementarity such as pharmaceuticals, energy, and infrastructure.
3) Multilateral Engagement: Harness shared interests in climate change, global health, and economic governance to build sustainable collaborative platforms.
4) People-to-People Linkages: Expand cultural, academic, and youth exchange programs to foster mutual understanding and societal connections.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Conclusion:

The trajectory of India-China relations will profoundly shape the future of Asia and global governance. Managed competition, strategically constrained conflict, and expanding cooperation are the pillars on which both nations can pursue peace and prosperity. While challenges remain acute, particularly regarding the border and trust deficit, creative statecraft, robust engagement, and a commitment to dialogue offer pathways toward a more stable, mutually beneficial relationship.

References

1. *Ahmad, A. (2008). India and China: Conflict, Competition, and/or Cooperation in the Age of Globalization. Globalization, 7(1).*
2. *Singh, G. P. (2023). India and China: Complexities of a Competitive Relationship. Vivekananda International Foundation.*
3. *"The China-India Relationship: Between Cooperation and Competition." Council on Foreign Relations (CFR) Backgrounder.*
4. *"Classifying China-India Relationships: Cooperation, Competition and Conflict." Yu Xueyong, Chang Peng Kee, Kho Suet Nie. Higher Education and Oriental Studies (HEOS).*
5. *"India–China relations: issues and emerging trends." Taylor & Francis (https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00358530410001679602)*
6. *Pant, H. V., & Rej, A. (2018). India and China: Rethinking Borders and Security. Observer Research Foundation (ORF) Occasional Paper. https://www.orfonline.org/research/india-and-china-rethinking-borders-and-security*
7. *Ministry of External Affairs, Government of India. (2024). India-China Relations Overview. https://mea.gov.in/india-china-relations.htm*
8. *Press Trust of India. (2025, July 14). Competition Should Not Turn into Conflict: EAM Jaishankar in Beijing. Business Standard. https://www.business-standard.com/pti-stories/national/need-to-address-de-escalation-competition-should-not-turn-into-conflict-eam-jaishankar-in-beijing-125071401121_1.html*
9. *Ministry of Defence, Government of India. (2023).* Annual Report 2022-23. *New Delhi: Government of India Publications.*

Cite This Article:

***Korwale O. A.* (2025).** *India's relation with China- Competition, Conflict and Cooperation.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 14–19.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

UNITED NATIONS: ROLE IN INDIA

*** Dr. Barde Bhagwat Ramprasad,**

** Assistant Professor Dept. of Political Science, Mula Education Society's Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya , Newasa, Tal –Newasa Dist.- Ahilyanagar (Maharashtra) India.*

Abstract:

The United Nations (UN), established in 1945, has played an integral role in global peacekeeping, humanitarian assistance, and socio-economic development. For India, one of the founding members of the UN, the organization has been both a platform for global engagement and a partner in national development. This paper explores the multidimensional relationship between India and the United Nations, focusing on India's contribution to UN peacekeeping, its role in policy formulation, and the UN's impact on India's development through specialized agencies. The study also examines India's aspirations for greater representation in the UN system and evaluates the challenges and prospects of this evolving partnership.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

1. Introduction:

The United Nations (UN) was established in 1945 in the aftermath of World War II to promote peace, security, and cooperation among nations. As one of the founding members, India has maintained an active and constructive relationship with the organization. Even before gaining independence in 1947, India, under British rule, was a signatory to the **United Nations Charter**, reflecting its early commitment to multilateralism and global peace. Over the decades, India's engagement with the UN has evolved across various dimensions — political, economic, social, and humanitarian. The UN has supported India's nation-building efforts through its specialized agencies such as the **UNDP, UNICEF, WHO, FAO, and UNESCO**, while India has contributed significantly to peacekeeping, human rights initiatives, and sustainable development programs worldwide. This paper explores the historical context, key areas of collaboration, and the ongoing relevance of the UN's role in India's national and global policy framework.

2. Historical Background of India–UN Relations:

1. India as a Founding Member:

India was among the original 51 members who signed the UN Charter on **June 26, 1945**. Its early participation symbolized its aspiration for global cooperation and peace, even before achieving full sovereignty.

Following independence in 1947, India actively participated in major UN deliberations, including the Universal Declaration of Human Rights (1948). Indian delegate **Hansa Mehta** made a historic

contribution by advocating the inclusion of the phrase "human beings" instead of "men" in Article 1, emphasizing gender equality.

2. **India and the UN During the Cold War:**

   During the Cold War, India's policy of **non-alignment** positioned it as a moral voice within the UN system. It consistently advocated for decolonization, disarmament, and equitable economic development. India supported the creation of the **United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)** and the **Group of 77 (G-77)** to promote the interests of developing nations. India also used the UN platform to highlight issues such as apartheid in South Africa and self-determination for colonized countries in Asia and Africa.

3. **Contemporary Phase:**

   Post-1991, with economic liberalization and globalization, India's engagement with the UN became more development-focused. The UN system in India today supports key national priorities poverty eradication, gender equality, environmental sustainability, health, and education aligning with the **Sustainable Development Goals (SDGs)**.

3. India's Contribution to the United Nations:

1. **Peacekeeping Operations:**

   India is one of the **largest contributors to UN peacekeeping operations** since 1948. Indian troops have served in over **50 missions** across countries including Congo, Sudan, Lebanon, Somalia, and South Sudan. More than **250,000 Indian peacekeepers** have participated, and over **170 have sacrificed their lives** in service to global peace. India's peacekeeping efforts are widely recognized for professionalism and neutrality. The Indian Armed Forces have also included the world's first all-women Formed Police Unit deployed in Liberia in 2007, demonstrating India's commitment to gender inclusion in international peace operations.

2. **Role in the UN Security Council:**

   India has served as a **non-permanent member of the UN Security Council (UNSC)** eight times — in 1950–51, 1967–68, 1972–73, 1977–78, 1984–85, 1991–92, 2011–12, and 2021–22. Throughout these terms, India has emphasized the principles of sovereignty, non-intervention, and peaceful resolution of disputes. India has also been a strong advocate for **UNSC reform**, seeking permanent membership along with Brazil, Germany, and Japan (the G4 nations). India argues that the Security Council, with its 1945 structure, no longer reflects contemporary global realities.

3. **Advocacy for Disarmament and Non-Violence:**

   Reflecting Mahatma Gandhi's philosophy, India has consistently supported **nuclear disarmament and global peace**. It co-sponsored the **Resolution on the Prohibition of nuclear weapons** in 1950 and has urged the adoption of a **Comprehensive Convention on International Terrorism (CCIT)** to address terrorism globally. Although India conducted nuclear tests in 1974 and 1998, it maintains a **no-first-use policy** and continues to advocate for global, non-discriminatory disarmament frameworks.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

4. India's Role in Human Rights and Social Justice:

India has been a member of the **UN Human Rights Council (UNHRC)** several times. It contributed to the drafting of major human rights instruments and supports initiatives on **women's empowerment, child welfare, and anti-discrimination**. Indian diplomats such as **Lakshmi Pandit** and **Vijaya Lakshmi Pandit** (the first woman President of the UN General Assembly in 1953) played historic roles in promoting human rights and gender equality at the UN.

4. Role of the United Nations in India's Development:

The UN's engagement in India extends beyond diplomacy to direct developmental support through its specialized agencies and programs.

1. United Nations Development Programme (UNDP):

The **UNDP** has worked in India since 1951, supporting initiatives in poverty reduction, capacity building, and governance. It partners with the Government of India on projects related to:

- Skill development and entrepreneurship (linked to *Skill India*)
- Climate resilience and renewable energy
- Digital governance and sustainable livelihoods

The UNDP's "Human Development Reports" have also influenced India's policy frameworks by emphasizing inclusive and equitable growth.

2. UNICEF and WHO: Health and Education:

The **United Nations Children's Fund (UNICEF)** and the **World Health Organization (WHO)** have been instrumental in improving health and education indicators in India. UNICEF has collaborated with India on:

- The **Universal Immunization Programme (UIP)**
- Campaigns for **child nutrition and sanitation** (e.g., *Swachh Bharat Mission*)
- The **Beti Bachao Beti Padhao** initiative promoting girls' education

The **WHO** played a vital role in India's **eradication of polio**, officially achieved in 2014. It continues to assist India in disease control, maternal health, and pandemic preparedness, including during the COVID-19 crisis.

3. FAO and WFP: Food Security:

The **Food and Agriculture Organization (FAO)** and the **World Food Programme (WFP)** support India in agricultural modernization, food distribution, and nutrition security.FAO has contributed to projects on sustainable agriculture and crop diversification, while WFP aids in improving the **Public Distribution System (PDS)** and **mid-day meal schemes** to combat hunger and malnutrition.

4. UNESCO: Cultural and Educational Collaboration:

The **United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)** supports education reforms and preservation of India's cultural heritage. Several Indian monuments — such as the Taj Mahal, Ajanta Caves, and Jaipur City — are UNESCO World Heritage Sites. UNESCO also promotes

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

educational access and digital literacy through initiatives like *Education for All* and *ICT for Education* programs in India.

5. **UN Women: Gender Equality:**

   UN Women collaborates with the Indian government and civil society to promote women's participation in politics, combat gender-based violence, and support economic empowerment. Its partnership with India's Ministry of Women and Child Development strengthens legal frameworks and public awareness about gender justice.

5. The United Nations and India's Sustainable Development Agenda:

India played a vital role in shaping the **2030 Agenda for Sustainable Development**, adopted by the UN in 2015.

The **17 Sustainable Development Goals (SDGs)** directly align with India's national programs, such as:

- **SDG 1 (No Poverty):** *Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana, MGNREGA*
- **SDG 3 (Good Health):** *Ayushman Bharat*
- **SDG 5 (Gender Equality):** *Beti Bachao Beti Padhao*
- **SDG 7 (Clean Energy):** *International Solar Alliance* (an India–France-led UN initiative)
- **SDG 13 (Climate Action):** India's *National Action Plan on Climate Change*

The UN system in India coordinates through the **United Nations Sustainable Development Cooperation Framework (UNSDCF 2023–2027)**, focusing on inclusive growth, environmental sustainability, and digital transformation.

6. India's Quest for Permanent Membership in the UN Security Council:

India's demand for **permanent membership** in the UNSC is grounded in its democratic credentials, population size, military capability, and contributions to peacekeeping. With over **1.4 billion people** and a growing global economic footprint, India argues that its exclusion undermines the credibility and representativeness of the Security Council.

The **G4 nations (India, Brazil, Germany, and Japan)** advocate for reforms under the principle of equitable regional representation. India has received strong support from countries like France, Russia, and the United States. Despite this, political divisions within the UN including opposition from some permanent members have stalled progress on reform. Nonetheless, India continues to leverage its global partnerships and diplomatic influence to advance this agenda.

7. Challenges in India–UN Relations:

While India and the UN share strong ties, certain challenges persist:

1. **Bureaucratic and Structural Constraints:**

   The UN's institutional bureaucracy sometimes limits the speed and effectiveness of program implementation in India. Coordination across multiple agencies can be complex and overlapping.

2. **Funding and Resource Limitations:**

   UN projects in India often face financial constraints due to declining donor support. This affects long-

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

term project sustainability, especially in rural and marginalized regions.

3. **Political Divergences:**
   Differences occasionally arise between India and the UN on issues like Kashmir, nuclear disarmament, and human rights. India maintains that such matters are internal and must be resolved bilaterally, whereas some UN bodies have taken differing stances.
4. **Need for Policy Synchronization:**
   While the UN supports India's development goals, aligning them with local governance and federal structures remains a challenge. Effective implementation requires coordination between national, state, and international stakeholders

8. Future Prospects of India–UN Cooperation:

Looking ahead, India and the United Nations can deepen cooperation in several key areas:

1. **Climate Change and Energy Transition:**
   Collaboration under the *International Solar Alliance* and *Mission Life (Lifestyle for Environment)* can position India as a global leader in sustainable development.
2. **Digital Governance and Innovation:**
   The UN can assist India in advancing digital inclusion, cybersecurity, and AI ethics through programs supported by **UNDP** and **ITU**.
3. **Humanitarian and Peace Missions:**
   India can continue contributing to UN peacekeeping and share best practices in post-conflict reconstruction.
4. **Health Security:**
   Strengthening ties with **WHO** and **UNICEF** will enhance India's capacity for pandemic preparedness and healthcare infrastructure.
5. **UN Reform Advocacy:**
   India's proactive diplomacy in coalition with developing nations can accelerate reform of global governance institutions.

9. Conclusion:

The United Nations has played a pivotal role in India's socio-economic transformation and global engagement. From supporting post-independence nation-building to partnering on contemporary challenges such as climate change and digital inclusion, the UN has remained an important ally in India's development journey. Conversely, India's consistent contribution to peacekeeping, human rights advocacy, and sustainable development demonstrates its deep commitment to multilateralism and global cooperation. While challenges remain — particularly regarding UN reforms and resource limitations — the India–UN partnership continues to evolve dynamically. As the world confronts new global crises, from pandemics to environmental degradation, India and the United Nations stand as crucial partners in shaping a fair, peaceful, and sustainable world order.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

References:

1. ***Thakur, Ramesh.*** *India and the United Nations: A Survey of India's Participation in the UN System. Vikas Publishing House, 1982.*
2. ***Raghavan, V. R.*** *India and the United Nations: Challenges and Opportunities. Academic Foundation, 2010.*
3. ***Mehta, Rajiv.*** *India and the United Nations: A Study of Role and Policy. Deep and Deep Publications, 2005.*
4. ***Pant, Harsh V., and Kanti Bajpai, editors.*** *India's Foreign Policy: A Reader. Oxford University Press, 2013.*
5. ***Acharya, Shankar.*** *Essays on Macroeconomic Policy and Growth in India. Oxford University Press, 2006.*
6. ***United Nations India Office.*** *United Nations Sustainable Development Cooperation Framework (2023–2027). United Nations, 2023.*
7. ***Singh, Prakash.*** *India and the United Nations: A Study of India's Foreign Policy and Role in UN. South Asia Books, 1999.*
8. ***Alva, John H.*** *India and the United Nations: Role and Contribution. Anmol Publications, 2004.*
9. ***Appadorai, A., and M. S. Rajan.*** *India's Foreign Policy and Relations. South Asia Publishers, 2007.*
10. ***United Nations Development Programme (UNDP).*** *Human Development Report 2023/24: Breaking the Gridlock. United Nations, 2024.*

Cite This Article:

Dr. Barde B. R. **(2025).** *United Nations: Role in India.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 20–25.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

FREE TRADE AGREEMENTS (FTAs): ROLE IN INDIA

*** Mr. Garule Ganesh Laxman,**

** Assistant Professor Dept. of Economics, Mula Education Society's Shri Dnyaneshwar Mahavidyalaya, Newasa, Tal –Newasa Dist.- Ahilyanagar (Maharashtra) India.*

Abstract:

Free Trade Agreements (FTAs) are pivotal instruments in international economic diplomacy, enabling nations to expand market access, attract foreign investment, and enhance competitiveness. For India, a rapidly developing economy with global ambitions, FTAs have become an essential policy tool to integrate more deeply into global value chains and enhance exports. This paper explores the evolution, scope, and role of FTAs in India's trade strategy, assesses their economic impact, identifies challenges, and discusses the future trajectory of India's trade policy. Drawing upon data from government sources, international organizations, and recent trade negotiations, the paper highlights both the opportunities and constraints facing India in leveraging FTAs for sustainable economic growth.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

1. Introduction:

Globalization has reshaped international trade dynamics, with nations seeking bilateral and multilateral mechanisms to reduce trade barriers and promote economic cooperation. Free Trade Agreements (FTAs) — arrangements that eliminate tariffs and non-tariff barriers among member countries — have emerged as key instruments for enhancing trade competitiveness and integration into global markets.

For India, a nation characterized by its large domestic market, demographic dividend, and diverse industrial base, FTAs play a critical role in realizing its trade potential. Since the early 1990s, following the liberalization of the Indian economy, the country has increasingly turned to FTAs as a means of promoting exports, attracting foreign direct investment (FDI), and strengthening geopolitical ties.

This paper examines the historical evolution and current role of FTAs in India's trade strategy, evaluating their economic outcomes, sectoral implications, and future prospects in a rapidly changing global trade environment.

2. Conceptual Framework of Free Trade Agreements:

A **Free Trade Agreement (FTA)** is a pact between two or more countries to reduce or eliminate barriers to trade in goods and services. Unlike customs unions or common markets, FTAs do not require a unified external tariff or deeper political integration. Instead, each member country maintains its trade policies with non-members.

FTAs typically cover:

- **Trade in goods and services**
- **Investment provisions**
- **Intellectual property rights**
- **Dispute settlement mechanisms**
- **Rules of origin** to determine eligibility for preferential treatment

FTAs can be **bilateral**, involving two countries (e.g., India–Japan CEPA), or **regional/multilateral**, involving multiple partners (e.g., ASEAN–India FTA). The World Trade Organization (WTO) allows such agreements under Article XXIV of GATT, provided they cover "substantially all trade."

3. Evolution of India's FTA Policy:

1. **Early Phase (1990–2000):**

   The 1991 economic reforms marked a paradigm shift in India's trade policy from import substitution to export promotion. India's early FTAs were largely limited to neighbouring countries under the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC). The **South Asian Preferential Trading Arrangement (SAPTA)** in 1993 and its successor, the **South Asian Free Trade Area (SAFTA)** in 2006, were India's initial steps toward regional integration.

2. **Expansion Phase (2000–2014):**

   During the early 2000s, India adopted the "Look East Policy," seeking closer ties with Southeast and East Asian economies. This phase witnessed a surge in comprehensive FTAs, including:

   - **India–ASEAN FTA (2010):**
   - **India–Singapore Comprehensive Economic Cooperation Agreement (CECA, 2005)**
   - **India–Japan Comprehensive Economic Partnership Agreement (CEPA, 2011)**
   - **India–South Korea CEPA (2010)**
   - **India–Malaysia CECA (2011):**

   These agreements aimed to enhance trade flows, attract investment, and strengthen strategic ties with Asia-Pacific economies.

3. **Recent Phase (2015–Present):**

   India's recent trade policy reflects greater caution in FTA negotiations. After withdrawing from the **Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP)** in 2019 due to concerns about domestic industry exposure, India began recalibrating its FTA approach under the "Atmanirbhar Bharat" (Self-Reliant India) initiative.

   Recent FTAs include:

   - **India–UAE Comprehensive Economic Partnership Agreement (CEPA, 2022)**
   - **India–Australia Economic Cooperation and Trade Agreement (ECTA, 2022)**

   Ongoing negotiations are underway with the **United Kingdom, Canada, and the European Union**.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

This new phase emphasizes balanced, mutually beneficial agreements with stronger safeguards for domestic industries.

4. Role and Impact of FTAs in India:

1. Trade Expansion and Market Access:

FTAs have contributed significantly to expanding India's trade network. Between 2000 and 2023, India's merchandise trade increased more than sixfold, with FTA partners accounting for approximately **35–40% of total trade**. *The* **India–ASEAN FTA** boosted bilateral trade from **US$44 billion in 2009–10 to over US$110 billion in 2022–23**. Similarly, trade with Japan and South Korea has grown steadily, facilitated by tariff reductions on key products such as automobiles, pharmaceuticals, and chemicals.

2. Foreign Direct Investment (FDI) Inflows:

Comprehensive FTAs, particularly those with developed economies, have facilitated higher FDI inflows. For example, Japan's FDI in India rose significantly after the **India–Japan CEPA**, leading to investments in infrastructure, automobiles (Maruti Suzuki), and industrial corridors (Delhi–Mumbai Industrial Corridor). The UAE–India CEPA has also positioned India as a manufacturing and re-export hub, particularly for gems, jewelry, and petrochemical sectors.

3. Strengthening Strategic and Geopolitical Ties:

FTAs serve as diplomatic tools that complement India's foreign policy. Agreements with Japan and Australia, both part of the Quad alliance, reflect India's strategic pivot toward the Indo-Pacific region. Similarly, the UAE and Gulf FTAs enhance India's engagement with West Asia, ensuring energy security and labour mobility.

4. Integration into Global Value Chains (GVCs):

By liberalizing trade and investment regimes, FTAs enable Indian firms to integrate into **global value chains**, especially in electronics, textiles, and automobiles. The **India–Singapore CECA**, for instance, has allowed Indian IT and financial services firms to operate seamlessly in Southeast Asian markets. These linkages promote technology transfer, skill development, and export diversification.

5. Challenges and Criticisms:

Despite notable achievements, India's FTAs have faced several challenges.

1. Trade Deficits with FTA Partners:

India has experienced persistent trade deficits with many FTA partners, notably ASEAN, Japan, and South Korea. For example, India's trade deficit with ASEAN rose from **US$5 billion in 2010** to **over US$40 billion in 2023**.

Critics argue that while tariff reductions benefited partner countries' exports to India, Indian firms have struggled to gain reciprocal market access due to non-tariff barriers and lack of competitiveness.

2. Utilization Rates of FTAs:

The **utilization rate** of FTAs by Indian exporters remains low — estimated between **15% and 25%** — primarily due to complex rules of origin, cumbersome documentation, and lack of awareness among small

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

and medium enterprises (SMEs). Many exporters find it easier to trade under normal Most-Favoured Nation (MFN) tariffs rather than navigate preferential FTA procedures.

3. Domestic Industrial Concerns:

Sectors such as agriculture, textiles, and small-scale manufacturing fear adverse effects from cheap imports, particularly from China through ASEAN intermediaries. This concern was a major factor in India's withdrawal from the **RCEP** negotiations. Additionally, domestic industries often lack technological sophistication to compete with advanced economies in high-value sectors.

4. Institutional and Negotiation Capacity:

India's negotiation capacity and post-agreement implementation mechanisms require strengthening. Unlike developed economies, India lacks a dedicated, well-resourced trade negotiation agency capable of ensuring coherence across ministries and stakeholder groups.

6. Case Studies:

1. **India–Japan CEPA (2011):**

   This agreement eliminated tariffs on **94% of trade items** over a decade. It enhanced Japanese investment in India's automobile and infrastructure sectors. However, Indian exports, mainly agricultural and generic pharmaceuticals, faced regulatory barriers in Japan, limiting potential gains. Overall, while FDI inflows rose, trade balance remained in Japan's Favor.

2. **India–ASEAN FTA (2010):**

   Intended to boost regional integration, the India–ASEAN FTA increased trade volume but led to significant import surges in palm oil, electronic goods, and machinery. This widened India's trade deficit with ASEAN nations.

   Nevertheless, the FTA also encouraged Indian participation in regional production networks, especially in automotive components.

3. **India–UAE CEPA (2022):**

   The CEPA represents a new-generation FTA model. It aims to increase bilateral trade to **US$100 billion by 2027**. Within one year of implementation, trade rose by over **15%**, driven by tariff concessions and simplified customs procedures. The agreement also includes provisions for **digital trade, investment promotion, and MSME collaboration**, signaling a more modern and comprehensive approach.

7. Future Outlook and Policy Recommendations:

1. Balancing Openness with Domestic Protection:

India must strike a balance between promoting exports and safeguarding domestic industries. Future FTAs should include **robust safeguard clauses** against import surges and provide **transitional support** for vulnerable sectors.

2. **Enhancing FTA Utilization:** Improving **awareness, digital documentation, and customs facilitation** can enhance FTA utilization among exporters. Creating an online **FTA helpdesk** and regional trade facilitation centers can support SMEs.

3. **Strengthening Negotiation and Review Mechanisms: -**

   Establishing a **dedicated Trade Policy Authority** can ensure better coordination and evidence-based negotiation strategies. Periodic **impact assessments** should be mandated to monitor economic outcomes and renegotiate terms where necessary.

4. **Leveraging FTAs for GVC Integration: -**

   India should focus on FTAs that enable participation in high-technology value chains, such as **electronics, semiconductors, green technologies, and pharmaceuticals.** Partnerships with the EU, UK, and Canada could open access to advanced markets and innovation ecosystems.

5. **Sustainable and Inclusive Trade: -**

   Future FTAs must align with India's climate and sustainability goals by including provisions on **renewable energy cooperation, labour standards, and environmental protection.** Encouraging women-led and MSME exports through FTA-linked capacity-building programs can make trade more inclusive.

8. Conclusion:

Free Trade Agreements have played a significant role in shaping India's trade and economic landscape. They have facilitated market diversification, increased FDI inflows, and strengthened India's global standing. However, their overall impact has been uneven due to structural inefficiencies, low utilization, and persistent trade deficits.

The evolving global trade environment characterized by supply chain realignment, digitalization, and geopolitical uncertainty presents both challenges and opportunities. India's new generation of FTAs, such as those with the UAE and Australia, signal a pragmatic shift toward outcome-oriented and balanced agreements.

Going forward, India's success will depend on how effectively it leverages FTAs to integrate into global value chains, promote domestic manufacturing under *Atmanirbhar Bharat*, and achieve sustainable, inclusive economic growth. With strategic planning, institutional reform, and sectoral competitiveness, FTAs can serve as a powerful engine of India's 21st-century economic diplomacy.

References:

1. ***Panagariya, Arvind.*** *India: The Emerging Giant. Oxford University Press, 2008.*
2. ***Srinivasan, T. N., and Suresh D. Tendulkar.*** *Reintegrating India with the World Economy. Institute for International Economics, 2003.*
3. ***Joshi, Vijay, and I. M. D. Little.*** *India's Economic Reforms, 1991–2001. Clarendon Press, 1996.*
4. ***Bhattacharya, B. B., and Arup Mitra, editors.*** *Trade, Investment and Economic Growth: Issues for India in the New Millennium. Oxford University Press, 1999.*
5. ***Acharya, Shankar.*** *Essays on Macroeconomic Policy and Growth in India. Oxford University Press, 2006.*
6. ***Chaturvedi, Sachin, and Rupa Chanda, editors.*** *India's Outward FDI: Exploring the Emerging Trend. Academic Foundation, 2012.*

7. **Krueger, Anne O., and Chandra Kant Patel.** *The Indian Economy: Recent Development and Future Prospects. University of Chicago Press, 2005.*
8. **Mohanty, S. K., et al.** *India's Trade Policy and Future Directions. Research and Information System for Developing Countries (RIS), 2019.*
9. **Bhagwati, Jagdish, and Arvind Panagariya.** *Why Growth Matters: How Economic Growth in India Reduced Poverty and the Lessons for Other Developing Countries. Public Affairs, 2013.*
10. **Mehta, Rajesh, and S. Narayanan, editors.** *India's Regional Trading Arrangements. Indian Council for Research on International Economic Relations (ICRIER), Academic Foundation, 2006.*

Cite This Article:

***Mr. Garule G. L.* (2025).** *Free Trade Agreements (FTAs): Role in India.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 26–31.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

TRANSFORMATION OF BILATERAL TIES: INDIA–ISRAEL RELATIONS IN THE POST-COLD WAR ERA

*** Mr. Rajendra Shamrao Pujari,**

** Assistant Professor in Political Science, Mahatma Phule Mahavidyalaya, Pimpri, Pune-17*

Abstract:

This paper is focused on the relationships between India and Isreal and transformation since the end of cold war. There are ideological commitment, domestic politics and geopolitical consideration between India and Israel. Before 1991 there was limited relations between India and Israel because of limited ideological commitment, non- alignment, solidarity with the Arab world. Now we can see the strong relationships between two of them after the cold war era. It also explored the bilateral partnership has strengthened such as defence, intelligence sharing, in the filed of cybersecurity, advanced agriculture technologies, water management, different types of technology, more focused on space and innovations. There is more focus on strategic for economic development. It also focused on the historical evolution, cooperation between India and Israel, challenges and future of the both countries.

***Keywords**: relationships, cooperation, evolution, transformation, cold-war.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

After the Cold War there was turning point in the world such as changes in politics, dissolving biopower structures and transformation of the whole world, development strategies, co-operation, economic development and encouraging diplomatic flexibility among states. Each country is recalibrated their foreign policies based on strategic interests rather than rigid ideological alignment. India is associated with Non-Aligned Movement and connecting relationships for new reforms and emerging security challenges.

India and Israel normalized diplomatic relations in 1992. It was not a normal and formal relationship meeting. It was more that diplomatic milestone. India wanted to adopt a pragmatic approach towards new foreign policy. Isarael is well known for its military advancement, innovation in agriculture and expertise with technologies. Now a relationship between India and Israel have been changed through the defence, collaboration, intelligence sharing, high technology trade, agriculture with new technology, cybersecurity and new innovations.

Both India and Israel have their ancient ethnic and cultural identities in the world history. Historically, both nations have undergone similar problems, sufferings and obstacles under the imperial power. The huge trauma of religious partitions, that both the nations have suffered, orchestrated by the colonial powers leading to some of the world's most tragic and inhumane mass migrations. On one hand, millions of Jews migrated to Israel,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

particularly from Europe, In India, millions of Hindus were displaced from Pakistan, leaving behind their ancestral lands and properties to settle in India (Gautam, 2020). Both these countries have a disturbed relation with their neighbours oscillating between cordial and contentious periods. Even with such a similar trajectory of historical events, India's foreign policy towards Israel remained adverse until the beginning of 20th Century. In 1947, India was a member of the United Nations Special Committee on Palestine where it supported the plan advocating for a federal Palestine with internal Jewish autonomy (Hafeez, 2009When the issue of the division of Palestine was put to vote in the United Nations General Assembly, India cast its vote along with the Arab countries and against the territorial division. Not only did India oppose Israel's establishment by its voting, but also rejected its entry into the UN when it declared independence in May 1948. (Sethi, 2022).

January 1992: Now that fully fledged diplomatic ties exist between India and Israel, another phase in the India-Israel relationship was ushered in under the regime of Prime Minister P. V. Narasimha Rao. This made for treaty possibilities in various sectors: political, commercial, and security, including agreements such as those drawn up in the time of Ariel Sharon's visit to India in 2003, a major event in bilateral relations. (Bagchi, 2003). Thus, India's relations with Israel never will be.

Rabbi Yona Metzger, Israels's chief Rabbi commented during the first Jewish-Hindu Interfaith Leadership Summit in February 2007, that, "Jews have lived in India for over 2,000 years without facing ethnic discrimination. This is a unique chapter in human history" (Gautam, 2020)

- **Post–Cold War Developments in India–Israel Relations:**
- **Defence and Strategic Cooperation**

  Ever since the establishment of full diplomatic relations in 1992, the post-Cold War era has witnessed significant changes in the India-Israel relationship. Among other fields of collaboration, defence and strategic cooperation came to be considered as most of the vital and enduring aspects of their partnership. The evolving security needs of India matched with defence technology of Israel created a win-win situation that united the interests of both states.

  Défense relations found themselves on a fast track towards the end of the 1990s, fuelled by changing military requirements and regional security considerations on the part of India. Israeli cooperation became an important source of defence supply for India, offering it a wide range of equipment and systems including unmanned aerial vehicles (UAVs), especially Heron and Searcher, Spike anti-tank missiles, Barak missile defence systems, advanced radar systems, surveillance equipment, and various technological solutions for border security. This procurement served to very significantly modernize India's armed forces, especially along sensitive borders.

  This was strengthened by counterterrorism cooperation, particularly in the wake of the Kargil conflict of 1999 and the Mumbai attacks of 2008. Shared security challenges created the impetus for increased intelligence cooperation with joint initiatives for cyber cooperation, urban warfare training, and counter-insurgency.

  According to the "Make in India" and "Atmanirbhar Bharat" signs on bilateralism, joint partnerships in developing and producing defense equipment have recently become important features of bilateral relations.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Continuity and building relations of trust can be achieved through ongoing diplomacy and defence exercises coupled with substantive dialogue on strategic matters. Défense cooperation is the foundation upon which rests the constant dynamic fabric of the relationship between India and Israel.

- **Economic and Technological Partnership**

Economic and technological cooperation have attracted much attention between India and Israel in the post-Cold War period. Since bilateral trade was recorded at below US$ 200 million at the time when both countries established diplomatic relations in 1992, today bilateral trade has risen to more than US$ 10 billion. This figure stands for the considerable expansion of their economic interaction. Initially the diamond trade dominated bilateral commerce, but thereafter the partnership ventured into new and advanced sectors.

Right now, the main sectors that are covered under this collaboration include information technology, pharmaceuticals, telecommunication and electricity as well as agriculture. Besides these areas, the partnership is also currently generating momentum in robotics, nanotechnology, cybersecurity, and artificial intelligence. Jointly, the innovation platforms and research collaboration transfer technology, collaborate startups, and build industry.

India and Israel have also developed several initiatives to open up investment opportunities to the countries involved through institutional arrangements and business forums. The two countries' pursuit of a Free Trade Agreement (FTA) reflects more than an intent to deepen economic ties over the long haul by reducing trade restrictions and widening market access.

This economic partnership has support in much government-to-government cooperation, private sector participation, and joint innovation programs as well. These are examples of how this effort shows the emerging economic and technological synergy between India and Israel, making it part of the larger strategic relationship between the two nations.

- **Agriculture and Water Management**

India and Israel have now become great areas for cooperation in agriculture and water management. Israel's agriculture, which is based more on resilience under adverse climatic conditions, has made it a valuable partner to India in specific drought-prone regions. The India-Israel Agricultural Project sees multiple centers of excellence established across states with advanced facilities that provide training and services in areas such as drip irrigation, fertigation, protected cultivation, hydroponics, and management of greenhouses to improve productivity and crop quality.

Israel's water management technology has also provided a significant push to India's drive towards governing resources sustainably. Desalination, wastewater recycling, and micro-irrigation processes are a few of the smart-water initiatives under which India has introduced these techniques. These methods uphold water efficiency and extend to addressing rural and urban scarcities.

- **Science, Education, and Cultural Engagement**

Cooperation between India and Israel has gradually been extended into areas like science, education, and cultural cooperation. Accordingly, the academic and research sectors of a number of areas such as space

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

technology, biotechnology, medical innovation, and climate science have thrived. With limited interactions between citizens, however, the gradual increase in tourism, academic exchanges, and cultural programs are likely to bring steady growth. Exchanges in these fields will increase gradually, with a growing understanding of each other strengthening the enduring ties between academia and technology in both countries.

Current Status and Future Prospects:

India and Israel relations today are viewed as powerful strategic partnerships, already given strength by high-level state visits that function as historic in big ways such as Prime Minister Narendra Modi's in 2017, further adding visibility to political legitimacy as well. It's a bilateral relationship that embraces defence, technology, trade, agriculture, and innovation, in other terms, what is developing cooperation and trust. Future expectations between both countries would be for emergent areas such as renewable energy, cybersecurity, semiconductor and defence manufacturing, Make in India guidelines, climate adaptation, smart agriculture and AI-based strategic technologies.

The very interplay of India's emerging market and Israel's technological possibilities are solid anchors for innovation and industrial collaboration. Regional security issues and technological advancement share the strategic interests that underpin the partnership. Strong institutional arrangements, joint research programs, and growing ties in the economy and defence would place India and Israel in a robust position to actualize future steps in deeper cooperation within the years to come. The relationship might become a long-term, multi-faceted alliance that would put technological innovation, sustainable development, and strategic alignment together to face the challenges and opportunities before the twentieth century.

Conclusion:

It is the modern relationship between India and Israel post-Cold War which mirrors the transformation within India in the sphere of diplomatic engagements-from ideological to pragmatic internationalism. The relations between the two countries have grown so robust as to amount to a multi-dimensional strategic alliance in defence, technology, agriculture, intelligence and innovation. The trend, geopolitical sensitivities notwithstanding, indicates an increasing deepening and institutionalization in future. At the moment, India and Israel form a cooperative partnership between the two nations which centres on mutual benefit and common security concerns: hence, the partnership ranks among the most dynamic bilateral relations in contemporary international politics.

References:

1. *Alon, G., & Sherman, M. (2017). India–Israel relations: The challenge of balancing interests. Israel Journal of Foreign Affairs, 11(2), 123–138.*
2. *Cohen, S. (2019). Strategic partners: India, Israel, and the evolving global order. Brookings Institution Press.*
3. *Embassy of India in Israel. (2023). India–Israel bilateral relations overview. Government of India. https://www.indembassyisrael.gov.in*
4. *Ganguly, Š. (2004). The post-Cold War transformation of U.S.–India–Israel relations. Asian Survey, 44(3), 414–436.*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

5. *Ghosh, P. (2017). The evolution of Indo–Israeli ties: A historical analysis. International Studies, 54(1–4), 67–85.*
6. *Government of Israel – Ministry of Foreign Affairs. (2022). India–Israel cooperation framework. https://mfa.gov.il*
7. *Kumar, M. (2021). Post-Cold War diplomacy and India's Middle East policy shift. Journal of Asian and African Studies, 56(8), 1984–2001.*
8. *Pant, H. V., & Bommakanti, K. (2019). India and Israel: Emerging partnership in Asia's changing security landscape. Observer Research Foundation (ORF) Occasional Paper Series, 208, 1–22.*
9. *Singh, A. (2018). Indo–Israeli defense cooperation in the new millennium. Strategic Analysis, 42(6), 557–570.*
10. *Tellis, A. J. (2022). India's strategic autonomy and ties with Israel: A geopolitical assessment. Carnegie Endowment for International Peace.*
11. *Weiss, M. (2020). Agriculture, water diplomacy, and technology transfer in India–Israel cooperation. Asian Affairs, 51(2), 227–246.*
12. *Yegar, M. (2006). Between Jerusalem and New Delhi: The transformation of India–Israel relations. Oxford University Press.*

Cite This Article:

***Mr. Pujari R.S.* (2025).** *Transformation of Bilateral Ties: India–Israel Relations in the Post-Cold War Era.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 32–36.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA PAKISTAN RELATIONS IN GLOBAL GEOPOLITICS

*** Mr. Avinash Rajendra Padghan,**

* *Assistant Professor in Political Science, Shri Shivaji Science and Arts College, Chikhli.*

Abstract:

India-Pakistan relationship for decades has been idealized as an irreconcilable one. This paper traces the relationship between the two nations from the period of partition to make sense of the conflict. This process cannot be undertaken without understanding Pakistan's Kashmir policy since 1947. Its policy revolves around the failure to create a nation for South Asian Muslims, which it sees as its inherent part, and the failure to not integrate it. This paper further examines the strategic importance of Pakistan Occupied Kashmir for China and its impact on the relation between India-Pakistan. The fundamental question that the paper seeks to answer is despite the present economic conditions of Pakistan and its inability to solve its internal issues, and continuous defeats in major wars with India, what ideational factors are present in Pakistan's strategic culture and how it perceives India based on these factors. This paper finally examines the factors involved that impact the relations between the two nations and explores the possibility of eternal peace.

Keywords *- Strategic culture, Pakistan Occupied Kashmir, China-Pakistan Economic Corridor, India-Pakistan relation*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

Considering the long-term tensions and associated conflicts between India and Pakistan as rooted only in the bilateral relations between the two countries may represent an oversimplification of history and modern international relations. Both contemporary countries inherited the British Raj, and previous political structures like the Mughal Empire, European colonies, and historical cultural milieux like the Indus Valley Civilization.

The classical decolonization process that became mainstream in the first part of 20th century resulted in the dissolution of British formal rule over the "Indian Continent" but settled only one of the conflicts specific to this geographical area. Long-term tensions and rivalries throughout the region reemerged in new forms, influenced, among others, by interactions with more modern and technologically advanced states and militaries.

The April 2025 crisis that emerged between India and Pakistan represents both a predictable continuation of a historical multidimensional conflict and the outcome of a peculiar international relations context, marked by polarization, inconsistencies, growing confrontational rhetoric, a generalized contestation of the state of affairs, and global rearmament.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Present study aims to identify core underlying elements of the April 2025 acute crisis between India and Pakistan, analyze the latest developments of the water and trans-border terrorism challenges that the two neighbors face and determine potential frameworks and conditions for de-escalation.

India-Pakistan Relations – Latest Developments:

In February 2021, India and Pakistan issued a joint statement for the first time in years, announcing that they would observe the 2003 ceasefire along the Line of Control (LoC). The countries have agreed to a strict observance of all agreements, understandings and cease firing along the Line of Control (LoC) and all other sectors with effect from the midnight of February 24-25, 2021. In the interest of achieving mutually beneficial and sustainable peace along the borders, the two Directors General of Military Operations agreed to address each other's core issues and concerns which have the propensity to disturb peace and lead to violence.

- In the latest bilateral brief between India and Pakistan (February 2020) India stands by its "Neighborhood First Policy" and desires normal relations with Pakistan in an environment which is free of terror and violence.
- In 2019, Article 370 of India's Constitution, was scrapped off, which gave a special status to Jammu and Kashmir. Following which, bilateral relations faced a severe blow. It was followed by Pakistan expelling the Indian High Commissioner in Islamabad and suspension of air and land links, and trade and railway services.
- There was no forward movement in bilateral ties in 2020 due to the mistrust between the two countries, especially on the Kashmir issue.
- India, on February 15, 2019, withdrew Most Favored Nation Status to Pakistan.

Key Issues in India-Pakistan Relations: Evolution:

1. **Cross-Border Terrorism:** From the 1989 Kashmir insurgency to the 2001 Parliament attack, 2008 Mumbai attacks, Uri (2016), Pulwama (2019), and now Pahalgam (2025), terrorism remains the biggest concern. ORF classifies Pakistan's terror infrastructure as "state-enabled non-state actors.". Pakistan has long been providing safe havens to terror groups like LeT, JeM, and Hizbul Mujahideen. The 2001 Indian Parliament attack, 2008 Mumbai attacks, 2016 Uri attack, and 2019 Pulwama attack are all linked to Pakistani-based terror outfits. E.g. A 2023 report by Brookings Institution identified Pakistan's "proxy war" strategy in Kashmir as a major destabilizing factor in South Asia.
2. **Kashmir Dispute:** The core territorial dispute stems from Pakistan's claim over J&K, while India asserts its legal accession. Post-2019 abrogation of Article 370, Pakistan downgraded diplomatic ties and internationalized the issue at various forums. While India asserts it as a domestic issue, the UN Human Rights Council has occasionally flagged concerns over human rights in the region. Shyam Saran (ex-Foreign Secretary), "Pakistan treats Kashmir as the keystone of its identity" and C. Raja Mohan calls it Pakistan's Kashmir fixation "strategic inertia rooted in ideological rigidity."
3. **Border and LoC Ceasefire Violations:** Over 5,000 ceasefire violations in 2020 alone, according to MEA. While the 2021 reaffirmation brought temporary calm, violations resumed in 2023.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

4. **Water Disputes under the Indus Waters Treaty (IWT):** Treaty Signed in 1960 under World Bank auspices. India has raised concerns post-Uri attack (2016) about revisiting the treaty. Pakistan raised objections to India's Kishanganga and Ratle Hydropower Projects. India invoked Article XII of the treaty to renegotiate terms in 2023. World Bank urged both sides to resolve differences via neutral expert arbitration.
5. **Trade and Economic Relations:** Post-2019, Pakistan suspended bilateral trade. A report by CUTS International (2021) estimates potential trade loss of billions annually due to non-cooperation.
6. **Religious Radicalization:** Export of extremism through LeT, JeM, and D-Company operate from Pakistani soil. UNSCR Reports highlight proliferation of madrassas and extremist hubs.
7. **Nuclear Brinkmanship and Arms Race:** Both nations maintain nuclear arsenals and credible deterrents. Post-Balakot (2019), India and Pakistan came dangerously close to conflict escalation, as noted in RAND Corporation's 2021 assessment.
8. **Afghanistan, Narcotics and Drone Warfare:** India supports democratic stability, while Pakistan has been accused of covertly aiding Taliban factions. USIP Report (2023) said India fears increased terror influx via Afghanistan post-Taliban resurgence. India has proximity to Death Triangle (Formally Golden Triangle) which increases the threat of narcotics and terrorism as seen in drone-based narcotics and arms drops in Punjab.
9. **Cyber Warfare and Disinformation:** Cyber espionage by Pakistani actors like APT36targeting Indian defense and research. CERT-IN reports several Pakistan-origin intrusions.
10. **Prisoners and Fishermen:** 300+ fishermen from both sides remain jailed. Cases of spies (e.g., Kulbhushan Jadhav) worsen mutual distrust. International Court of Justice (ICJ)ruled Jadhav's favor in 2019.

India-Pakistan Attempts for engagement:

1. India has made several attempts to build normal unneighborly relations with Pakistan. Since 2014, this has been manifested in the invitation to the then Prime Minister Nawaz Sharif for the swearing-in ceremony in May 2014; the meeting between Prime Ministers in Ufa in July 2015; and External Affairs Minister's (EAM) visit to Islamabad in December 2015. EAM also took the initiative to propose a Comprehensive Bilateral Dialogue in December 2015. These initiatives have been responded with acts of cross-border terrorism and violence against India including the cross-border terror attack on Pathankot Airbase on 2 January 2016; attack on Army Camp in Uri in August 2016; and terror attack on the convoy of Indian security forces in Pulwama by Pakistan based Jaish-e-Mohammad (JeM) on 14 February 2019.
2. Prime Minister spoke to Mr. Imran Khan on 30 July 2018 and congratulated him for his party emerging as the largest political party in the National Assembly. PM also sent a congratulatory letter to PM Imran Khan on 18 August 2018 desiring meaningful and constructive engagement for the benefit of the people of the entire region. EAM congratulated the new Foreign Minister on 22 August 2018.
3. In response to PM's congratulatory letter, Pakistan wrote back on 14 September 2018 and suggested meeting between Foreign Ministers in UNGA in New York. The new Foreign Minister of Pakistan also wrote to EAM on 17 September 2018 with a similar proposal. These letters talked of bringing a positive change and mutual

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

desire for peace, and Pakistan's readiness to discuss terrorism. In response to the intentions expressed in these letters, Pakistan's proposal for a meeting was accepted by India on 20 September 2018. However, within hours of India's acceptance, Pakistan-based terrorist entities brutally killed three police personnel in the state of Jammu and Kashmir. Earlier, that same week, an Indian BSF soldier was brutally killed at the border on 18 July 2018. All these incidents happened after Pakistan's PM and FM wrote letters to India's leadership expressing their desire for change and for peace. Moreover, India's strong protests with Pakistan and call for remedial action were met with outright denial. Under such circumstances, it was assessed that any conversation with Pakistan would be meaningless. India was left with no choice but to call off the meeting between the Foreign Ministers of India and Pakistan in New York.

4. PM Modi received a telephone call from Pakistan PM on 26 May 2019 congratulating him on election victory. PM Modi thanked him and recalled his earlier suggestion to Pakistan PM to fight poverty jointly. PM Modi also stressed that creating trust and an environment free of violence and terrorism were essential for fostering cooperation for peace, progress and prosperity in the region.
5. Pakistan is yet to respond like a normal neighbor. It has continued to restrict even normal trade and connectivity with India. On 7 August 2019 Pakistan regrettably took unilateral actions to downgrade diplomatic relations with India in an attempt to present an alarming picture of bilateral ties to the world. India has urged Pakistan to review its unilateral actions in respect of relations with India so that normal channels of diplomatic communications are preserved.

Potential Benefits of Improved India - Pakistan Relations :

1. Economic Opportunities:

Peace at the border and a resolution of the Kashmir issue could lead to economic benefits, particularly through projects like the China Pakistan Economic Corridor (CPEC). This corridor, passing through Pakistan Occupied Kashmir (PoK), could stimulate economic growth in the region and act as a gateway to Central Asia.

2. Energy Security:

Enhanced relations between India and Pakistan could facilitate projects like the Turkmenistan-Afghanistan-Pakistan-India (TAPI) pipeline. This pipeline, originating in Turkmenistan and passing through Afghanistan and Pakistan before reaching India, could address the energy needs of both nations, supporting their growing economies.

3. Regional Cooperation:

Reviving stalled projects such as the Iran-Pakistan-India pipeline could further bolster energy security and foster cooperation between the two nations.

4. Stability in Afghanistan:

Improved relations between India and Pakistan are crucial for ensuring stability in Afghanistan. Terrorism affects both countries, and a stable Afghanistan is in their mutual interest. Better ties with Pakistan could also facilitate direct road access to Afghanistan, streamlining trade and regional connectivity.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

5. **Strengthening Regional Organization's:**

   Enhanced bilateral relations could revitalize the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) and its initiatives. Currently hindered by tensions between India and Pakistan, improved relations could unlock the full potential of SAARC, fostering regional cooperation and development.

Conclusion:

- Improved India-Pakistan relations can ensure the addressing of any threat the subcontinent may face in the future. Cooperation and coexistence through trust can ensure the establishment of peaceful and prosperous South Asia.
- Way forward for India-Pakistan relations lies in sustained dialogue, curbing cross-border terrorism, promoting soft diplomacy through strengthening and enhancing India's Foreign Policy in its Neighborhood and trade cooperation.
- **Sustained Dialogue:** Both countries need to engage in consistent and sincere dialogue at various levels, addressing core issues like terrorism, Kashmir, and trade in a constructive manner.
- **Promoting Soft Diplomacy:** Promoting cultural and academic exchanges, sports diplomacy, and tourism can build trust and reduce the deep-seated animosities between the people of both nations.
- **Economic Cooperation:** Expanding trade relations and economic ties could create a vested interest for both nations to maintain peaceful relations. Trade can act as a bridge to broader diplomatic dialogue.
- **Confidence-Building Measures:** Enhancing military-to-military communication, such as hotlines and periodic meetings, can prevent misunderstandings and reduce the chances of accidental escalation.

References:

1. *Al Jazeera. India-Pakistan relations: What's next? [Internet], 2024. Available from: https://www.aljazeera.com*
2. *BBC News. India and Pakistan at the LoC: Misinformation and tensions rise [Internet], 2024. Available from: https://www.bbc.com*
3. *Bose S. Across the Border: Cultural Politics in India and Pakistan. South Asian Studies Review. 2021;19(3):122-139.*
4. *Chakravarty R. Backchannel diplomacy in South Asia. South Asian Affairs. 2023;12(3):56-71.*
5. *Cohen SP. The Idea of Pakistan. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2004.*
6. *Dawn. Pakistan reiterates stance on Kashmir at UN [Internet], 2024. Available from: https://www.dawn.com*
7. *Fair CC. In Their Own Words: Understanding Lashkar- e-Tayyaba. Oxford University Press, 2019.*
8. *Ganguly S. India-Pakistan Rivalry in the Shadow of Nuclear Weapons. Columbia University Press, 2020.*
9. *Hussain Z. Tactical Deterrence in South Asia. Strategic Analysis Quarterly. 2024;18(1):77-95.*
10. *Jalal A. Democracy and Authoritarianism in South Asia. Cambridge University Press, 1995.*
11. *MEA, Government of India. Official statements [Internet], 2024. Available from: https://mea.gov.in*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

12. Pant HV. India's Strategic Culture and China-Pakistan Axis. Journal of Asian Security. 2023;11(2):49-68.

13. Shukla A. Trade and Peace: The Missing Link in South Asia. Journal of International Relations. 2022;30(1):98-115.

14. UNGA Debates. General Assembly Sessions on South Asia [Internet], 2024. United Nations.

15. SATP. South Asia Terrorism Portal [Internet], 2025. Available from: https://www.satp.org.

Cite This Article:

***Mr. Padghan A.R.* (2025).** *India Pakistan Relations in Global Geopolitics.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 37–42.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA'S STRATEGIC AUTONOMY IN A MULTIPOLAR WORLD: REASSESSING FOREIGN POLICY IN THE CHANGING GLOBAL ORDER

**** Pradip Jankar & ** Sharal Adekar,***

** Assistant Professor, D. G. Ruparel College of Arts, Science and Commerce, Mumbai.*

*** Student, TYBA D. G. Ruparel College of Arts, Science and Commerce, Mumbai*

Abstract:

In the 21st century, where diverse actions are taking place, the dominance of America continues to grow. Therefore, despite the emergence of a multipolar international system, the world is moving towards unipolarity. Emerging powers such as the European Union, China, Russia, Japan, Brazil, and India are on the rise. Of course, in this changing context, India's long-term strategic autonomy efforts have gained importance. This underscores the fact that India is capable of making independent foreign policy decisions that are consistent with its national interests. India's role is important not only politically but also economically and strategically at the global level. The positive growth in India's economy is also enough to remain active in the global policy process. India's leadership in the Global South as the voice of developing countries is important, and India's assistance to neighbouring countries is benefiting those countries. This is not only building diplomatic relations but also fostering long-term friendly relations.

Keywords: *Unipolarity, Conflict, Global South, Partnership, Foreign Policy*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

Developing countries like India are facing many difficulties in the era of global transition. Challenges posed by the rise of the Indo-Pacific, tensions between major nations and regional conflicts, as well as economic instability, require India to maintain a balance of sovereignty and strategic cooperation. India's participation on the platform of emerging regional organizations seeks to maintain flexibility and balance of national interests in the international scenario. At the domestic level, India's defence preparedness and technological modernization act as a complement to rising economic aspirations and autonomy. Also, every leader of India has expressed a desire to contribute actively to global governance beyond protecting freedom.

Objectives:

1) To explain the concept of strategic autonomy and put it in an Indian perspective.
2) To assess the role of India's contemporary foreign policy.
3) To discuss future opportunities to strengthen India's autonomy and face on the world stage.
4) To provide policy recommendations to the experts formulating India's foreign policy.
5) To analyse India's policy responses in the changing global order.

Methodology:

The study uses a qualitative research design to examine India's strategic autonomy in a multipolar world. Primary sources mainly use government documents and policy statements, including annual reports of the Ministry of Foreign Affairs, parliamentary debates, and reports on foreign relations. The Prime Minister, the Defence Minister, and the External Affairs Minister were also present on the occasion. Secondary sources include books and journals on international relations and foreign policy. Includes reports from prestigious think tanks such as ORF and IDSA. The help of newspapers and journals like The Hindu, Indian Express, Loksatta, and Third Concept has been taken. Commentaries and interviews of ambassadors and experts have been used as references. The study also includes case studies of key foreign policy decisions, such as India's relations with major countries and regional organizations, to study the process of balancing national interests with India's global dynamics.

Research Questions:

1) How has India's concept of strategic autonomy evolved since independence?
2) What are the salient features of India's foreign policy in a multipolar system?
3) What are the internal and external challenges hindering India's strategic autonomy?
4) What kind of opportunities are available for India to increase its autonomy?

Theoretical and Conceptual Framework:

India's strategic autonomy has a historical background. It has evolved from the isolationism of the Nehru era to the multi-separatism of the present Modi era, reflecting changing strategic structures, power relations, economic priorities, and security challenges. India has always respected the sovereignty of other countries. It is a challenge for every country to remain free from external domination. This is why such an effort is inherent in the concept of strategic autonomy. India enhanced its friendly engagement with other important organizations such as the East Asia Summit, which was perceived to have a subtle blend of autonomy and activism. The Act East Policy emerged, transforming the dominant Look East Policy into action. It reflected India's positive approach to sustaining its relations in Asia. In the present international system, the trend of the world seems to be moving from unipolar to multipolar. Of course, collective action by all countries is necessary for world peace.

India's strategic position in the multipolar world:

India has a unique strategic position on the world map. A major economy that has overtaken France to become one of the world's top five economies, India has the reputation of being a civilized nation with global aspirations but adhering to the principle of balance of power. India has friendly relations with most of the world powers. India emphasized enhancing strategic convergence with a technology-savvy nation like the US. India has maintained a long-standing partnership with Russia, upholding traditional friendships and resisting pressure from the West. Despite some border tensions, India is a major trading partner for China. India has always given priority to enhancing cooperation with a powerful bloc like the European Union. France is seen as a reliable strategic partner. In a multipolar world, India has always tried to maintain a balanced environment by taking an inclusive stand. This shows that India is capable of becoming a global leader.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Image Source: Google

The Challenges of Strategic Autonomy:

India's strategic autonomy faces some challenges. We have to depend on Russia and other countries in terms of security and especially in terms of the import of defence material. Due to the limitations in terms of cyber and space technology, the assistance of the United States has to be sought for the related capabilities and modernization. The continuing border conflict with Pakistan and China poses a major challenge to strategic options. As a result, relations with neighbouring countries are strained. At the same time, China's overreach in the Indian Ocean limits India's strategy. Instability in smaller regions like Afghanistan, Nepal, Bangladesh, Sri Lanka, and Myanmar, as well as in the Indian Ocean region, also has a strategic impact. The increasing competition between different superpowers has a serious impact on developing countries like India. Therefore, barriers are being created to reflect India's interests on multilateral platforms at the global level. As a result, India's stability and credibility can be questioned by other countries. Often, when domestic activities are given more priority, matters outside the borders can take a limited form. Bureaucratic inaction has a huge impact on implementation. Political polarization has wide-ranging effects on coherent policy planning.

Limitations of Study:

The study is largely limited by its emphasis on India's strategic autonomy in the post-Cold War era and the contemporary multipolar context, in which detailed historical projections of earlier phases have not been made. Data is used primarily on secondary sources and publicly available data rather than primary sources. This analysis highlights conceptual and strategic approaches. Despite these limitations, the study seeks to comprehensively reassess India's strategic autonomy efforts.

Conclusion and Policy Recommendations:

India's strategic autonomy appears to have been translated into a pragmatic framework that suits the world. At a time when there is a tussle for supremacy among the global superpowers, India is giving priority to building resilient interests with changing dynamics. By engaging with various groupings like QUAD, BRICS, and

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

SAARC, India continues to collaborate with key leaders in the Global South. Therefore, India's role in shaping the global order is unique.

1) Look closely at India's territorial integrity, economic growth, regional stability, and national interest.
2) Build institutional capacity with foreign policy mechanisms, defence production ecosystems, and digital sovereignty.
3) Build relationships with your neighbours. Also actively shape the Indian Ocean Framework.
4) Reduce over-reliance on any one partner nation. Invest in indigenous manufacturing, research, and development.
5) Cultivate leadership with the influence of soft power in democracy, yoga, diaspora, and cultural exchange, as well as global issues like health and climate.

References:

1) *Ganguly, S. (2019). India's Foreign Policy: Retrospect and Prospect. Oxford University Press.*
2) *Joshi, M. (2022). India and the Russia Dilemma: Strategic Autonomy in the Age of Sanctions. Observer Research Foundation.*
3) *Menon, S. (2016). Choices: Inside the Making of India's Foreign Policy. Brookings Institution Press.*
4) *Mohan, C. R. (2023). Modi's World: Expanding India's Sphere of Influence. HarperCollins.*
5) *Raghavan, S. (2020). The Evolution of Indian Strategic Autonomy. Carnegie India.*
6) *Tellis, A. J. (2023). India's Tightrope Walk: Strategic Autonomy in the Russia-Ukraine Crisis. Carnegie Endowment for International Peace.*
7) *Acharya, A. (2018). Constructing Global Order: Agency and Change in World Politics. Cambridge University Press.*
8) *Mohan, C. R. (2020). India and the World: Essays on Geopolitics and Foreign Policy. HarperCollins.*
9) *Ministry of External Affairs (2023). Annual Report 2022-23. Government of India.*
10) *Yadava, S. K. (2024). "India's Strategic Choices in a Multipolar World." Austral: Brazilian Journal of Strategy & International Relations.*
11) *Tharoor, S. (2021). Pax Indica: India and the World of the 21st Century. Penguin Books.*
12) *Jaishankar, S. (2020). The India way: Strategies for an uncertain world. HarperCollins Publishers India.*
13) *Gupta, A., & Wadhwa, A. (2020). India's foreign policy: Surviving in a turbulent world. SAGE Publications India.*
14) *Choudhary, L. R., & Sunmbul, A. (Eds.). (2019). Indian foreign policy: Identity and issues. Kunal Books.*
15) *Jain, B. M. (2008). Global power: India's foreign policy, 1947–2006. Lexington Books.*

Cite This Article:

***Jankar P. & Adekar S.* (2025).** *India's Strategic Autonomy in a Multipolar World: Reassessing Foreign Policy in the Changing Global Order*. **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 43–46.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

CHANGING INDIAN FOREIGN POLICY: EMERGING TRENDS, CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN CULTURAL DIPLOMACY: YOGA, LANGUAGE AND TRADITION

*** Sujitkumar Madhukar Ghuge,**

* Research Scholar, Rayat Shikshan Sanstha's R.B.N.B College Shrirampur, 413709

Abstract:

As our Indian constitution rightly mentions 'India that is Bharat' and India's foreign policy is deeply rooted in the philosophy of 'Vasudhaiva Kutumbakam' ("the world is one family"). This philosophy emphasizes mutual respect, peace, and coexistence. While other traditional diplomacy focused on hard power and strategic interests, the changing global landscape of the 21st century has put more emphasis on "soft power," which refers to influencing others through attraction and persuasion rather than coercion. India's rich cultural heritage provides a wide range of soft power tools, including yoga, various languages, and ancient traditions. These are now being strategically used as crucial tools in today's Indian foreign policy. This research paper investigates the changing trends, ongoing challenges, and significant opportunities that arise from India's cultural diplomacy. It specifically focuses on yoga, language, and tradition as ways to improve its global influence and achieve our foreign policy goals.

***Keywords**: Cultural Diplomacy, Soft Power, India, Foreign Policy, Yoga, Tradition, Language, International Relations, Vasudhaiva Kutumbakam, International Day of Yoga (IDY), ICCR, Public Diplomacy, Challenges*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction :

As our Indian constitution rightly mentions 'India that is Bharat' and India's foreign policy is deeply rooted in the philosophy of 'Vasudhaiva Kutumbakam' ("the world is one family"). This philosophy emphasizes mutual respect, peace, and coexistence. While other traditional diplomacy focused on hard power and strategic interests, the changing global landscape of the 21st century has put more emphasis on "soft power," which refers to influencing others through attraction and persuasion rather than coercion. India's rich cultural heritage provides a wide range of soft power tools, including yoga, various languages, and ancient traditions. These are now being strategically used as crucial tools in today's Indian foreign policy. This research paper investigates the changing trends, ongoing challenges, and significant opportunities that arise from India's cultural diplomacy. It specifically focuses on yoga, language, and tradition as ways to improve its global influence and achieve our foreign policy goals.

Historical Context of India's Cultural Diplomacy:

From Ancient Influence to Modern Strategy India's use of culture as a diplomatic tool has deep historical roots. In ancient times, the spread and acceptance of Hinduism and Buddhism across Asia, especially in Southeast Asia, significantly shaped the region's art, architecture, language, and societal norms. This also fostered strong civilizational connections across the borders. Routes like the Silk Road facilitated not just trade but also the

exchange of ideas, knowledge, philosophies, and artistic traditions. The important thing is that this historical influence arose from a non-coercive and organic sharing of culture and values and not by hard force. During the colonial era and the early years of independence, the state largely underused the potential of cultural diplomacy. However, figures like Mahatma Gandhi and Rabindranath Tagore became global symbols of India's cultural richness and resilience. After independence, cultural diplomacy began to take shape formally with the establishment of the Indian Council for Cultural Relations (ICCR) in 1950. Its goal was to revive and strengthen India's cultural relations with the world, marking a significant move to integrate culture into the country's international engagement. In recent years, under Prime Minister Narendra Modi's administration, this approach has become more assertive and structured. The current foreign policy framework, sometimes referred to as "Panchamrit" (five themes), includes Sanskriti Evam Sabhayata (cultural and civilizational linkages) as a key element. This shows a shift from a quiet approach to a more proactive and strategic use of soft power on the global stage.

Emerging Trends in Cultural Diplomacy:

The most notable trend in India's modern cultural diplomacy is the intentional acceptance and integration of traditional practices into its official foreign policy narrative. This stems from the understanding that narratives and values shape influence; appealing culture can serve as a powerful diplomatic asset.

1) **Yoga:** The Most Peaceful takeover of Yoga is arguably the most successful and recognized cultural export from India, serving as a strong tool for modern cultural diplomacy. Its global appeal, fueled by a growing the global urge in wellness and mindfulness, has been strategically embraced by the Indian government. In 2014 The United Nations declared June 21 as the International Day of Yoga (IDY), following a proposal from PM Modi. This proposal gained support from 177 member states, highlighting yoga's wide-reaching appeal. The annual celebration of IDY features large, synchronized yoga sessions in major cities around the world, often led by Indian diplomatic missions and joined by foreign dignitaries and local residents from there. The first IDY event at the UN in New York attracted participation from officials, diplomats, and over 35,000 individuals from 84 countries. These events foster visible, positive engagement with India, projecting an image of a peaceful, health-conscious nation and promoting people-to-people connections.

   India established the Ministry of AYUSH (Ayurveda, Yoga & Naturopathy, Unani, Siddha, and Homeopathy) to promote traditional health practices both domestically and internationally, further strengthening their role in government policy.

2) **Language and Literature:** Bridges to Ancient Wisdom Language, especially Sanskrit and Hindi, plays an important role in India's cultural outreach. Sanskrit, often linked to yoga, ancient texts, and philosophical depth, enhances India's image as a civilizational power. The rising global interest in Sanskrit, especially for accurate mantra chanting during yoga practice, presents a unique chance for academic and linguistic exchanges. India has been giving classical language status to languages which holds tremendous ancient knowledge which can solve humanitarian issues like environmental and human coexistence. The ICCR and the Ministry of External Affairs (MEA) work to promote Hindi abroad through language classes, literary

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

events, and cultural centers. Their goal includes establishing Hindi as a working language in international organizations like the UN, collaborating with UNESCO, and balancing multilingualism with national promotion. Additionally, Indian languages influence areas with a significant Indian diaspora, such as Mauritius and the Caribbean, where languages like Bhojpuri, Tamil and Hindi have integrated into the local multicultural fabric.

3) Tradition: Weaving Heritage into Global Perceptions Beyond yoga and language, a broader range of Indian traditions and cultural expressions are actively used in diplomacy.

Buddhism: India recognizes Buddhism as a vital civilizational link and has engaged in "Buddhist diplomacy." Initiatives include reviving the ancient Nalanda University and developing a Buddhist tourism circuit to connect with countries like Sri Lanka, Nepal, and Southeast Asian nations.

Festivals and Cuisine: Indian festivals such as Diwali and Holi are celebrated by diaspora communities and increasingly acknowledged worldwide. Cuisine serves as an accessible cultural exchange with dishes like biryani and masala dosa becoming symbols of India's rich culture. Cultural festivals organized globally highlight Indian art, music, and dance, drawing diverse international audiences.

Water and Sanitation: India trying to reinvent its ancient water and sanitation knowledge through Swachh Bharat Mission and successfully achieving open defecation free (ODF) status. This is also helping to strengthen its ties with Asian and African countries by sharing knowledge in the area of water and sanitation.

Diaspora Engagement: The large and influential Indian diaspora, the world's second largest, acts as a living bridge. They promote Indian culture and values, advocate for national interests, and enhance the multicultural landscape of their host countries.

Challenges and Opportunities:

While India's cultural diplomacy holds great potential, it also encounters several challenges.

Challenges :

1) Cultural Appropriation and Commodification: The global appeal of yoga raises concerns about its commodification and potential cultural appropriation. This can result in the loss of its deeper philosophical roots in commercialized versions. It is a delicate task to maintain the authenticity of these traditions while promoting them globally.
2) Standardization Issues: Standardizing yoga and Ayurveda practices on a global scale presents challenges that may impact their credibility and effectiveness as unified diplomatic tools.
3) Resource Constraints and Coordination: Critics argue that the government has historically underinvested cultural diplomacy compared to other nations. Effective coordination among various ministries (MEA, AYUSH, Culture) and Indian missions abroad is vital for a cohesive strategy.
4) Geopolitical Sensitivities: In some regions, especially within South Asia, cultural initiatives might face suspicion or regional rivalries, requiring careful and sensitive execution.

Opportunities:

1) Global Desire for Wellness and Spirituality: The growing emphasis on mental and physical well-being offers

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

India a vast opportunity to present its ancient wisdom traditions, like yoga and Ayurveda, as solutions to modern issues.

2) Strengthening Bilateral Ties: Cultural exchanges can soften borders and build goodwill, aiding formal diplomatic negotiations. Shared cultural experiences, such as the appreciation for Indian cinema in Afghanistan or Russia, have built connections where formal politics encountered obstacles.
3) Economic Diplomacy: Cultural diplomacy leads to tangible economic benefits, such as increased tourism, demand for traditional goods (textiles, handicrafts), and expansion of the wellness industry.
4) Countering Dominant Narratives: India can use its inclusive and diverse culture, grounded in values of pluralism and democracy, to provide an alternative model of global engagement, as opposed to more assertive or linear ideological methods. Conclusion India's foreign policy is undergoing active change, incorporating a strong and strategic use of cultural diplomacy to pursue national interests. The focused promotion of yoga, language, and tradition represents a significant investment in soft power. While challenges like cultural appropriation and coordination persist, the opportunities for India to enhance its global standing as a "Vishwa Bandhu"(global friend), a "Vishwa guru" (world teacher) and a valuable partner are immense. By leveraging its ancient heritage in an organized way through initiatives like the International Day of Yoga and the efforts of the ICCR, India is effectively translating its rich cultural assets into real diplomatic influence. This demonstrates that soft power is a crucial part of 21st-century Indian statecraft.

References-

1. ***"India That Is Bharat."*** *Constitution of India, 1950. Government of India, https://legislative.gov.in/constitution-of-india.*
2. ***Indian Council for Cultural Relations (ICCR).*** *Official Website, Ministry of External Affairs, Government of India, https://www.iccr.gov.in/.*
3. ***"Vasudhaiva Kutumbakam."*** *Maha Upanishad, ancient text.*
4. ***"Panchamrit."*** *Government of India, 2021. National Action Plan for Climate Change, https://www.india.gov.in.*
5. ***"International Day of Yoga."*** *United Nations Website, https://www.un.org/en/observances/yoga-day.*
6. ***Ministry of AYUSH.*** *Official Website, Government of India, https://www.ayush.gov.in/.*
7. ***United Nations and UNESCO.*** *Official Portals, https://www.un.org/ and https://www.unesco.org/.*
8. ***Raja Mohan, C.*** *"Buddhist Diplomacy." Ministry of External Affairs (MEA), Government of India, https://mea.gov.in/.*
9. ***"Virtual Bharat."*** *Official Webpage, https://virtualbharat.com/.*
10. ***India Online.*** *Government of India Portal, https://www.india.gov.in/.*
11. ***Sangam Talks.*** *Official Website, https://www.sangamtalks.org/.*

Cite This Article: ***Ghuge S.M. (2025).*** *Changing Indian Foreign Policy: Emerging Trends, Challenges and Opportunities in Cultural Diplomacy: Yoga, Language and Tradition.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 47–50.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA'S 'NEIGHBOURHOOD FIRST POLICY' UNDER NARENDRA MODI ADMINISTRATION: AN ANALYSIS

**** Mr. Arjun B. Somvanshi & ** Dr. Dattu D. Shende,***

** K.J. Somaiya College of Arts, Commerce and Science, Kopargaon, Ahmednagar.*
*** Dada Patil Mahavidyalaya, Karjat, Ahmednagar.*

Abstract:

Once, Shri Atal Bihari Vajpayee said, 'You Can Change Your Friends, But not Neighbours'. Neighbouring countries play very crucial role in maintaining regional Peace, Security and Cooperation. In 2014, when Shri. Narendra Modi assumed the office of Prime Minister; He paid his first official bilateral foreign visit to Bhutan. The second official bilateral foreign visit was to Nepal. Modi administration's these initial visits highlight the approach of the government to International Politics. Since 2014, Modi government has been working on strengthening India's position in the regional politics and consolidation of relations with neighbouring countries through initiatives such as Development diplomacy, Economic cooperation, Political relations through regular visits, Social diplomacy and Security and Defence Cooperation.

The realistic approach of newly formed government to International Politics, pursue the National Interests of India in the region. Under Modi administration India has successfully maintained cordial relations with neighbouring countries but countries like Pakistan and China continue to pose the challenge to India. Pakistan's cross border terrorism and China's String of Pearls policy try to challenge the influence of India in the region. India has strategically succeeded in countering these two major security challenges. This article studies the Indian endeavors to maintain the cordial relations with neighbouring countries and also countering the major political, economic and security challenges from the region.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

Every region has certain common regional goals in international politics such as Peace, Security, Economic prosperity and scientific development. To pursue these goals each and every country in International Politics tries to establish cooperation with regional states, primarily with neighbouring states. The regional cooperation and friendly relations not only help in achieving the regional aspirations but also increases the collective bargaining power of the region in International Politics.

Government of India under Prime Minister Narendra Modi focuses primarily upon establishing cordial relations with neighbouring countries. When Narendra Modi was elected as the Prime Minister in 2014, he took a historic decision by inviting the SAARC states (South Asian Association for Regional Cooperation) for his swearing-in ceremony[1]. Leaders from Pakistan, Sri Lanka, Maldives, Bhutan, Nepal, Bangladesh, Afghanistan and Mauritius

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

(Who is not a member of SAARC) attended swearing-in ceremony[2] in 2014. In 2019, when Narendra Modi was reelected to the office of Prime Minister he invited the BIMSTEC nations for his swearing-in ceremony. For 3rd consecutive term as a Prime Minister, Narendra Modi again invited leaders from neighbourhood and Indian Ocean region. Leaders from Sri Lanka, Maldives, Seychelles, Bangladesh, Mauritius, Nepal and Bhutan accepted the invitation by Narendra Modi[3]. Calling leaders from regional organizations or neighbourhood for a swearing in ceremony was not a general decision. It highlights the Modi Administration's policy towards establishing regional cooperation and peace.

Though Narendra Modi Administration has been focusing and taking initiatives to establish good relations with neighbouring nations, states like Pakistan and China continue with the challenging moves against India to instable the region. Pakistan's Cross border terrorism and China's desire to establish dominance in the region pose challenge to Indian position in the region. While dealing with these cases, Realistic approach of government of India can be observed. On realistic lines, Modi Administration has countered the endeavors of Pakistan and China to instable the region.

Under the leadership of Prime Minister Narendra Modi, India's Foreign Policy has been giving utmost importance to the doctrine of 'Neighbourhood First'. This approach places states from South Asia at focal point of India's foreign policy. Let us discuss the Indian endeavors to establish cordial relations with neighbouring countries for Peace, Security and Prosperity in the region.

Relations with Himalayan Nations (Nepal and Bhutan):

Nepal and Bhutan share deep rooted Historical, Political, Economic, Social and Cultural linkages with India since ages. Modi administration since 2014 has been trying to consolidate these relations further to institute the unbreakable bond with these two Himalayan Nations. In 2014, when Mr. Narendra Modi assumed the office of Prime Minister for first time, his first bilateral visit destination was Bhutan (15-16 June, 2014)[4]. The second bilateral visit was paid to state Nepal (November 26, 2014)[5] becoming the first Indian Prime Minister in 17 years to visit Nepal. These visits carry very strong symbolic and strategic significance. These two buffer states (between India and China) are very important to India from point of view of Territorial integrity.

Modi administration has strategically reaffirmed the friendship with these two Nations. Continuous High-Level Political visits are being conducted from both the sides. Infrastructural and developmental initiatives such as launching 'Jayanagar-Kurtha' railway line[6] and inaugurating South Asia's first cross-border oil (petroleum) pipeline 'Motihari-Amlekhgunj' (on 10th September 2019)[7] in Nepal have increased engagements between India-Nepal. People to People contact and trusts are built with such initiatives. Humanitarian assistance such as 'Operation Maitri' during 2015 Nepal earthquake has earned goodwill for India under leadership of PM Narendra Modi. Equal emphasis has been given on developing cultural and religious linkages with initiatives such as development of Ramayana Circuit and Buddhist Circuit. Power and Energy sectors have been key sectors for developing cooperation between India and Nepal. Modi administration has developed these sectors further with considerable weightage.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Bhutan was the first foreign country visited by Modi. It highlights the special place of Bhutan under the foreign policy of India. Continuous high level meets have been arranged to strengthen the relations. India is Bhutan's top trade partner, since 2014 India's trade with Bhutan has substantially increased from USD 484 million in 2014-15 to USD 1,777.44 million in 2024-25, accounting for over 80% of Bhutan's trade[8]. During the Doklam standoff between India and China highlights Modi government's commitment of defending territorial interests of Bhutan. Hydropower Cooperation is one of the key factors for the cooperation between two nations, by inaugurating the 'Mangdechhu Hydro Project' in 2019 PM Modi strengthen it further. India was the first country to supply COVID vaccines to Bhutan under 'Vaccine Maitri' initiative. New areas have been developed by two nations for collaboration such as space technology, climate change, education sector, connectivity projects, digital and financial sectors.

Relations with neighbouring countries in Indian Ocean Region (IOR):

Sri Lanka:

India shares very ancient cultural, religious and linguistic ties with Sri Lanka. Since 2014, India's foreign policy has given priority to restoring the mutual trust and cooperation. In 2015, PM Narendra Modi paid visit to Sri Lanka, becoming first Indian Prime Minister to visit Sri Lanka in past 28 years. So far he has paid three visits to Sri Lanka Since 2014. External Affairs Minister Dr. S. Jaishankar visited Sri Lanka 7 times since 2019[9]. These visits highlighted the intension of the government to improve the relations strategically and diplomatically. In 2022 when Sri Lanka faced the Economic Crisis, India was the top lender to her disbursing USD 377 million in loans[10]. India is the largest trading partner to Sri Lanka, with that India is also one of the largest foreign direct investor in Sri Lanka investing USD 2.2 billion till 2023.

In March 2015 PM Narendra Modi unveiled his strategic vision for the Indian Ocean with SAGAR (Security and Growth for All in the Region) initiative. Sri Lanka is a key country in this initiative, being neighbouring country of India and strategically located in the Indian Ocean. Sri Lanka is becoming major beneficiary of this initiative, building the relations between India and Sri Lanka. But still concerns are raised by India due to Chinese presence at Hambantota Port of Sri Lanka. Under pressure from India, Sri Lanka denies permission to Chinese 'Spy' Vessels to Dock for one year[11]. India has strategically responded to this threat by building Security, Developmental and Political Engagements.

Maldives:

Due to its strategic location, Maldives holds significant position in Indian Ocean Region. In India's Maritime security policy, Maldives occupies important status as she is located near key ocean routes of communication. Fire erupted in the complex of Male Water and Sewerage Company on December 4, 2024, due to which Maldives faced water crisis. Under 'Operation Neer' within 12 hours of the request government of Maldives, India sent fresh water to Maldives[12]. This Humanitarian assistance operation by newly elected Modi government strengthened India-Maldives relations during crisis period. Despite this initial gesture of India, under leadership of President Abdulla Yameen India-Maldives relations remained strained. Maldives moves closer to China by joining China's Belt and Road Initiative. In 2018 when Mr. Ibrahim Mohamed Solih became the President of

Maldives, he reaffirmed his country's 'India First' foreign policy[13]. Several high level visits were conducted between two states.

India is Funding the largest infrastructure project in Maldives named 'Greater Male Connectivity Project' with grant of USD 100 million and Line of Credit of 400 million[14]. India equally focuses upon building Security and Defence Cooperation with Maldives through conducting regular joint Military exercise 'Ekuverin' as well as by providing Patrol vessels, Radar system and communication networks. But again under the President Mohamed Mauizzu India-Maldives relations changed the trajectory when he called for 'India Out'. Maldives again accelerated the engagements with China.

On 26th July 2025 PM Narendra Modi participated in 60th Independence Day celebration of Maldives as the Guest of Honour, marking the reset in bilateral ties. Both countries reviewed the progress of the 'Comprehensive Economic and Maritime Security Partnership', a joint vision adopted by India and Maldives on October 2024 during the State visit of the President of Maldives to India. Both States have called for further strengthening defence and maritime security cooperation under the Colombo Security Conclave[15]. India and Maldives reaffirmed that as Global South partners, they would continue to work on issues such as Climate Change, Weather Science, Disaster risk reduction and promotion of renewable energy. Thus, even if relations between India-Maldives strained dur to domestic politics but ultimately reset by deep Strategic, Economic, Security and People to People ties.

Neighbouring countries on Eastern Front:

Myanmar:

Myanmar is the only country which gives land access to the ASEAN countries as she is the only ASEAN country sharing land border with India. Myanmar is also the key country when it is about India's 'Act East Policy'. Myanmar is also a crucial territory for North-East India's security. Modi Administration has strategically and diplomatically established relations with Civilian as well as Military leadership (After the 2021 Military Coup) of Myanmar.

Myanmar provides good support to India when the question is about India's territorial integrity. Myanmar has an agreement with India which allows Indian troops to enter the Myanmar's territory to deal with the territorial threats. On June 4, 2015 Indian Security personnel were attacked in Chandel, Manipur. Indian Army's Para Commandoes carried out surgical operation deep inside the Myanmar territory and killed several militants in two separate camps[16]. India has strengthened relations with Myanmar through regular High level visits, developing connectivity projects such as the Kaladan Multi-Model Transit Transport Project and the India-Myanmar-Thailand Trilateral Highway, diplomatic and humanitarian affairs even after the military coup. India supports restoration of Democracy in Myanmar for better future of Indo-Myanmar relations.

Bangladesh:

Modi administration has successfully strengthened relations with Bangladesh driven by Political engagements, Economic relations, Developmental endeavors and Security Cooperation. The major milestone was set by the Land Boundary Agreement, which came into force in 2015, allowing 51 erstwhile Bangladesh enclaves in India

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

and 111 erstwhile Indian enclaves in Bangladesh to transfer[17]. This peaceful settlement of decades old issue is one of the major diplomatic triumphs of Modi Administration, consolidating relations with Bangladesh further. India is the second largest trade partner of Bangladesh in Asia. Indian investments in Bangladesh are rising significantly in various sectors such as power, textiles and pharmaceuticals[18]. India has also focused upon developing relations through Energy cooperation, supplying 1160 MW of electricity to Bangladesh. India and Bangladesh under 50:50 joint venture are developing 1,320 MW coal fired power station named "Maitree" Super Thermal Power Project. Through Rail, Road and Inland Waterways India-Bangladesh are developing Connectivity and Transport Cooperation.

Challenges to Regional Stability by China and Pakistan

China being one of the leading territories in Asia considers India as the major competitor in the region. China poses challenge to Indian territorial Integrity, Economic and Political interests. China's String of Pearls policy tries to encircle India to pose threat to her and create the environment of Insecurity and Suspicion. Chinese aggressive behavior about the territorial disputes brings India-China in the conflicts. In year 2020 India-China faced very serious confrontation at Galwan Valley. China's Debt trap policy gives China access to the foreign territories. Presence of Chinese submarines and Spy ships in Indian Ocean Region challenge India's maritime security. China's ambitious Road and Belt initiative is the major concern for India. Though China has been challenging the authority of India, Modi administration has successfully countered China on the realistic lines of foreign Policy.

Pakistan continues to act against the interests of India. Since 2014, India-Pakistan relations have seen major deadlocks. Modi administration has shown zero tolerance to Pakistan sponsored terrorism. Pathankot attack of 2016, Uri Attack of 2016, Pulwama attack of 2019 and recent terrorists attack in Pahalgam, Jammu and Kashmir have seen the staunch counter reply from India. In India-Pakistan relations we can observe the breakdown of trust and thereby the relations.

Conclusion:

In 2014, when Mr. Narendra Modi became the Prime Minister of India, one can observe the prioritized developments in improving relations with the neighbouring countries to establish peace, security and cooperation in the region, particularly in South Asia. Though India wants the cordial relations with all the neighbouring countries, Indian government is seen tilting towards the realistic approach of foreign Policy. India has successfully maintained the cordial relations with her neighbors and countered the challenges posed by the competitors and rivals. India with her Economic, Political and Military strengths influences the regional politics greatly. India is the largest democracy in South Asia, supporting the democratic processes in the neighbourhood. India's 'Neighbourhood First policy' has gained significant momentum under the leadership of PM Narendra Modi.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

References :

1. *Praveen Swami, (2021, December 04), In a first, Modi invites SAARC leaders for his swearing-in, The Hindu. https://www.thehindu.com/news/national/in-a-first-modi-invites-saarc-leaders-for-his-swearingin/article6033710.ece.*
2. *Geeta Mohan, (2019, May 28), Sri Lanka, Thailand, Nepal, Bhutan among honored guests at Modi's swearing-in ceremony on May 30, India Today, https://www.indiatoday.in/india/story/bimstec-leaders-kyrgyzstan-president-mauritian-pm-invited-for-modi-s-swearing-in-1536112-2019-05-27.*
3. *Ministry of External affairs, Government of India, Press Release, (2024, June 08), https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/37855/Visit_of_leaders_for_the_swearingin_ceremony_of_Prime_Minister_and_Council_of_Ministers.*
4. *Ministry of External Affairs, Government of India, Media Center, Joint Press Statement on the State Visit of Prime Minister of India to the Kingdom of Bhutan, June 16, 2014. https://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/23435/.*
5. *Ministry of External Affairs, Government of India, Visits, Transcript of Media Briefing by official Spokeperson in Kathmandu on Prime Minister's Ongoing Visit to Nepal, November 27, 2014. https://www.mea.gov.in/outoging-visit-detail.htm?24350/Transcript+of+Media+Briefing+by+Official+Spokesperson+in+Kathmandu+on+Prime+Ministers+Ongoing+Visit+to+Nepal+November+26+2014.*
6. *Indo Nepal Rail connectivity gets a vital boost, (16-January-2021), Press Information Bureau, Ministry of Railways, Government of India. https://www.pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=1689207.*
7. *Inauguration of Motihari-Amlekhganj (Nepal) pipeline by PM and PM Oli of Nepal, (10-September-2019), Press Information Bureau, Prime Minister's Office, Government of India. https://www.pib.gov.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=193109.*
8. *India-Bhutan Trade Relations, Embassy of India, Thimphu, Bhutan, Economic and Commercial, https://www.indembthimphu.gov.in/pages/MzI,.*
9. *https://www.mea.gov.in/Portal/ForeignRelation/India-Sri_Lanka_Bilateral_Relations.pdf.*
10. *India emerges as Sri Lanka's top lender verite rsearch think-tan, (September 15,2022), The Economic Times. https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/finance/india-emerges-as-sri-lankas-top-lender-in-2022-verite-research-think-tank/articleshow/94220129.cms?from=mdr.*
11. *Ritu Sharma, Sri Lanka Denies Permission To Chinese 'Spy' Vessel to Dock In The Country; Imposes One Year Ban, January 1, 2024, The Eurasian Times. https://www.eurasiantimes.com/sri-lanka-denies-permission-to-chinese-spy-vessels-to-dock/,*
12. *High Commission of India Male, Maldives, Press Release. https://eoi.gov.in/eoisearch/MyPrint.php?3840?001/0011.*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

13. *Press Information Bureau, Government of India, Prime Minister's Office (17-December-2018). https://www.pib.gov.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=186465.*
14. *High Commission of India Male, Maldives, Press Release. https://eoi.gov.in/eoisearch/MyPrint.php?13440?001/0011.*
15. *Press Information Bureau, Government of India, Prime Minister's Office (25-July-2025). https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2148655.*
16. *Myanmar hot pursuit signals massive change in India's strategy, Times of India, June 10, 2015. https://timesofindia.indiatimes.com/india/myanmar-hot-pursuit-signals-massive-change-in-indias-strategy/articleshow/47606735.cms.*
17. *Exchange of enclaves between India and Bangladesh, Press Release, November 20, 2015, Ministry of External Affairs, Government of India. https://www.mea.gov.in/pressreleases.htm?dtl/26048/Exchange+of+enclaves+between+India+and+Bangladesh.*
18. *Indian companies investments in Bangladesh on the rise, Daily Sun Reports, Dhaka, 16th February, 2024. https://www.daily-sun.com/printversion/details/735106.*

Cite This Article:

Mr. Somvanshi A.B. & Dr. Shende D.D. (2025). *India's 'Neighbourhood First Policy' under Narendra Modi Administration: An Analysis.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 51–57.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA'S BID FOR A PERMANENT SEAT AT THE UNSC

*** Chaitanya Rajesh Mhasde,**

* Ph.D. Research Scholar, R. B. Narayanrao Borawake College, Shrirampur, Ahilyanagar-413709

Abstract:

The United Nations Security Council (UNSC) remains functionally historic, under an umbrella institutional design dating back to 1945. Composed of five permanent members known as "P5" members - United States, United Kingdom, France, China, Russian, and ten non-permanent members. The United Nation as organization was established aiming to create peace after WW2, to stop colonization and hawkish trade practices. But the UN and especially UNSC structure critically fails to reflect contemporary global distribution of power. India's quest for a permanent seat, championed by the Group of Four (G4), commands strong political endorsement from four of the five incumbent P5 members (the US, UK, France, and Russia). However, this political support is strategically constrained by the procedural wall erected by the UN Charter. Any amendment to the Charter requires the ratification of all P5 members. This legal requirement provides a singular procedural lock for China, whose strategic opposition to empowering its regional rival serves as the primary and decisive impediment to India's inclusion. The institutional rules, particularly the veto mechanism, were fundamentally designed to ensure institutional stability by protecting the incumbent great powers from structural change.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

The United Nations Security Council is constitutionally mandated to maintain international peace and security. Its current configuration comprises 15 Member States. This includes five permanent members and remaining ten non-permanent members are elected by the General Assembly for staggered two-year terms. For instance, current non-permanent members include Algeria, Denmark, Greece, Guyana, Pakistan, Panama, the Republic of Korea, Sierra Leone, Slovenia, and Somalia. India was chosen as a non-permanent member of the United Nations Security Council (UNSC) on June 20, 2020, for an additional two-year term beginning in January 2021. India will be attending the UNSC for the seventh time without a permanent seat and on a non-permanent basis. A plan called NORMS (New Orientation for a Reformed Multilateral System), created by the Ministry of External Affairs, and was largely concerned with multilateralism reform. The five objectives outlined in NORMS, including "find new opportunities for progress," "effective response to international terrorism," "reforming multilateral systems," "comprehensive approach to international peace and security," and "technology with a human touch," will require Indian diplomats to get their hands dirty. One of India's NORMS, which should be supported by middle powers and other states, is the reform of the UN, UNSC, and other international institutions. Samman (Respect), Samvad (Dialogue), Sahyog (Cooperation), and Shanti (Peace) are the five "Ss" that India

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

will pursue in its quest for a reformed multilateralism in order to foster the conditions for universal Samriddhi (Prosperity). In order to ensure that multilateral institutions such as the UN Security Council, the International Monetary Fund, the World Bank, and the World Health Organization (WHO) reflect current global political realities, India has called for their reform. But it is still unclear whether the permanent members of the UNSC will support this reformist agenda.

1. **Who is in favor of India being a permanent member?**

   Most countries have supported India's bid to become a permanent member of the Security Council. Out of Permanent Five members four of them have publicly backed India's candidacy on several occasions, especially Russian federation. Due to China's huge investment in Pakistan mainly the CPEC corridor, China is the only permanent member who has been unclear about its support for India. India's proposal has also received support from other member nations, including the United Arab Emirates (UAE), Singapore, Malaysia, countries in Latin America and the whole African union. India's quest for a permanent seat also championed by the Group of Four (G4). The G4 coalition comprises Brazil, Germany, India, and Japan, all mutually supporting each other's bids for permanent seats. Their primary resolution, presented in 2005, proposed expanding the UNSC membership from 15 to 26 members by adding six permanent members and four non-permanent members. The six proposed new permanent seats would include the four G4 countries and two seats dedicated to African representation.

2. **The Foundational Obstacle: UN Charter and the Veto:**

   The Immutability of the Charter: Articles 108 and 109.

   The primary barrier to India's permanent seat ambition is structural, residing in the highly rigid process for amending the UN Charter. The Charter has a provisions for amendment, but they are very complex. According to Article 108 any amendment to the present Charter comes into force only when adopted by a vote of two-thirds of the members of the General Assembly and ratified by two-thirds of all UN Members, including all five permanent members of the Security Council. Though there is a parallel pathway under Article 109 allows for a UNGA to review the Charter, but any alteration recommended by that conference must also be ratified by two-thirds of the Members, including all the P5 of the Security Council. This structure grants special powers to the P5 countries an absolute procedural lock on any reform affecting the Council's composition or voting procedures.

3. **Obstacles before India to become a permanent member of UNSC:**

   China

   China being the member of P5 group and a neighboring country has never been clear about its stance on India's permanent seat proposal. Its present stance is that it is willing to examine India's permanent membership but till date it has not firmly backed India in this issue. China's links to Pakistan, and other concerns, Sino-India relations are at their lowest point in a while. Border issues such as encroachment in Arunachal Pradesh, Doklam standoff, skirmishes in Galwan valley and the most important the CPEC corridor passing through Gilgit Baltistan are the alarming issues in India China Relations.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Pakistan

Pakistan being a leading member of the "Uniting for Consensus" (UfC) group (which also includes Italy, Spain, South Korea, and others), advocates for an increase in the number of elected non-permanent members, rather than adding any new permanent members with veto power. A primary concern for Pakistan is that if India were to gain a permanent seat with a veto, it could use that power to block resolutions or actions related to the disputed region of Jammu and Kashmir, diplomatically isolating Pakistan on the issue at the UN. Pakistan seeks to maintain a balance of power in South Asia and fears that an Indian permanent seat would officially elevate India's status, which would be a blow to its policy of seeking parity.

United States of America

The US has "long endorsed" permanent seats for India, Japan, and Germany as part of a necessary reform of the UNSC to better reflect current global realities. The US stance is part of a broader vision for comprehensive UN reform. The US also advocates for creating two permanent seats for African nations and permanent representation for Latin America and the Caribbean. While supporting India's permanent membership, the US proposal does not currently support extending the use of the veto power to new permanent members, as it believes expanding the veto would lead to further gridlock. The US has reiterated its support during bilateral meetings with Indian Prime Minister Narendra Modi and in joint statements with Quad nations (US, India, Japan, and Australia), recognizing India's growing global influence, large population, and contributions to international peacekeeping.

4. **Normative and Governance Challenges:**

Beyond the procedural and geopolitical chllenges, India's bid also faces scrutiny regarding its long-term normative commitment to the principles enshrined in the UN Charter, particularly concerning human rights and multilateral cooperation.

A. The 1950s Offer Controversy: Historical Context

A disputable element in India's historical engagement with the UNSC involves alleged offers for a permanent seat from both the United States and the Soviet Union in the 1950s. Archival evidence suggests India's first Prime Minister, Shri. Jawaharlal Nehru, declined these offers. Nehru's rationale centered on the importance of integrating the China into the international community, arguing against disturbing Sino-Indian relations or pushing for new permanent members at that time. He believed that India valued international stability and supported the China's rightful place. This historical episode is frequently debated by modern critics who accuse Nehru of sacrificing India's national interest for idealistic international morality.

B. The Human Rights Record: Impediment to Global Stewardship

As a potential permanent member, a candidate must demonstrate an unwavering commitment to the entire UN Charter, including the promotion and protection of human rights, which are integral to maintaining international peace and security.

Key areas of non-compliance include:

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

- Treaty Status and Torture: India signed the UN Convention against Torture in 1997 but has never ratified it, despite repeated commitments during the Universal Periodic Review (UPR) cycles in 2012 and 2017. Reports indicate that torture and other ill-treatment are routinely used by police and security forces in India.
- Overdue Treaty Reports: India's failure to submit mandated periodic reports for key treaties is indicative of institutional non-cooperation. For example, India's report for the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) is 13 years overdue, and its fourth review under the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) occurred in 2024 after a 27-year gap.

This systematic resistance to human rights mechanisms provides the UfC and other opponents with concrete diplomatic ammunition, allowing them to argue that India, if granted permanent status, would use the seat to further shield itself from international accountability. This weakens the legitimacy of India's claim to be a principled global steward committed to the rules-based order.

5. India's Credentials: The Case for Inclusion

India's candidacy rests on three main pillars:

1. It's demographic and democratic weight as being world's largest democracy.
2. It's rapidly expanding economic and strategic power.
3. It's operational commitment to international peace and security through active participation in peacekeeping program.

India's moral argument is powerful as being the most populated nation with largest democracy. India is the founding member of UN. India argues that inclusion is essential to ensure that the diversity, scale, and aspirations of the 21st-century global community, particularly the Global South and Asia, are adequately represented in the multilateral decision-making process.

India's growing strategic importance, combined with its rapidly expanding economic and military growth, further justifies its demand for permanent seat. India is currently one of the world's fastest-growing economy and ranks world's fifth largest economy. A permanent seat would allow it to move beyond a reactive stance and assume a proactive role in shaping international security. Securing permanent membership would demonstrably affirm India's identity as a responsible global stakeholder committed to international peace.

India's most compelling, factual grounded argument rests on its sustained and substantial participation in UN Peacekeeping force. Historically, India has provided services of 287,000 personnel, having served in 49 of the 72 UN missions deployed since 1948.This contribution demonstrates a depth and consistency of commitment. Currently, India remains one of the largest contributors of personnel deployed across 12 UN's peacekeeping missions round the globe. As of late 2023/early 2024, approx. 5,900 Indian troops were deployed, showcasing its continued willingness to assume operational risk. This sustained participation has come at a significant cost, with over 160 Indian soldier's supreme sacrifice to uphold UN mandates.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

6. Conclusion:

In summary, while India has strong credentials and significant backing, particularly from the US, the fundamental structure of the UN Charter and the veto power held by the P5 ensure that any change requires the unanimous consent of all major powers. Until those fundamental disagreements are overcome, India's aspiration for a permanent seat remains a long-term diplomatic objective rather than an immediate prospect.

References:

1. *Current Members | Security Council - the United Nations, accessed November 27, 2025, https://main.un.org/securitycouncil/en/content/current-members*
2. *Dr Ramesh Kumar (2022). India's Claim for permanent seat in UNSC: A need of Hour. Accessed on November 27, 2025 https://www.researchgate.net/publication/367653768_INDIA'S_CLAIM_FOR_PERMANENT_SEAT_IN_UNSC_A_NEED_OF_THE_HOUR*
3. *ndia's never-ending quest for global status - Lowy Institute, accessed November 28, 2025, https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/india-s-never-ending-quest-global*
4. *India biggest contributor of Personnel to UN Peace-keeping ..., accessed November 28, 2025, https://www.indiastrategic.in/india-biggest-contributor-of-personnel-to-un-peac e-keeping-missions/*
5. *Article 109, for a renewed UN Charter - Global Governance Forum, accessed November 27, 2025, https://globalgovernanceforum.org/un-charter-reform-coalition/*
6. *Grasping the Nettle of UN Security Council Reform: The Uniting for Consensus Proposal - Istituto Affari Internazionali (IAI), accessed November 27, 2025, https://www.iai.it/sites/default/files/2023_pirozzi_grasping-the-nettle.pdf*
7. *Rethinking Geopolitical Ambition: An Analysis of India and Its Role in the United Nations Security Council - Boston University, accessed November 27, 2025, https://www.bu.edu/polisci/files/2016/05/Julie-George-Poster.pdf*

Cite This Article:

***Mhasde C.R.* (2025).** *India's Bid for a Permanent Seat at the UNSC.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 58–62.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA PAKISTAN RELATIONS IN GLOBAL GEOPOLITICS. (2012 TO 2022)

*** Mr. Dinesh Jagannath Rajpure,**

* Research Scholar, Rajgad dnyanpeeth's Anantrao Thopte College Bhor, Tal – Bhor Dist – Pune .

Abstract:

This study analyses the trajectory of India-Pakistan bilateral relations from 2012 to 2022, examining how persistent structural conflicts were amplified by domestic political shifts and evolving global geopolitics. The decade was characterized by "minimalist engagement"—a cycle of short-lived diplomatic overtures quickly derailed by major security crises. While the period began with a brief, cautious attempt at trade and visa liberalization (2012–2014), relations deteriorated sharply thereafter, culminating in a phase of kinetic military escalation. The 2016 Uri attack and India's subsequent "surgical strike," signaling a shift toward more assertive, proactive military responses. This article aims to analyze the significant geopolitical shifts in Pakistan-India relations from 2012 to 2022, focusing on key events and their implications for regional stability. The period witnessed fluctuating tensions and sporadic diplomatic engagements, marked by critical incidents such as the 2016 Uri attack and the 2019 Pulwama attack, which escalated military confrontations. Efforts towards peace, including the 2015 Ufa meeting and the Kartarpur Corridor initiative, reflected intermittent attempts at rapprochement. However, India's abrogation of Article 370 in 2019 further intensified the geopolitical rivalry, significantly affecting regional dynamics. The study employs a qualitative analysis of key diplomatic and military events, supplemented by a review of policy responses and their impact on bilateral relations. The research highlights the complex interplay of national security concerns, domestic politics, and international influences that shaped the trajectory of Pakistan-India relations during this decade. Strengthening diplomatic channels and confidence-building measures is essential to mitigate tensions and foster long-term regional stability.

***Keywords**: Pulwama Attack, Balakot Airstrike, Uri Attack, Kashmir Dispute, Cross-Border Terrorism, Line of Control (LoC), Ceasefire Violations.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

The India-Pakistan relationship from 2012 to 2022 was primarily characterized by minimalist engagement and a sharp decline in bilateral ties, punctuated by major terror incidents and subsequent military and diplomatic escalations. The dynamic was dominated by the persistent issues of terrorism and the Kashmir dispute, which profoundly shaped the region's geopolitics and drew in global power involvement. A liberalized visa agreement was signed in 2012, and Pakistan committed to granting India Most Favored Nation (MFN) status (though it was never fully implemented). These were brief, positive signs for people-to-people and economic ties. This cautious

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

thaw was quickly undermined by border skirmishes along the Line of Control (LoC) and renewed tensions over terror-related issues.

A terrorist attack on an Indian Army base in Uri led to India announcing a "surgical strike" on alleged militant launch pads across the LoC, signaling a significant shift in India's policy of retaliation. A suicide attack on an Indian security forces convoy in Pulwama, claimed by the Pakistan-based Jaish-e-Mohammed (JeM), triggered a major military escalation. India responded with an airstrike on a JeM training camp in Balakot, deep inside Pakistani territory. This was followed by aerial skirmishes between the two air forces, bringing the nuclear-armed rivals closer to a full-scale conflict than they had been in decades. India withdrew the MFN status granted to Pakistan following the Pulwama attack, and Pakistan subsequently suspended all bilateral trade. India revoked the special constitutional status of Jammu and Kashmir and reorganized the state into two Union Territories. Pakistan strongly condemned this unilateral move, downgrading diplomatic ties, expelling the Indian High Commissioner, and suspending bilateral trade.

The immediate aftermath of independence saw large-scale communal violence and the migration of millions across the newly drawn borders, setting a contentious tone for future interactions (Talbot & Singh, 2009). The primary bone of contention has been the region of Jammu and Kashmir, which both nations claim in full but control only in part. This dispute has led to several wars, including those in 1947-48, 1965, and the Kargil conflict in 1999 (Bose, 2003).The bilateral relations have oscillated between periods of confrontation and attempts at diplomacy. Notable diplomatic initiatives include the Simla Agreement of 1972, following the Indo-Pak war of 1971, and the Lahore Declaration in 1999, aimed at nuclear risk reduction and conflict resolution (Ganguly, 2002). However, these efforts have often been undermined by subsequent conflicts and terrorist attacks, such as the 2001 Indian Parliament attack and the 2008 Mumbai attacks, which have strained diplomatic ties and heightened security concerns (Jones, 2010).

Literature Review:

Paul (2013) explored Pakistan's militarized state structure and its implications for its relations with India. It examines how Pakistan's security concerns, particularly regarding India, have shaped its political and economic development. The analysis extends to how these dynamics have influenced Pakistan's foreign policy decisions, contributing to the cyclical nature of Indo-Pakistani conflicts.

Cohen (2013) provides a comprehensive overview of the long-standing conflict between India and Pakistan, analyzing the historical roots and contemporary manifestations of their rivalry. The book discusses the various attempts at peace and why they have repeatedly failed. Cohen also considers the role of external powers and the potential paths forward for the two nuclear-armed neighbors.

Fair (2014) offered a critical examination of the Pakistan Army's strategic culture and its persistent antagonism towards India. The book argues that the military's worldview drives Pakistan's foreign policy, perpetuating conflict with India. It provides insights into the institutional factors within Pakistan that sustain adversarial relations, despite the costs of ongoing hostilities.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Ganguly (2016) provided an in-depth analysis of the persistent tensions between India and Pakistan, focusing on the recurring patterns of conflict and attempted peace. The book examines the strategic calculations behind key incidents, such as the Mumbai attacks, and their impact on bilateral relations. It also highlights the role of nuclear deterrence and its implications for regional stability.

Theoretical Framework:

Neorealism, which emphasizes the anarchic structure of the international system and the resulting security competition between states, provides the most powerful explanatory framework for the overall hostility during 2012–2022. The geopolitical dynamics of Pakistan-India relations from 2012 to 2022 can be effectively analyzed through the lens of realism, a prominent theory in international relations that emphasizes power, security, and national interest as central to state behavior. Realism posits that the international system is anarchic, with no overarching authority to enforce rules or mediate disputes, leading states to prioritize their survival and security through power accumulation and strategic alliances (Mearsheimer, 2001). The power dynamics between Pakistan and India during this period have been characterized by a persistent security dilemma, where the actions taken by one state to enhance its security often lead to increased insecurity in the other, prompting a cycle of arms build-up and strategic posturing. India, with its larger economy and military, has sought to assert its regional dominance, while Pakistan, perceiving existential threats, has focused on maintaining a credible deterrent, primarily through its nuclear arsenal and alliances with external powers like China (Paul, 2014).

Incidents such as the 2016 Uri attack and the 2019 Pulwama attack exemplify how power dynamics influence bilateral relations. These attacks led to significant military escalations, including surgical strikes by India and aerial skirmishes, highlighting the constant state of military readiness and the precarious balance of power. The abrogation of Article 370 by India in 2019, which altered the status of Jammu and Kashmir, further shifted power dynamics, as Pakistan perceived this move as an aggressive unilateral change to a disputed territory, prompting diplomatic and strategic responses (Ganguly, 2020).

Material and Methods:

The study of India-Pakistan relations in global geopolitics from 2012 to 2022 necessitates a qualitative, case-study-based methodology combined with a geopolitical analysis framework. The primary goal is to interpret the complex interplay of high-stakes political decisions, military events, and external power dynamics during this volatile decade. The research on the "Geopolitical Changing Dynamics of Pak-India Relations during 2012 to 2022" will adopt a qualitative methodology, leveraging an analytical approach to delve deeply into the evolving geopolitical landscape between the two nations. This study will gather data through various qualitative sources, including books, articles, policy documents, diplomatic communications, and media reports. The research on the "Geopolitical Changing Dynamics of Pak-India Relations during 2012 to 2022" will adopt a qualitative methodology, leveraging an analytical approach to delve deeply into the evolving geopolitical landscape between the two nations. This study will gather data through various qualitative sources, including books, articles, policy documents, diplomatic communications, and media reports.

Key Events and Developments (2012-2022)

2012-2014: A Period of Cautious Engagement

The resumption of talks in 2012 was facilitated by the then-Pakistani President Asif Ali Zardari's visit to India, which was seen as a positive development in bilateral relations. However, the optimism was short-lived, as tensions soon escalated over issues like the Kashmir dispute, border skirmishes, and terrorism.

Economic and Trade Relations Economic and trade relations between Pakistan and India witnessed a cautious thaw during this period, with both nations recognizing the potential economic benefits of increased bilateral trade. In 2012, Pakistan granted India the Most Favored Nation (MFN) status in principle, although its implementation faced delays due to domestic opposition and security concerns (Taneja et al., 2013). Trade talks focused on reducing non-tariff barriers, improving infrastructure at border trade points, and expanding trade through the Wagah-Attari land route. Despite political and security challenges, there was a discernible increase in bilateral trade volumes, reflecting a shared interest in economic cooperation (Ahmed, 2014).

Cross-Border Tensions However, the period was not devoid of cross-border tensions, which intermittently threatened the peace process. Incidents of ceasefire violations along the Line of Control (LoC) in Jammu and Kashmir, particularly in 2013, led to casualties on both sides and heightened military alertness (Saeed, et. al. 2023; Ganguly & Kapur, 2014). These skirmishes underscored the fragile nature of the peace efforts and the deep-seated distrust between the two nations. The tensions were often exacerbated by nationalist rhetoric and media sensationalism, complicating diplomatic efforts to sustain engagement and dialogue (Chowdhury, 2013). Despite these challenges, the period from 2012 to 2014 represented a phase where both nations cautiously navigated their complex relationship, balancing engagement with preparedness for conflict. The Composite Dialogue and economic interactions highlighted a pragmatic approach to diplomacy, seeking common ground amid enduring tensions.

Composite Dialogue During the years 2012 to 2014, Pakistan and India engaged in a cautious yet hopeful attempt to improve bilateral relations through the Composite Dialogue process. Initiated in 2004, this framework aimed to address a wide range of issues, including terrorism, territorial disputes, and confidence-building measures (CBMs) (Chari, Cheema, & Cohen, 2007). The dialogue resumed in 2012 after being suspended following the 2008 Mumbai attacks, reflecting a mutual willingness to address outstanding issues despite deep-seated mistrust.

2016-2019: Escalation and Diplomatic Isolation

Uri Attack and Surgical Strikes The period from 2016 to 2019 began with a major escalation following the Uri attack in September 2016. Militants attacked an Indian Army base in Uri, Jammu and Kashmir, resulting in the deaths of 19 Indian soldiers. India held Pakistan-based militant group Jaish-e-Mohammed responsible, leading to a severe diplomatic fallout. In retaliation, India conducted surgical strikes across the Line of Control (LoC) on alleged militant launch pads, marking a significant shift in its military strategy towards Pakistan. These surgical strikes aimed to demonstrate India's resolve to counter cross-border terrorism and assert its military capabilities (Kaura, 2016).

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

The Doklam Standoff (2017) and Chinese Factor: The Doklam Standoff in 2017 was a significant event that underscored the complex geopolitical dynamics involving India, China, and Bhutan. The standoff occurred in the Doklam plateau, an area claimed by both China and Bhutan, but strategically significant due to its proximity to India's sensitive Siliguri Corridor, also known as the Chicken's Neck.The standoff began when Chinese troops attempted to extend a road in Doklam, prompting Bhutan to protest against what it saw as an infringement on its territory. India, as per its close ties with Bhutan under the 2007 Friendship Treaty, intervened on Bhutan's behalf, arguing that any change in the status quo in Doklam would pose a direct security threat to its northeastern states. Indian troops crossed into Doklam to prevent the construction, leading to a tense standoff that lasted for over two months (Tellis, 2018).

China's actions in Doklam reflected its broader geopolitical ambitions, including its Belt and Road Initiative (BRI) and efforts to enhance strategic infrastructure in disputed areas. The standoff also highlighted China's assertive approach in asserting territorial claims and challenging India's influence in its immediate neighborhood. This episode underscored the complexities of managing relations between two major Asian powers with overlapping strategic interests and historical grievances (Tellis, 2018).

Pulwama Attack and Balakot Airstrike Tensions peaked again in February 2019 with the Pulwama attack, where a suicide bomber from Jaish-e-Mohammed killed 40 Indian paramilitary personnel. The attack led to widespread outrage in India and calls for a strong response. In a dramatic escalation, India conducted an airstrike on a Jaish-e-Mohammed training camp in Balakot, Pakistan, claiming significant casualties among militants. Pakistan responded with airstrikes across the LoC, leading to aerial skirmishes and the capture of an Indian pilot by Pakistan, who was subsequently released as a peace gesture (Fair, 2019). These events marked the first time in decades that both nations conducted airstrikes within each other's territories, significantly raising the stakes.

International Responses and Mediation Attempts The international community closely monitored these escalations, expressing concerns over the potential for a larger military confrontation between two nuclear-armed neighbors. Several countries, including the United States, China, and Russia, called for restraint and urged both nations to engage in dialogue. The United Nations also emphasized the need for peaceful resolution and offered mediation, although both countries were reluctant to accept external mediation on the Kashmir issue (Paliwal, 2019). The Balakot episode highlighted the global dimension of the conflict, with major powers playing crucial roles in de-escalating tensions and promoting diplomatic engagement. During this period, Pakistan faced increasing diplomatic isolation due to allegations of harboring terrorist groups. India launched a concerted diplomatic campaign to isolate Pakistan internationally, leveraging its growing strategic partnerships and economic influence. Pakistan, in turn, sought to counter these efforts by highlighting human rights violations in Kashmir and garnering support from allies such as China and Turkey (Riedel, 2019). The interplay of military actions, diplomatic maneuvers, and international interventions characterized this period of heightened tensions and complex geopolitics.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

2019-2022: COVID-19 and Shifts in Strategic Focus

Impact of the Pandemic on Bilateral Relations The COVID-19 pandemic, which began in late 2019, had a profound impact on global dynamics, including Pakistan-India relations. The pandemic diverted attention and resources towards managing public health crises and economic disruptions, temporarily de-escalating immediate tensions. Both countries imposed strict lockdowns and faced significant economic challenges, which shifted their strategic focus inward (Ain, et. al., 2024; Wagner & Cafiero, 2020). However, the underlying mistrust and geopolitical rivalries remained unchanged, with both nations continuing their military and diplomatic posturing amid the pandemic. Revocation of Article 370 and Its Implications In August 2019, India unilaterally revoked Article 370 of its constitution, which granted special autonomy to Jammu and Kashmir. This move was met with strong opposition from Pakistan, which condemned it as a violation of UN resolutions and bilateral agreements. The revocation led to increased military presence in the region, severe restrictions on civil liberties, and heightened tensions along the Line of Control (LoC) (Kaul, 2020). Pakistan intensified its diplomatic efforts to internationalize the Kashmir issue, seeking support from global and regional actors, but faced limited success due to India's growing international influence and strategic partnerships.

Regional Dynamics (Afghanistan, China) The regional dynamics between 2019 and 2022 were significantly influenced by developments in Afghanistan and China's growing influence in South Asia. The U.S. withdrawal from Afghanistan in 2021 and the subsequent Taliban takeover created a new geopolitical reality. Both Pakistan and India recalibrated their strategies in response to the changing situation in Afghanistan. Pakistan, which has historical ties with the Taliban, sought to leverage its influence to ensure a favorable security environment and curb cross-border terrorism. India, on the other hand, focused on protecting its investments and strategic interests in Afghanistan, while also strengthening its ties with other regional players like Iran (Pant & Joshi, 2021).

China's increasing assertiveness and its strategic projects under the Belt and Road Initiative (BRI), particularly the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), continued to shape regional geopolitics. The close Sino-Pakistan ties were perceived by India as a strategic challenge, prompting it to enhance its own partnerships, notably through the Quadrilateral Security Dialogue (Quad) with the United States, Japan, and Australia. This period saw India balancing its regional security interests with the broader Indo-Pacific strategy, aiming to counter China's influence (Rehman, 2021).

Results and Discussion:

Realist Perspective:

Realism, emphasizes the role of power, security, and national interest in shaping state behavior. From a realist perspective, the dynamics of Pakistan-India relations from 2012 to 2022 can be understood through several key elements: military build-up and strategic alliances, nuclear deterrence, and border security and territorial disputes.

Realism posits that states constantly seek to enhance their power and security in an anarchic international system. For India and Pakistan, military build-up has been a central aspect of their strategic calculus. Both countries have engaged in significant defense modernization and arms acquisition to enhance their military capabilities and

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

project power. India’s focus on upgrading its military technology, including acquiring advanced fighter jets and naval assets, reflects its strategy to maintain a strategic edge over Pakistan (Mohan, 2018). Conversely, Pakistan has pursued a parallel strategy, investing in missile technology and strengthening its conventional and nuclear forces to counterbalance India's military superiority (Chengappa, 2016). Strategic alliances also play a crucial role in realist calculations. India’s partnerships with the United States and its involvement in the Quad alliance highlight its strategy to counterbalance China's influence and secure regional support against potential threats from Pakistan (Pant, 2020). Pakistan's alliance with China, exemplified by the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), serves as a counterweight to India's growing regional influence and provides strategic depth in its geopolitical calculations (Riedel, 2019).

Nuclear deterrence is a critical component of the realist perspective, emphasizing the role of nuclear weapons in maintaining strategic stability. Both India and Pakistan have relied on their nuclear arsenals as a means of deterrence, aiming to prevent large-scale conflicts and maintain a balance of power. India's no-first-use (NFU) policy and its focus on developing a credible minimum deterrent are designed to ensure that any nuclear aggression by Pakistan would result in devastating retaliation, thereby deterring potential attacks (Sagan & Waltz, 2012). Pakistan, in response, has adopted a more flexible posture, including a variety of tactical nuclear weapons to deter Indian conventional military operations and maintain strategic stability (Khan, 2021).

Border security and territorial disputes are central to realist theories, as states vie for control over strategic territories to enhance their security and assert their dominance. The ongoing conflict over Jammu and Kashmir is a prime example of how territorial disputes drive state behavior. India's revocation of Article 370 in 2019, which altered the special status of Jammu and Kashmir, was perceived by Pakistan as an aggressive move that threatened regional stability. The ensuing cross-border skirmishes and military confrontations along the LoC underscore the realist view that territorial control and security are crucial elements of state power and influence (Kaul, 2020). The Doklam Standoff of 2017 further illustrates the realist perspective on border security. China's attempt to extend its road construction in disputed territory, and India's intervention to prevent this, highlights the strategic importance of maintaining control over disputed regions and the willingness of states to use military means to achieve their objectives (Tellis, 2018).

Conclusion:

The period from 2012 to 2022 in Pakistan-India relations has been characterized by a complex interplay of military, diplomatic, and geopolitical factors. Throughout these years, both nations have significantly expanded their military capabilities and sought strategic alliances to enhance their security and regional influence. India’s strengthening ties with the United States and participation in the Quad alliance demonstrate its strategy to counterbalance China and address regional security concerns. Conversely, Pakistan’s strategic partnership with China, emphasized by initiatives like the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), highlights its efforts to counterbalance India’s growing influence and secure its regional position. These dynamics reflect a realist perspective, emphasizing the centrality of power and security in shaping state behaviour. The role of nuclear deterrence and territorial disputes has also been pivotal in this period. India’s no-first-use policy and its

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

commitment to maintaining a credible minimum deterrent contrast with Pakistan's flexible nuclear posture, including tactical nuclear weapons aimed at countering Indian conventional military threats. The persistent border security issues, particularly the ongoing conflict over Jammu and Kashmir, have exacerbated tensions and led to frequent skirmishes. The Doklam Standoff of 2017 further illustrated the strategic importance of territorial control. While the COVID-19 pandemic momentarily shifted focus towards internal challenges, the underlying geopolitical rivalries persisted, influenced by developments in Afghanistan and China's expanding regional influence. The complexities of managing these relations stress the enduring nature of competition and the challenges of navigating a rapidly evolving geopolitical landscape.

Recommendations:

- Engage with international organizations such as the United Nations to address the root causes of long-standing disputes, particularly over Kashmir, by seeking resolutions that respect the rights and aspirations of all parties involved.
- Strengthen direct diplomatic channels and regularize high-level meetings to address mutual concerns, reduce misunderstandings, and build trust, particularly in conflict- prone areas such as Kashmir.
- Implement and expand confidence-building measures, including military transparency, communication hotlines, and joint exercises, to prevent escalation during border incidents and maintain strategic stability.
- Encourage trade, investment, and economic partnerships between Pakistan and India, focusing on sectors that benefit both countries, to create interdependencies that reduce the likelihood of conflict.
- Utilize platforms like SAARC and the Shanghai Cooperation Organization (SCO) to facilitate dialogue, mediate disputes, and address regional security concerns, thereby reducing bilateral tensions.

References:

1. *Ganguly, Šumit. India's Foreign Policy: Retrospect and Prospect. Oxford University Press, 2012.*
2. *Cohen, Stephen P., and Moeed Yusuf. Brokering Peace in Nuclear Environments: U.S. Crisis Management in South Asia. Brookings Institution Press, 2018.*
3. *Chari, P.R., Pervaiz Iqbal Cheema, and Stephen P. Cohen. Four Crises and a Peace Process: American Engagement in South Asia. Brookings Institution Press, 2007 (relevant background).*
4. *Pant, Harsh V. Indian Foreign Policy: An Overview. Manchester University Press, 2016.*
5. *Kapur, S. Paul. Jihad as Grand Strategy: Islamist Militancy, Pakistan, and the Making of U.S. Grand Strategy. Oxford University Press, 2016.*
6. *Ganguly, Šumit, and Happymon Jacob. "India–Pakistan Relations and the Kashmir Issue." Asian Survey, University of California Press, 2017.*
7. *Fair, C. Christine. "Pakistan's Strategic Culture and India." International Affairs, 2014.*
8. *Yusuf, Moeed. "Prevention of Military Escalation in South Asia." Contemporary South Asia, 2013.*
9. *Wirsing, Robert G. "Indus Waters and India–Pakistan Relations." Asian Affairs, 2012.*
10. *Krepon, Michael. "Crisis Stability in South Asia." Journal of Strategic Studies, 2018.*
11. *Ministry of External Affairs (MEA), Government of India.* ***Annual Reports*** *(2012–2022).*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

12. *Ministry of Foreign Affairs, Government of Pakistan. Annual Reports & Policy Papers (2012–2022).*
13. *United Nations Security Council (UNSC). Reports on South Asia Security Issues, 2012–2022.*
14. *Financial Action Task Force (FATF). Pakistan Compliance Status Reports, 2018–2022.*
15. *Carnegie Endowment for International Peace. India–Pakistan Crisis Stability Reports, 2015–2021.*
16. *Brookings Institution. South Asia Security and Geopolitics, multiple reports (2014–2022).*
17. *Observer Research Foundation (ORF), New Delhi. India–Pakistan Dialogue and Security Papers, 2012–2022.*
18. *Institute for Strategic Studies (ISSI), Islamabad. Strategic Perspectives Papers (2013–2022).*

Cite This Article:

***Mr. Rajpure D.J.* (2025).** *India Pakistan Relations in Global Geopolitics. (2012 To 2022).* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 62–71.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

INDIA–EUROPE RELATIONS: BALANCE BETWEEN TRADE AND HUMAN RIGHTS

*** Vaibhav Baburao Dalave,**

* Ph.D. Research Scholar, R. B. Narayanrao Borawake College, Shrirampur, Ahilyanagar.

Abstract:

This Research paper examines the evolving India–Europe relationship through the twin lenses of economic interdependence and normative tensions over human rights. It maps trade and investment dynamics that have brought the European Union (EU) and India closer including intensified Free Trade Agreement (FTA) negotiations and rising bilateral commerce and adjoining these with recurrent EU concerns about civil liberties, rule of law, and human-rights governance in India. Using a policy-document and media-content analysis of official statements, NGO communities, and major press coverage between 2021–2025, the research paper identifies the institutional instruments, political incentives, and friction points shaping a pragmatic but uneasy partnership. It argues that while material incentives (market access, technology, green transition cooperation) have strengthened strategic alignment, unresolved regulatory (CBAM, Deforestation Regulation, Foreign Subsidies Regulation) and normative frictions mean that the EU's human-rights leverage will remain limited and conditional effective mostly where reputational costs and legislative instruments intersect. The Research paper concludes with policy recommendations for both sides to manage tensions while preserving a mutually beneficial strategic partnership.

***Keywords**: India, European Union, trade, Human rights, FTA, CBAM (Carbon Border Adjustment Mechanism), Strategic partnership*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

Introduction:

India and the European Union have elevated their relationship in the past decade from traditional trade links to a strategic partnership that spans trade, investment, technology, climate, and security. The EU is one of India's largest trading and investment partners; bilateral trade and services flows have grown substantially, and both sides have committed to concluding a comprehensive FTA. Simultaneously, persistent human-rights concerns raised by European institutions and NGOs including issues pertaining to civil liberties, press freedom, and specific regional tensions complicate the political landscape. This Research paper defines: How do trade interests and human-rights considerations interact in shaping the India–Europe relationship? Which mechanisms do European actors use to reconcile commercial engagement with normative commitments, and how does India respond to these pressures?

Key recent developments frame the analysis: renewed momentum in FTA negotiations with a year-end target repeatedly stated by leaders in 2025; debates over the EU's Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM)

and its implications for Indian exports; and repeated calls from European human-rights organizations for the EU to press India on rights violations and to ensure meaningful human-rights dialogue. These developments make the India–Europe relationship an instructive case of the trade–rights balance in contemporary diplomacy.

Literature Review and Theoretical Framing:

1. Trade–Human Rights Literature

Two strands dominate the literature. The first emphasizes economic interdependence and the logic of trade liberalization: increased trade and investment create mutual incentives to avoid political rupture, encouraging pragmatic cooperation. The second strand interrogates the normative dimension: liberal democracies often try to assert human-rights conditionality through diplomacy, trade preferences, or sanctions, but effectiveness varies depending on economic leverage and geostrategic context.

Recently, scholars have examined how "complex interdependence" forces states and blocs to compartmentalize pursuing intense economic cooperation while downgrading contentious normative issues to side dialogues or civil-society channels. The India–EU context is an empirical example: high commercial stakes incentivize negotiation and accommodation, while the EU's normative identity pushes it to publicly raise human-rights concerns.

2. Norms vs. Interests: A Framework

This Research paper uses a mixed framework combining (a) **instrumental interests** (trade, investment, energy, tech cooperation) and (b) **normative identity and legitimacy** (EU's internal political demands and civil-society pressures). Three mechanisms mediate the trade–rights balance:

1. **Formal Conditionality**: explicit clauses or trade sanctions tied to rights behaviour (rare in EU–India ties).
2. **Regulatory Leverage**: EU regulations (e.g., CBAM, Deforestation Regulation, Foreign Subsidies Regulation) that produce de facto pressure through market access and compliance costs.
3. **Diplomatic Engagement & Dialogue**: human-rights dialogues, parliamentary resolutions, and civil-society channels that express concerns without halting trade.

Research Methodology:

Given the policy-oriented nature of the question, the research adopts a qualitative content-analytic method:

- **Primary sources**: Official EU and Indian government statements and press releases (High Representative/Commissioner remarks, EEAS, Ministry of External Affairs), FTA negotiation communiqués, EU legislative texts (CBAM, Deforestation Regulation summaries).
- **Secondary sources**: Major international press (Reuters, Financial Times, AP), policy briefs (European Parliament, think tanks), and NGO statements from Amnesty International and Human Rights Watch.
- **Time window**: Focus on 2021–2025 to capture recent upward momentum in trade talks and major regulatory developments.
- **Analytic steps**: (1) map trade and investment trends; (2) catalogue EU regulatory tools with extraterritorial effects; (3) identify focal human-rights concerns raised by European actors; (4) analyse instances where trade/regulation/human-rights have collided or been reconciled.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

.The Economic Core: Trade, Investment, and the FTA Push

1. **Trade and Investment Patterns**

   By 2023–24 bilateral trade in goods and services had reached well over USD 130–140 billion, with the EU as one of India's largest partners. Services trade and FDI flows have been particularly prominent, with the EU accounting for a significant share of cumulative FDI inflows into India. These commercial ties create strong material incentives for both sides to avoid major diplomatic ruptures and to accelerate market-integration mechanisms such as an FTA.

2. **FTA Negotiations: Opportunities and Obstacles**

   Negotiations on a comprehensive EU–India Free Trade Agreement accelerated after 2021, with leaders committing in 2025 to conclude talks within the year. The FTA offers substantial benefits: market access for Indian goods (textiles, pharmaceuticals, IT services) and access for European industrial goods and services. However, sticking points include tariffs on key sectors (cars, alcoholic beverages), regulatory divergence, and non-tariff barriers. Climate-related regulatory measures, particularly the EU's CBAM (Carbon Border Adjustment Mechanism), emerged as a major negotiating flashpoint: India has pushed back against carbon border levies while seeking concessions or calibrated transition measures.

3. **Regulatory Instruments with Extraterritorial Effect**

   The EU increasingly uses regulatory instruments that have de facto global reach: CBAM (carbon-related import adjustments), the Deforestation Regulation (supply-chain due diligence on forest-risk commodities), and the Foreign Subsidies Regulation. These initiatives do not directly impose political conditionality but can impose compliance costs on exporters and influence domestic policy choices in trading partners. For India, these regulations affect export competitiveness and are important bargaining chips in trade talks.

The Human-Rights Dimension: Issues and European Responses

1. Main Human-Rights Concerns Raised by European Actors

European institutions and civil-society organizations have repeatedly raised concerns relating to: restrictions on civil liberties, arrests and prosecutions of journalists and human-rights defenders, communal violence and minority rights, and conditions in Jammu & Kashmir. NGOs such as Amnesty International and Human Rights Watch have called on the EU to press India more actively on these issues and to ensure credible, transparent human-rights dialogues. European Parliament reports have also expressed unease, insisting that human-rights dialogues be substantive and involve civil society.

2. EU Institutional Responses: Dialogue, Statements, and Parliamentary Pressure

The EU's response framework is multi-channel: (1) periodic human-rights dialogues; (2) parliamentary debates and resolutions; (3) diplomatic statements by the High Representative and Commission leadership; (4) engagement with Indian civil society and international monitoring bodies. However, EU instruments stop short of punitive trade sanctions in most cases due to the high economic stakes and the preference for engagement. NGOs continue to press for stronger measures, arguing that dialogue has been insufficient without follow-through.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Points of Tension and Convergence: Case Studies

1. **CBAM and Climate-Related Conditionality**
   CBAM (Carbon Border Adjustment Mechanism) is illustrative of how regulatory measures can become leverage points. The EU's carbon border mechanism, intended to prevent carbon leakage, could impose levies on certain Indian exports unless India implements complementary domestic carbon pricing or can demonstrate lower emissions intensity. India has sought exemptions or alternative mechanisms; EU officials have signalled willingness to reduce levies if India adopts domestic carbon pricing which creating an incentive structure that links environmental policy to market access. This is not direct human-rights conditionality, but it shows how regulatory policy can create leverage without invoking explicit rights language.
2. **Human-Rights Dialogue Attempts and Civil-Society Concerns**
   Repeated calls from NGOs and human-rights coalitions pressed the EU to take firmer stances; multiple attempts at formal human-rights dialogues were reported in 2023–2024, some of which were delayed or criticized for lack of civil-society inclusion. European Parliament reports have urged more robust engagement. At the same time, Indian authorities emphasize sovereignty, non-interference, and the need for respect for India's democratic processes. These differing frames create a diplomatic standoff where the EU's rhetorical pressure may not translate into material measures unless trade instruments or reputational costs are calibrated.
3. **Strategic Context: Geopolitics and the Balance of Interests**
   Geopolitics shapes the calculus. India's strategic diversification which is closer defence and tech ties with Europe, the U.S., and others makes the EU reluctant to adopt heavy-handed measures that could push India toward alternative partners. Conversely, India values European technology, investment, and market access, maintaining a pragmatic orientation. Thus, geopolitical convergence (concerns about a stable global order, Russian energy flows, supply-chain resilience) often tempers normative confrontation.

Analysis: How Trade and Rights Are Balanced in Practice

1. **Compartmentalization and Prioritization**
   The prevailing pattern is compartmentalization: economic cooperation proceeds through intensified trade talks and regulatory alignment, while human-rights matters are kept in parallel diplomatic channels. The EU tends to prioritize regulatory instruments (which affect market access and require compliance) over blunt political sanctions. This reflects both the EU's regulatory power and its own internal political constraints: the Commission and Member States must respond to constituencies calling for human-rights respect while also protecting commercial interests.
2. **Effectiveness of EU Leverage**
   The EU's most effective leverage stems from regulatory rules that affect exporters access to its large market. Because these are framed as technical or environmental standards (CBAM, Deforestation Regulation), they can produce significant policy effects without explicit political conditionality. However, their efficacy in

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

changing human-rights practices is indirect and depends on whether domestic stakeholders in India link such regulatory pressures to governance reforms which is not automatic.

3. **Risks of Over instrumentalization**

If the EU relies solely on regulatory leverage, it risks two problems: (1) instrumentalization of normative claims where human-rights concerns are sidelined under technical compliance arguments, and (2) domestic backlash in India, where such measures may be framed as economic coercion or neo-colonial interference. Both outcomes would undermine long-term trust. Hence a balanced approach of meaningful dialogue, civil-society inclusion, and calibrated regulatory measures is required.

Policy Recommendations:

For the European Union

1. **Anchor human-rights dialogue in reciprocity and transparency**:
   Ensure human-rights dialogues include civil-society representatives and publish joint agendas and follow-up measures to build credibility. NGO letters and reports suggest civil-society exclusion has undermined trust.
2. **Use regulatory instruments with capacity-building:**
   When CBAM or Deforestation Regulation imposes compliance costs, accompany them with technical assistance, capacity-building, and transition funds for exporters to adapt converting pressure into partnership.
3. **Reserve sanctions as last-resort, targeted tools:**
   Avoid blanket punitive measures that could cripple cooperation; instead design narrowly targeted responses linked to verifiable violations and clear remediation pathways.
4. **Enhance parliamentary diplomacy:**
   The European Parliament should continue constructive engagement but coordinate its statements with Commission diplomacy to avoid mixed messages that can harden India's response.

For India

1. **Increase transparency in human-rights processes:**
   Proactive engagement with EU concerns including inviting EU observers to selected processes or permitting more systematic civil-society participation would reduce reputational tensions.
2. **Leverage regulatory alignment as reform opportunity:**
   Treat CBAM and similar rules as an impetus to accelerate domestic decarbonization and traceability in supply chains, which also benefits long-term competitiveness.
3. **Maintain strategic engagement across forums:**
   Keep trade and rights engagement multi-track bilateral, multilateral, and civil-society to prevent single-channel politicization.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

For Civil Society and Businesses

1. **Promote joint EU–India business civil society platforms**:
   To discuss compliance, labour standards, and human-rights risk mitigation in supply chains.
2. **Businesses should adopt due-diligence practices**:
   That anticipate EU regulatory requirements and embed human-rights considerations into procurement and sourcing.

Conclusion:

India–Europe relations are characterized by deep economic interdependence and persistent normative divergence. The EU's regulatory toolkit (CBAM, Deforestation Regulation, and other standards) gives it an unusual form of leverage that is not overtly political but can exert real economic pressure. At the same time, human-rights concerns remain politically salient in Europe and are repeatedly raised by NGOs and parliamentary actors. The relationship will thus likely continue to be pragmatic and transactional: trade integration and cooperation will advance where mutual material interests align, while human-rights issues will be addressed via dialogue, reputational pressure, and targeted measures rather than wholesale trade conditionality.

A durable balance requires honest, transparent, and inclusive human-rights engagement by the EU; policy coherence that links regulatory measures to capacity-building; and constructive Indian responses that treat international concern as an opportunity for reform and economic modernization. Such calibrated engagement can preserve the strategic gains of deepening India–Europe ties without subordinating core normative commitments.

References:

1. *European Commission / Directorate-General for Trade, "EU–India agreements" (trade relationship overview).*
2. *Drishti IAS, "India–European Union Relations" (trade figures 2023–24).*
3. *Reuters, "India and EU commit to year-end deadline for a free trade pact" (28 Feb 2025).*
4. *Financial Times, "EU set to reject Indian demand for carbon border tax exemption" (Nov 2025 reporting on CBAM negotiations; note relevant reporting on CBAM tensions).*
5. *Amnesty International joint statement, "EU Should Press India to End Rights Abuses" (19 Aug 2024).*
6. *Human Rights Watch joint letter to EU Commission ahead of India visit (13 Feb 2025).*
7. *European Parliament Briefing, "EU–India Relations: Time for a new boost?" (27 Feb 2025 PDF).*
8. *ORF (Observer Research Foundation), "A New EU–India Strategic Agenda in 2025" (analysis of strategic pillars).*

Cite This Article:

Dalave V.B. **(2025).** *India–Europe Relations: Balance between Trade and Human Rights.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 72–77.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि केंद्र शासनाची भूमिका

** डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे,*

* सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग , बी.पी.एच. सोसायटीचे अहमदनगर महाविद्यालय, अहिल्यानगर

सारांश:

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे देशाच्या राष्ट्रीय हितसुरक्षेला सर्वोच्च स्थान देणारे, बहुआयामी आणि गतिशील स्वरूपाचे धोरणात्मक चौकट आहे. स्वतंत्र भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी शांततामय सहअस्तित्व, आत्मनिर्भर आंतरराष्ट्रीय भूमिका, न्याय्य जागतिक व्यवस्था आणि सहकार्यावर आधारित दृष्टीकोन या मूल्यांवर केली. पंचशील, निर्गुट चळवळ, वसाहतवाद विरोध, मानवतावाद आणि शांतता ही भारताच्या मूलभूत तत्त्वांची पायाभूत दिशा ठरली. शीतयुद्धानंतर जागतिकीकरण, प्रादेशिक अस्थिरता, बहुध्रुवी जागतिक व्यवस्था, आर्थिक स्पर्धा आणि सुरक्षा आव्हाने या बदलत्या परिस्थितींमध्ये भारताने रणनीतिक स्वायत्तता, शेजारी प्रथम, Act East, Look West आणि Indo-Pacific सारख्या धोरणात्मक उपक्रमांचा अवलंब केला.

परराष्ट्र धोरणाच्या निर्धारणात आणि अंमलबजावणीत केंद्र शासनाची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. भारतीय संविधानानुसार परराष्ट्र व्यवहार पूर्णतः संघ सूचीतील विषय असल्याने केंद्र शासन, विशेषतः पंतप्रधान आणि परराष्ट्र मंत्रालय, हे धोरणात्मक निर्णयांचे प्रमुख केंद्र असते. पंतप्रधान जागतिक स्तरावर भारताचे प्रतिनिधित्व करतात, तर परराष्ट्र मंत्रालय राजनैतिक संवाद, सामरिक भागीदारी, करार, आर्थिक सहकार्य आणि जागतिक संस्थांतील भूमिका यांचे व्यवस्थापन करते. तसेच, संरक्षण मंत्रालय, वाणिज्य मंत्रालय, वित्त मंत्रालय, राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार (NSA) आणि विविध राजनैतिक संस्था परराष्ट्र धोरणाच्या कार्यान्वयनात पूरक भूमिका बजावतात.

आधुनिक काळात केंद्र शासनाने परराष्ट्र धोरण अधिक प्रगत, परिणामकारक आणि बहुअंगी बनविले आहे. जागतिक मंचांवरील सक्रिय सहभाग, सामरिक करार, संरक्षण सहकार्य, डिजिटल डिप्लोमसी, भारतीय प्रवासींची सुरक्षा, ऊर्जा-सुरक्षा, हवामान बदलावरील प्रयत्न आणि आर्थिक भागीदारी यामुळे भारताची जागतिक उपस्थिती अधिक बळकट झाली आहे. अशा प्रकारे, भारताचे परराष्ट्र धोरण हे केंद्र शासनाच्या प्रभावी नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय सुरक्षेचे रक्षण, आर्थिक विकास आणि जागतिक शांततेसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे यावर संशोधित लेख मध्ये भर दिला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रास्तविक :

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला दिशा देणारे धोरण म्हणून प्रचलित आहे. कारण भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा पाया हा भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी मांडलेल्या पंचशील तत्वामध्ये आहे.

भारतीय संस्कृती हि परराष्ट्र धोरणामध्ये प्रतीबिबित होत असते. सामाजिक आणि राजकीय घटकांना सोबत घेवून भारताचे परराष्ट्र धोरण जागतिक स्तरावर प्रवास करत आहे. जगातील प्रत्येक राष्ट्रातील व्यवस्थेत बदल सतत होत असतात. बदलत्या अतर्गत आणि बाह्य घटकांचा परराष्ट्र धोरणावर परिणाम होत असतो.

भारताचे परराष्ट्र धोरण (Foreign Policy) हे देशाच्या सार्वभौमत्व, सुरक्षा, आर्थिक प्रगती, आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा यांचा विचार करून ठरवलेले एक व्यापक धोरण आहे. याच्या माध्यमातून भारत इतर देशांशी, आंतरराष्ट्रीय संघटनांशी आणि प्रादेशिक गटांशी आपले संबंध प्रस्थापित व विकसित करतो.

भारत हे जगातील सर्वात मोठे लोकशाही राष्ट्र असून त्याचे परराष्ट्र धोरण हे देशाच्या राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे प्रतिबिंब आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने शांतता, सहअस्तित्व, आणि जागतिक सहकार्य यांना आपल्या परराष्ट्र धोरणाचे मूलतत्त्व मानले आहे. केंद्र शासन हे परराष्ट्र धोरणाच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणीचे प्रमुख केंद्र आहे. बदलत्या जागतिक परिस्थितीत भारताचे परराष्ट्र धोरण सतत विकसित होत असून, राष्ट्रीय हितसंबंध, सुरक्षा, विकास आणि जागतिक प्रतिष्ठा या सर्व बाबींचा विचार त्यात केला जातो.

परराष्ट्र धोरणाची संकल्पना

परराष्ट्र धोरण म्हणजे एका राष्ट्राने इतर राष्ट्रांसोबत संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी, टिकवून ठेवण्यासाठी आणि विकसित करण्यासाठी आखलेली नीती होय.

ही नीती त्या राष्ट्राच्या भौगोलिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक गरजांवर आधारित असते. भारताचे परराष्ट्र धोरण ‘विश्वबंधुत्व’, ‘शांतता’ आणि ‘समानता’ या तत्त्वांवर उभे आहे.

१. **भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख तत्त्वे** :

1. **अलिप्ततावादी धोरण (Non-alignment):**

   भारताने शीतयुद्धाच्या काळात कोणत्याही गटात सामील न होता स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण अवलंबिले.अमेरिका आणि यु.एस.एस आर यांच्या गटात न जाता अलिप्त राहून स्वतंत्र राहण्याचे ठरविले.स्वातंत्र्यानंतर घेतलेला निर्णय आजही उपयुक्त ठरत आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

कारण ब्रिटीश वसाहतीतून स्वातंत्र झालेल्या राष्ट्रांना वरील दोन्ही गटात सामील होणे शक्य नव्हते. विकासाची सुरुवात असताना राष्ट्राला युद्धात उतरविणे म्हणजे नवा वसाहत वाद उभा करणे होय.अशा परिस्थितीत भारताच्या विकास कार्यात दोन्हीहि युद्ध गटाशी चांगले सबंध निर्माण करून मदत घेता येईल. म्हणून भारताने अलिप्तवादी धोरणाचा स्वीकार केला.

2. पंचशील तत्त्वे :

भारत व चीनमध्ये 1954 मध्ये पंचशील करार झाला —

1. एकमेकांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर करणे.
2. आक्रमण न करणे.
3. अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे,
4. समान लाभ आणि शांततेत सहजीवन.
5. शांततेचा पुरस्कार

वरील तत्वांना अनुसरून भारताने जगभरात शांतता, सहअस्तित्व आणि अण्वस्त्रविरोधी धोरण यांना प्रोत्साहन दिले. जगातील बहुतांश राष्ट्रांनी वरील पाचही घटकांचा आप आपल्या परराष्ट्र धोरणात स्वीकार केलेला दिसून येतो.

3. विकसनशील देशांशी सहकार्य :

भारत, आफ्रिका, आशिया आणि लॅटिन अमेरिकेतील विकसनशील देशांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवत राहिला.जगातील १४० हून अधिक राष्ट्रांचा पाठींबा भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणाला प्राप्त झाला. कारण हे धोरण भारताने आंतरराष्ट्रीय घटक आणि तत्कालीन परिस्थिती विचार करून निर्माण केले होते.

4. **संयुक्त राष्ट्रसंघावरील श्रद्धा** :

भारत संयुक्त राष्ट्रसंघाचा सक्रीय सदस्य असून, शांतता राखीव दलांमध्येही सहभाग नोंदवत आला आहे.संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्वच विकासास पोषक आणि मानवताहीताय भूमिकेचे स्वागत केले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या जाहीरनाम्यातील १ ते ३० सार्वत्रिक कलमांचा भारतीय राज्यघटना मधून स्वीकार केला आणि त्या कलमांची प्रभावीकारक अंमलबजावणी भारत आजही करत आहे.

परमाणु धोरण :

भारताचे परमाणु धोरण "No First Use" या तत्त्वावर आधारित असून, त्याचा उद्देश केवळ स्वसंरक्षण आहे. भारताने १९७४ आणि १९९८ मध्ये केलेल्या अणुपरीक्षणांद्वारे स्वावलंबी अणुशक्ती म्हणून स्वतःची ओळख प्रस्थापित केली.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताने आजपर्यंत परमाणु अणुशक्तीचा वापर युद्धजन्य परिस्थितीत केलेला नाही. यावरून जागतिक राजकारणात भारताचे महत्व अधिक प्रमाणात अधोरेखित होण्यास मदत होते.

२. केंद्र शासनाची भूमिका :

भारताचे परराष्ट्र धोरण केंद्र शासनाच्या अखत्यारीत येते. भारतीय संविधानातील अनुच्छेद 246 व सातव्या अनुसूचीप्रमाणे "परराष्ट्र व्यवहार" हे केंद्रीय सूचीतील विषय आहे.वरील अनुच्छेद प्रमाणे भारत जगातील राष्ट्रांशी संबध प्रस्थापित करत आहे.

केंद्र शासनाची प्रमुख कार्ये व भूमिका

1. परराष्ट्र मंत्रालयाचे नेतृत्व :

परराष्ट्र व्यवहार मंत्रालय (Ministry of External Affairs) हे परराष्ट्र स्तरावरील धोरणाची अंमलबजावणी करते. मंत्रालय परराष्ट्र संबंधांची नियोजन, चर्चा, आणि करार प्रक्रियेचे प्रमुख केंद्र आहे. राजदूत, उच्चायुक्त आणि परराष्ट्र सचिव यांची नियुक्ती केंद्र शासनच करते.

2. पंतप्रधानांची भूमिका :

पंतप्रधान हे परराष्ट्र धोरणाचे प्रमुख मार्गदर्शक असतात. ते आंतरराष्ट्रीय बैठकींमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व करतात.परराष्ट्र धोरण पंतप्रधानाच्या नेतृत्वाभोवती सतत प्रतीबिबित होत असते.

परराष्ट्रासंबधी घेतलेला प्रत्येक निर्णयाची माहिती संसदेत पंतप्रधानाला दयावी लागते. पंतप्रधानांनी घेतलेला निर्णय हा आतरराष्ट्रीय स्तरावर महत्वपूर्ण असतो. भारताच्या प्रथम पंतप्रधान पंडित नेहरू ते नरेद्र मोदी यांनी परराष्ट्र धोरण राष्ट्र हिताय घटकांना प्राधान्य देवून गतिमान केलेले आहे.

पंतप्रधान हे परराष्ट्र धोरणाचे मुख्य शिल्पकार मानले जातात. पं. नेहरूपासून ते नरेंद्र मोदींपर्यंत प्रत्येक पंतप्रधानांनी जागतिक पातळीवर भारताची ओळख वेगवेगळ्या प्रकारे घडवली आहे.

नेहरूंच्या काळात भारताचे धोरण 'निर्गुंतुणूक आणि शांततेचे', तर मोदी यांच्या काळात 'सक्रिय राजनयिक आणि आर्थिक केंद्रबिंदू' म्हणून विकसित झाले.

3. राजनैतिक संबंध :

विविध देशांमध्ये भारतीय दूतावासांची स्थापना, दूतांची नेमणूक, करार व समझोते यांची अंमलबजावणी करणे इत्यादी मध्ये राष्ट्र हिताला प्राध्यान्य देवून जागतिक स्तरावर राष्ट्राचे स्थर्य अबाधित ठेवले जाते.

4. संरक्षण व सुरक्षा प्रश्न :

सीमासंबंधी समस्या, दहशतवाद, अण्वस्त्र धोरण या विषयांवर केंद्र शासन थेट निर्णय घेते. राष्ट्राची सुरक्षा आणि राष्ट्राचे हित परराष्ट्र धोरण निर्धारित केले जाते. दुसऱ्या राष्ट्रांशी केंद्र शासन महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडते.

5. आंतरराष्ट्रीय व्यापार व सहकार्य :

WTO, BRICS, SAARC, G-20 इ. संघटनांमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व करून आर्थिक व व्यापारिक संबंध मजबूत करणे. केंद्र शासन आंतरराष्ट्रीय व्यापार, परकीय गुंतवणूक आणि आर्थिक सहकार्य याबाबतचे करार व धोरण ठरवते. WTO, IMF, आणि World Bank या संस्थांशी भारताचे व्यवहार केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शनाखालीच होतात.

स्वातंत्र्यानंतर भारताचे परराष्ट्र धोरणातील टप्पे:

1. नेहरू कालखंड (1947–1964) :

या काळात भारताने निर्गुंतवणूक धोरणाची पायाभरणी केली. चीन आणि पाकिस्तानसोबतचे संबंध मैत्रीपूर्ण ठेवण्याचा प्रयत्न झाला, परंतु 1962 च्या चीन युद्धामुळे तणाव निर्माण झाला. अलिप्तवादी धोरणामुळे भारताला एक नवी उंची प्राप्त झाली. याच कालखंडात भारताचे परराष्ट्र धोरण एक मजबूत पायावर उभे राहिले.

2. इंदिरा गांधी कालखंड :

या काळात भारताने मजबूत आणि स्वाभिमानी परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. 1971 च्या बांगलादेश मुक्ती युद्धात भारताने निर्णायक भूमिका बजावली. "जशाश तशे" याप्रमाणे जागतिक स्तरावर भारताची आक्रमक आणि विकासात्मक भुमिका विकसित झाली.

3. **राजीव गांधी ते अटल बिहारी वाजपेयी कालखंड :**

या काळात तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित परराष्ट्र धोरण तयार झाले. 1998 मध्ये भारताने अणुशक्ती घोषित केली. जागतिक दबाव झुगारून भारताने अवलंबिलेले धोरण आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताला नव्याने महत्व प्राप्त झाले.

4. डॉ. मनमोहन सिंग कालखंड :

या काळात आर्थिक उदारीकरण, अमेरिकेशी आण्विक करार आणि दक्षिण आशियाई सहकार्य यावर भर देण्यात आला.

5. नरेंद्र मोदी कालखंड (2014–आजपर्यंत) :

या काळात "Neighbourhood First", "Act East Policy", "Digital Diplomacy", "Vasudhaiva

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Kutumbakam" आणि “Global South” या संकल्पनांवर आधारित गतिमान परराष्ट्र धोरण विकसित झाले. भारताने G-20 अध्यक्षपद निभावत जागतिक स्तरावर नेतृत्व अधोरेखित केले.

३. आधुनिक काळातील परराष्ट्र धोरणातील बदल :

1. **“नेबरहुड फर्स्ट”** धोरण – शेजारी देशांशी मजबूत संबंध निर्माण करणे.
2. **“ॲक्ट ईस्ट पॉलिसी”** – आग्नेय आशियातील देशांशी व्यापार व सांस्कृतिक संबंध वाढवणे.
3. **डायस्पोरा (प्रवासी भारतीय) धोरण** – जगभरातील भारतीय समुदायाशी संबंध मजबूत करणे.
4. **जागतिक मंचांवर सक्रिय भूमिका** – हवामान बदल, दहशतवादविरोधी प्रयत्न, आणि डिजिटल अर्थव्यवस्था या क्षेत्रांत भारताचा ठोस सहभाग.

भारताचे जागतिक संबंध आणि नवीन आव्हाने:

21व्या शतकात भारताचे परराष्ट्र धोरण नव्या आव्हानांसमोर उभे आहे. चीनची वाढती आक्रमकता, पाकिस्तानचा सीमावाद, जागतिक दहशतवाद, हवामान बदल आणि सायबर सुरक्षा ही काही प्रमुख आव्हाने आहेत.

वरील आव्हानाचा सामना करण्यासाठी जागतिक स्तरावर ,भारताने क्वाड (QUAD), BRICS, ASEAN आणि SCO सारख्या बहुपक्षीय मंचांवर सक्रिय भूमिका बजावली आहे.

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि शाश्वत विकास:

भारताने जगाला "पर्यावरण संतुलन", "सौरऊर्जा सहकार्य" (ISA) आणि "हवामान न्याय" यांसारख्या संकल्पनांद्वारे शाश्वत विकासाचे नवे मार्ग दाखवले आहेत. ‘Make in India’, ‘Digital India’, आणि ‘Start-up India’ या धोरणांमुळे भारताचे जागतिक आर्थिक संबंध अधिक मजबूत झाले आहेत.

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि नरेंद्र मोदी शासनाची भूमिका:

नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने भारताच्या परराष्ट्र धोरणात अनेक महत्त्वाचे बदल घडवून आणले आहेत. या धोरणाने भारताची जागतिक स्तरावरची प्रतिमा मजबूत करण्यावर आणि देशाच्या राष्ट्रीय हितांना प्राधान्य देण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

प्रमुख धोरणात्मक बदल आणि भूमिका:

'शेजारी प्रथम' धोरण: मोदी सरकारने सत्तेत आल्यावर लगेचच 'शेजारी प्रथम' (नेबरहुड फर्स्ट) धोरण स्वीकारले. याअंतर्गत शेजारील राष्ट्रांशी मजबूत संबंध निर्माण करण्याला प्राधान्य दिले गेले, ज्यात विकासासाठी सहकार्य, संपर्क वाढवणे आणि प्रादेशिक स्थिरता राखणे यावर भर दिला आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सक्रिय जागतिक भूमिका :

अलिप्ततावादी भूमिकेऐवजी भारताने आता जागतिक स्तरावर अधिक सक्रिय आणि निर्णायक भूमिका घेतली आहे. भारताला 'अग्रणी शक्ती' बनवण्यावर मोदी सरकारचा भर आहे. जी-२०, क्वाड (QUAD) आणि ब्रिक्स (BRICS) यांसारख्या बहुपक्षीय मंचांवर भारताचा सहभाग वाढला आहे.

आर्थिक हितसंबंधांवर लक्ष :

परराष्ट्र धोरणात भारताच्या आर्थिक विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.भारताच्या समावेशक विकासासाठी अनुकूल बाह्य वातावरण निर्माण करणे हे धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. मेक इन इंडियासारखे उपक्रम या धोरणाशी जोडलेले आहेत.

धोरणात्मक स्वायत्तता :

रशिया-युक्रेन संघर्षादरम्यान भारताने दाखवलेली भूमिका हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. भारताने कोणत्याही एका गटाच्या बाजूने न राहता, राष्ट्रीय हितांना सर्वोच्च प्राधान्य दिले आणि स्वतःचे धोरणात्मक स्वातंत्र्य जपले.

व्यक्ति केंद्रित धोरण :

मोदी सरकारच्या काळात परराष्ट्र धोरण अधिक व्यक्तिकेंद्रित झाले आहे. पंतप्रधानांची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा वाढवण्याचे प्रयत्न या काळात दिसून आले आहेत.

इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात वाढता प्रभाव : चीनच्या वाढत्या वर्चस्वाला तोंड देण्यासाठी भारताने इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रावर अधिक लक्ष केंद्रित केले आहे. यामुळे या क्षेत्रात भारताचा प्रभाव वाढवण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

सुरक्षा आणि संरक्षण : भारताच्या पारंपारिक आणि अपारंपारिक धोक्यांपासून संरक्षण करणे हे परराष्ट्र धोरणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या बाबतीत कोणतीही तडजोड न करण्याच्या भूमिकेवर मोदी सरकार ठाम आहे.

सन.	**पंचशील तत्वे**	**भारताचे सद्य धोरण २०१४ – २०२५पर्यंत**
१	एकमेकांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर करणे.	“नेबरहुड फर्स्ट” धोरण
२	परस्पर आक्रमण न करणे	“ॲक्ट ईस्ट पॉलिसी”
३	एकमेकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे,	प्रवासी भारतीय धोरण (डायस्पोरा)
४	समता आणि परस्पर लाभाचा सिद्धांत	जागतिक मंचांवर सक्रिय भूमिका
५	शांततेने सह अस्तित्व	राष्ट्र सुरक्षा आक्रमकता व आर्थिक हितसंबंधांवर लक्ष

वरील सर्व घटकांचा अभ्यास करता असे स्पष्ट होते कि भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया असलेले पंचशील तत्वे नव पद्धतीने पुढे आले आहे. २०१४ ते २०२५ पर्यंत या कालखंडात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा नवीन कृतीशील स्वरूप पुढे आले आहे.

वरील बदलाचा भारताला किती स्वरुपात फायदा झाला हा एक नवा अभ्यासण्याचा विषय आहे. पंतप्रधान मोदी यांच्या कालखंडात परराष्ट्र धोरणामध्ये अमुलाग्र बदल झालेला दिसून येतो.

या बदलामध्ये विरोधी पक्षाने संसदीय परिघात अनेक वेळा विरोध केला मात्र भारतीय सुरक्षा आणि हितसंबंध आणि भारताचे जागतिक राजकारणातील स्थान या घटकांद्वारे केंद्र शासनाने परराष्ट्र धोरण संबंधी भूमिका बदलली नाही.

निष्कर्ष :

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे राष्ट्रहितावर आधारित, शांतता, विकास, आणि सहकार्य या मूल्यांवर उभे आहे. केंद्र शासन या धोरणाचे नियोजन, मार्गदर्शन आणि अंमलबजावणी करून भारताला जागतिक स्तरावर एक जबाबदार, शक्तिशाली आणि शांततेसाठी वचनबद्ध राष्ट्र म्हणून स्थान देत आहे.

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे केवळ कूटनीतीचे साधन नाही, तर राष्ट्राच्या मूल्यांचा, संस्कृतीचा आणि आत्मसन्मानाचा प्रतीक आहे. केंद्र शासनाच्या कुशल नेतृत्वामुळे भारताने जागतिक पातळीवर स्वतःला एक जबाबदार,शांततेचा समर्थक आणि विकासाभिमुख राष्ट्र म्हणून सिद्ध केले आहे.

बदलत्या जागतिक राजकारणात भारताचे परराष्ट्र धोरण "सहअस्तित्व, संवाद आणि विकास" या तत्त्वांवर आधारित राहील, हाच भारताच्या प्रगतीचा आणि जागतिक प्रतिष्ठेचा मार्ग आहे

References:

1. *Basrur, Rajesh Minimum Deterrence and India's Nuclear Security,*
2. *Cohen, Stephen India Emerging Power, 2002: New Delhi, Oxford University Press*
3. *Dash, P.L. And Andrei Nazarkin, eds. India and Russia: Strategic Synergy Emerging,*
4. *Devare, Sudhir – India and Southeast Asia; 2006: Singapore & New Delhi; ISEAS &Capital Publishing Co.*

Cite This Article: ***डॉ. नाबदे वि. वि.,*** **(2025).** *भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि केंद्र शासनाची भूमिका*.**In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 78–85.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

यूनायटेड नेशन्स आणि भारताची भूमिका (United Nations and Role of India)

*** प्रा. डॉ. संजय पंढरीनाथ गायकवाड,**

** प्रमुख व सहा.प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, स.भू. बा. उर्फ आप्पासाहेब जेधे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पुणे, संलग्न सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे.*

सारांश:

संयुक्त राष्ट्रे (United Nations - UNO) ही संस्था जागतिक शांतता, सहकार्य आणि विकासासाठी स्थापन करण्यात आली. भारत हा या संस्थेचा संस्थापक सदस्य असून, स्वातंत्र्यानंतर त्याने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शांतता, विकास आणि मानवी हक्कांसाठी सातत्याने योगदान दिले आहे. या लेखात भारताची UNO मध्ये असलेली भूमिका, परराष्ट्र धोरण, शेजारी राष्ट्रांबरोबरचे संबंध, कायम सदस्यत्वासाठीचे प्रयत्न आणि "विकसित भारत 2047" या उद्दिष्टाशी UNOचा संबंध या सर्व मुद्द्यांचे सविस्तर विश्लेषण केले आहे.

शब्द बीज: *युनो, भारत, परराष्ट्र धोरण, भारताची भूमिका.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

संयुक्त राष्ट्र संघाची (युनो) स्थापना २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी दुसऱ्या महायुद्धानंतर झाली. त्याचे मुख्य उद्दिष्ट जगात शांतता, सुरक्षा आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे हे आहे. भारताने स्थापनेच्या काळापासून युनोच्या उद्दिष्टांना पाठिंबा दिला आहे आणि तो संस्थेचा एक प्रमुख संस्थापक सदस्य आहे. भारताचे मत असे आहे की, संयुक्त राष्ट्र संघाने सर्व राष्ट्रांमध्ये समानता, न्याय आणि विकासाच्या संधी प्रस्थापित कराव्यात. युनोमुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर व्यापक प्रभाव पडला आहे. अनेक देशांमधील युद्धे टाळण्यात, मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यात आणि विकासाच्या कार्यक्रमांना चालना देण्यात या संस्थेचे योगदान महत्त्वाचे आहे. भारताने शांतता राखीव मोहिमांद्वारे आणि मानवतावादी साहाय्य उपक्रमांत सक्रिय भूमिका निभावली आहे. तथापि, सुरक्षा परिषदेतील पाच कायम सदस्यांच्या ताब्यात असलेल्या veto शक्तीमुळे संघटनेची लोकशाही मर्यादित राहते. भारताचा कायम सदस्यत्वाचा प्रश्न याच पार्श्वभूमीवर महत्त्वाचा ठरतो. जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आणि शांततेचा पुरस्कर्ता म्हणून भारताने या स्थानासाठी सातत्याने प्रयत्न केले आहेत. त्यामुळे युनोमध्ये भारताची भूमिका आज जागतिक न्याय, लोकशाही आणि विकासाचे प्रतीक बनली आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

१. युनोच्या स्थापनेचा उद्देश आणि भारताचे मत :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक पातळीवर शांततेसाठी व स्थैर्यासाठी १९४५ साली संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना झाली. याचा मुख्य उद्देश आंतरराष्ट्रीय विवादांचे शांततामय निराकरण करणे, मानवी हक्कांचे रक्षण करणे आणि जागतिक सहकार्य वाढविणे हा होता.भारत त्या काळात ब्रिटिश अधिपत्याखाली असला तरीही १९४५ मध्ये सॅन फ्रान्सिस्को येथे UNO चार्टरवर स्वाक्षरी करणाऱ्या ५० देशांपैकी एक होता. पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि व्ही.के. कृष्ण मेनन यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने जगात शांततेचा, सह-अस्तित्वाचा आणि वसाहतवादविरोधाचा पुरस्कार केला. भारताने सुरुवातीपासून UNO कडे "जागतिक न्यायसंस्था" म्हणून पाहिले, मात्र नंतरच्या काळात काही घटनांवर, विशेषतः काश्मीर विषयावर, UNO च्या कार्यपद्धतीबद्दल भारताने असमाधानही व्यक्त केले.

भारताचे संयुक्त राष्ट्र संघाबद्दलचे धोरण दीर्घकाळापासून चर्चेचा विषय राहिले आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारताने युनोच्या स्थापनेतील तत्त्वांना स्वीकारले, कारण त्यात जागतिक शांतता, मानवाधिकार आणि समान आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची कल्पना होती. मात्र, कालांतराने भारत या संघटनेच्या कार्यपद्धतीबद्दल आणि निर्णयप्रक्रियेबद्दल असमाधानी झाला. विशेषतः सुरक्षा परिषदेत कायम स्वरूपाच्या सदस्यत्वापासून भारताला वगळले जाणे ही भारतासाठी मोठी नाराजीची बाब ठरली.भारताचा दावा असा आहे की, संयुक्त राष्ट्रसंघातील निर्णयप्रक्रिया काही मोजक्या शक्तिशाली देशांच्या हातात केंद्रीत झाल्यामुळे विकसनशील आणि लोकसंख्येने समृद्ध देशांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळत नाही. याशिवाय, आंतरराष्ट्रीय शांततेच्या प्रश्नांवर दुहेरी निकष लावले जात असल्याचा भारताचा आरोप आहे. उदाहरणार्थ, अण्वस्त्र प्रसाराबाबत पाश्चिमात्य देशांची भूमिका भारताला अन्यायकारक वाटते. त्यामुळे भारताने युनोच्या सुधारणा करण्याची मागणी अनेकदा मांडली आहे.अशा प्रकारे, भारताचे युनोवरील असमाधान हे त्याच्या आत्मनिर्भर परराष्ट्र धोरणाचे आणि न्याय्य आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेच्या मागणीचे प्रतीक आहे.

UNOच्या ठरावांवरील भारताचे असमाधान पुढीलप्रमाणे

१. ठराव क्र. ४७ (१९४८)UN सुरक्षा परिषदेच्या ठराव : क्रमांक 47 नुसार पाकिस्तानने सर्व सैन्य माघारी घ्यावे आणि नंतर भारत आपले सैन्य कमी करेल, तसेच UN-नियंत्रित जनमतचाचणी (plebiscite) घ्यावी असा प्रस्ताव होता.भारताने हा ठराव नाकारला कारण:या ठरावाने पाकिस्तानच्या सशस्त्र आक्रमणाकडे दुर्लक्ष केले.भारत व पाकिस्तान या दोघांनाही समान स्थान दिले, जे आक्रमक व पीडित या दोन भूमिकांच्या भेदाला धक्का देणारे होते . महाराजा हरिसिंह यांनी भारताशी कायदेशीर विलय केल्यामुळे काश्मीर भारताचा भाग बनला होता त्यामुळे जनमतचाचणीची अट भारताला मान्य नव्हती.भारताच्या दृष्टीने हा ठराव त्यांच्या सार्वभौमत्वावर आघात करणारा

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

होता, कारण त्यात परकीय पर्यवेक्षकांचा हस्तक्षेप अपेक्षित होता.UNOच्या नंतरच्या क्रियांमुळे वाढलेला असमाधानभारताचे असमाधान फक्त पहिल्या ठरावापुरते मर्यादित नव्हते; त्याला पुढील काही कारणांनी बळ मिळाले. उदा. **पाश्चात्य देशांचा प्रभाव**: सुरक्षा परिषदेतील अमेरिकन आणि ब्रिटिश दबावामुळे भारतावर एकतर्फी कारवाईचे आरोप झाले. UNOचं लक्ष नेहमी "विलयाची वैधता" तपासण्याकडे गेले, तर पाकिस्तानच्या दहशतवादी घुसखोरीकडे दुर्लक्ष झाले .

UN चे निरीक्षक निष्क्रीय राहिले: UNMOGIP चे काम फक्त "ceasefire violations" वर अहवाल देणे होते, मात्र त्यांच्याकडे कोणतेही कर्तृत्त्व नसल्याने स्थिती बदलली नाही.

१९७२ नंतर UNOचा प्रभाव घटला: शिमला करार (1972) नुसार भारत-पाकिस्तान विवाद "द्विपक्षीय चर्चेतून" सोडवायचा आहे. यानंतर भारताने UNOचा पुढील हस्तक्षेप नाकारला आणि काश्मीर प्रश्न पूर्णतः अंतर्गत मानला.

२०१९ नंतरचे बदल: कलम ३७० रद्द करून जम्मू-काश्मीरचे दोन केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये पुनर्गठन केल्यानंतर UNO आणि त्याचे तज्ञ (Human Rights Rapporteurs) यांनी चिंता व्यक्त केली, परंतु भारताने त्यावर तीव्र प्रतिक्रिया दिली. भारताने सांगितले की, "जम्मू-काश्मीर हा भारताचा अविभाज्य भाग आहे, आणि सर्व कायदे भारतीय संसदेनेच ठरवले आहेत".भारताची प्रमुख भूमिका आणि प्रतिप्रत्युत्तर भारताने सातत्याने UNOसमोर खालील मुद्दे मांडले:काश्मीर भारताचा अविभाज्य भाग आहे — विलय कायदेशीर आणि वैधानिक आहे.“मानवाधिकार” प्रश्नाऐवजी “दहशतवादाचा” मुद्दा महत्वाचा आहे, आणि पाकिस्तानने दहशतवाद रोखण्याचा प्रयत्न करावा.भारतीय सार्वभौमत्वावर UNOने प्रश्न उपस्थित करू नयेत, कारण भारतीय संविधान आणि न्यायव्यवस्था मानवाधिकार संरक्षणासाठी पुरेशी सक्षम आहे.UNOच्या चर्चांमध्ये भारताने वारंवार पाकिस्तानवर "Pakistan-Occupied Kashmir" मधील जनतेवरील उल्लंघनांबद्दल जबाबदारी ठरवली आहे.थोडक्यात असे म्हणता येईल की,जम्मू आणि काश्मीर प्रश्नावर UNOची भूमिका भारताला अपेक्षित निष्पक्षतेपासून दूर राहिली. भारताने या संस्थेला "राजकीय दबावाखालील" व्यासपीठ मानले. आजतागायत UNO या विवादाचे निराकरण करण्यात अपयशी ठरले आहे, आणि भारताने स्पष्ट केले आहे की हा विषय "पूर्णतः भारताचा अंतर्गत प्रश्न" आहे. त्यामुळे UNOकडून कोणताही हस्तक्षेप भारताच्या सार्वभौम अधिकाराला बाधक मानला जातो

२. **युनोची रचना आणि विविध विभागांतील भारताची भूमिका:** संयुक्त राष्ट्रांची रचना सहा प्रमुख विभागांमध्ये विभागलेली आहे, महासभा (General Assembly),सुरक्षा परिषद (Security Council),आर्थिक व सामाजिक परिषद (ECOSOC),आंतरराष्ट्रीय न्यायालय (ICJ),सचिवालय,विश्व आरोग्य संघटना, UNESCO, UNICEF,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

FAO इत्यादी विशेषीकृत संस्था.भारताचा प्रत्येक विभागात लक्षणीय सहभाग आहे. भारताने 43 शांतिसेवा मोहिमांमध्ये 1,60,000 पेक्षा अधिक सैनिक आणि पोलिस तैनात केले आहेत. भारताने Lt. Gen. सतिश नाम्बियार, किरण बेदी यांसारख्या व्यक्तींच्या नेतृत्वातून UN peacekeeping मिशन्सना बळकट केले.आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात भारताने अनेक वेळा न्याय आणि समानतेसाठी आवाज उठविला. ECOSOC मध्ये भारताने "सतत विकास", "गरिबी निर्मूलन", आणि "जलवायू बदल" यांसारख्या विषयांवर उल्लेखनीय योगदान दिले आहे.

३. **भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि युनोची भूमिका :** भारताचे परराष्ट्र धोरण हे "पंचशील" तत्वांवर आधारित आहे परस्पर आदर, हस्तक्षेप न करणे, समानता आणि शांततेने सहअस्तित्व. UNO हा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा मुख्य व्यासपीठ राहिला आहे.UNOच्या माध्यमातून भारताने वसाहतवादविरोध, अप्रसार (disarmament), आणि शांतीसाठी राजनैतिक तोल राखणे यावर भर दिला. तसेच 1950च्या दशकात भारताने कोरियन युद्ध, स्वेज संकट आणि काँगोतील गृहकलहात मध्यस्थी केली.

४. **युनोच्या धोरणांचा भारतीय राजकारणावर परिणाम:** भारतामध्ये शासन कोणत्याही पक्षाच्या हातात असले तरी UNOशी निगडित मुद्द्यांवर सर्वसाधारण सातत्य दिसते. तथापि, वेगवेगळ्या सरकारांनी UNOमध्ये भारताचे प्राधान्य क्षेत्र वेगळ्या पद्धतीने मांडले.नेहरूकालीन कालखंडात भारताचा भर शांती आणि गैर-सामरिक संलग्नतेवर (Non-Alignment Movement - NAM) होता.इंदिरा गांधींच्या काळात भारताने विकास आणि औद्योगिकीकरणावर आधारित आर्थिक सहकार्यावर भर दिला.नरेंद्र मोदींच्या कार्यकाळात, UNOमधील भारताचे प्रतिनिधित्व अधिक ठोस दिसते.भारताने LiFE (Lifestyle for Environment), आंतरराष्ट्रीय सौर संघ (ISA) आणि आपत्ती-प्रतिरोधक पायाभूत सुविधा गठबंधन (CDRI) यांसारख्या उपक्रमांद्वारे जागतिक नेतृत्व दाखवले.

५. **भारत, शेजारी राष्ट्रे आणि UNOचा हस्तक्षेप:**भारताचे परराष्ट्र धोरण "Neighbourhood First" आणि "Act East Policy" या द्वारे शेजारी राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध वाढवण्यावर केंद्रित आहे.तथापि, पाकिस्तान आणि चीनसोबतचे विवाद, विशेषतः काश्मीर आणि सीमावादाच्या मुद्द्यांवर UNOमध्ये अधोरेखित झाले आहेत. १९४८ मध्ये पंडित नेहरूंनी काश्मीर प्रश्न सुरक्षा परिषदेपुढे मांडला, परंतु पश्चिमी दबावांमुळे भारतास अपेक्षित निर्णय मिळाला नाही .तर, नेपाळ, श्रीलंका, आणि बांगलादेशासोबत भारताने UNOच्या विकास कार्यक्रमांमध्ये सहकार्य केले आहे. भारत UNDP, UNICEF इत्यादी संघटनांद्वारे दक्षिण आशियात मानव विकास प्रकल्पांना निधी पुरवतो.

६. **जागतिक राजकारणात भारताची भूमिका:**आजच्या घडीला भारत जागतिक दक्षिणेचा (Global South) महत्त्वाचा आवाज बनला आहे. G-20 अध्यक्षपद, BRICS सदस्यत्व आणि UNOमधील प्रयत्नांमुळे भारत जगातील तिसऱ्या

क्रमांकाची अर्थव्यवस्था म्हणून उदयास येत आहे .भारताने जागतिक शांतता, हवामान बदल निवारण, टिकाऊ विकास ध्येये (SDGs) आणि मानवाधिकारांवर UNOच्या उद्दिष्टांना सक्रिय पाठबळ दिले आहे. UNOच्या योगदानाद्वारे भारताने "बहुपक्षीयतेचा" (multilateralism) पुरस्कार केला आहे.

७. **कायम सदस्यत्व मिळवण्यासाठी भारताचे प्रयत्न आणि त्याचे परिणाम :** भारत सुरक्षा परिषदेचा कायम सदस्यत्व मिळविण्यासाठी दशकांपासून प्रयत्नरत आहे. भारताने G4 गट (ब्राझील, जपान, जर्मनी, भारत) आणि L.69 विकसनशील देश गटांच्या माध्यमातून UNSC सुधारणा मागणी केली आहे .भारताचे अर्ज समर्थक देशांची संख्या सातत्याने वाढत आहे. अमेरिकेसह फ्रान्स, रशिया, ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया, ब्राझील आणि आफ्रिकेतील अनेक देशांनी भारताच्या दावा मान्य केला आहे.तथापि, चीनसारख्या काही देशांनी या सुधारणा प्रक्रियेत अडथळे निर्माण केले आहेत. तरीही भारताच्या शांतता मोहिमा, लोकशाही मूल्ये आणि आर्थिक प्रगती यांमुळे कायम सदस्यत्वाची मागणी अधिक नैतिक व योग्य ठरते .

८. **विकसित भारत 2047 आणि युनो"Viksit Bharat 2047" :** ही भारत सरकारची दीर्घकालीन योजना आहे ज्याचे उद्दिष्ट भारताला स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्षी एक पूर्ण विकसित राष्ट्र बनविणे आहे.या आराखड्यात UNOच्या टिकाऊ विकास उद्दिष्टांशी (SDGs) सुसंगत असे अनेक ध्येय आहेत.दारिद्र्य निर्मूलन, हवामान कृती, शिक्षण व आरोग्य क्षेत्राला चालना, आणि हवामान न्याय. भारत UNOच्या सहकार्याने दक्षिण-दक्षिण सहकार्य (South-South Cooperation) व विकास निधी (India-UN Development Partnership Fund) मार्गे विकसनशील देशांना मदत पुरवतो.UNO चार्टरमधील प्रमुख मूल्ये1945 मध्ये स्वीकृत झालेल्या UNO चार्टरच्या पहिल्या व दुसऱ्या कलमात संस्थेचे उद्दिष्टे आणि तत्त्वे स्पष्टपणे मांडलेली आहेत.

UNO ही एक आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची चौकट आहे, जी खालील प्रमुख मूल्यांवर आधारित आहे.

१. **सार्वभौम समानता** (Sovereign Equality)प्रत्येक सदस्य राष्ट्र समान दर्जाचे आहे, देशाचा आकार, लोकसंख्या किंवा आर्थिक शक्ती यावर त्याचे मूल्य ठरत नाही.UNOच्या महासभेत प्रत्येक राष्ट्राला एक मत असते.भारताने या मूल्यावर आधारित अनेक विकसनशील देशांना आपला पाठिंबा दिला, विशेषतः आफ्रिका आणि आशियातील वसाहतविरोधी चळवळीत.

२. **शांतता आणि सुरक्षा राखणे** (Maintain Peace and Security)UNOचा प्रमुख उद्देश जगभर शांतता स्थापित करणे व संघर्षांचे शांत मार्गाने निराकरण करणे हा आहे .भारताने 43 पेक्षा अधिक शांतिसेवा मोहिमांत भाग घेतला. कॅंगो (1960), दक्षिण सुदान (2011) आणि लेबनॉन (2006) येथे भारताचे सैनिक महत्त्वाच्या भूमिकेत होते.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

३. **मानवाधिकार आणि मानवी प्रतिष्ठा** (Human Rights and Dignity)चार्टरच्या प्रास्ताविकेमध्ये "मानवी हक्कांवर आणि स्त्री-पुरुष समानतेवर विश्वास" याला विशेष स्थान दिले आहे.भारताने UNOच्या मंचावर महिलांच्या समतेसाठी आवाज उठवला. “Beti Bachao, Beti Padhao” कार्यक्रमाला संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार परिषदेकडून विशेष प्रशंसा मिळाली.तसेच, भारताने महिला शांतिसैनिक नियुक्त करून “Women in Peacekeeping” उपक्रमात आघाडी घेतली.

४. **स्वनिर्णयाचा अधिकार आणि वसाहतवादविरोध** (Self-determination)चार्टरनुसार कोणत्याही राष्ट्रावर परकीय शक्तीने हस्तक्षेप करू नये, प्रत्येक देशाला स्वनिर्णयाचा अधिकार आहे.भारताने या मूल्याला समर्थन देत आफ्रिका व आशियातील स्वातंत्र्य आंदोलनांना आवाज दिला. UNOच्या 1960 च्या "Declaration on Decolonization" प्रस्तावात भारताचा पुढाकार निर्णायक होता.

५. **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य** (International Cooperation)UNO सामाजिक, आर्थिक आणि मानवतावादी प्रगतीसाठी सदस्य राष्ट्रांमध्ये सहकार्य प्रोत्साहित करते .भारत आणि UNOने मिळून अनेक सहकार्य उपक्रम हाती घेतले आहेत. भारताच्या "Vaccine Maitri" मोहिमेद्वारे COVID-19 काळात 100 हून अधिक देशांना लस पुरवली गेली ही UNOच्या आरोग्य मूल्यांशी सुसंगत कृती ठरली. FAO आणि WHOमार्फत भारताने अन्नसुरक्षा आणि आरोग्य क्षेत्रात अनुभव शेअर केला.

६. **बलप्रयोगावर बंदी आणि विवादांचे शांततामय निराकरण** (Prohibition of Force)चार्टरच्या कलम 2 (4) नुसार कोणतेही राष्ट्र इतरांच्या भूभागावर किंवा स्वातंत्र्यावर बलाने हल्ला करू शकत नाही. विवाद शांततेने सोडवणे बंधनकारक आहे.भारताने पाकिस्तानसोबतच्या तणावानंतरही काश्मीर प्रश्नाचा राजनैतिक तोडगा काढण्याचा प्रयत्न केला, UNOच्या चार्टरप्रमाणे शांततामय उपायांवर भर दिला.

७. **देशांतर्गत विषयांमध्ये हस्तक्षेप न करणे** (Non-Intervention)UNOच्या चार्टराच्या कलम 2 (7) मध्ये कोणत्याही देशाच्या अंतर्गत विषयात हस्तक्षेप करू नये असे स्पष्ट केले आहे.भारताने या तत्त्वाचा पुरस्कार करत NAM (Non-Aligned Movement) ची स्थापना केली, ज्याने शीतयुद्धकाळात स्वतंत्र आणि तटस्थ भूमिका घेतली.UNOचे आंतरराष्ट्रीय प्रयत्नUNOने या मूल्यांसाठी विविध उपक्रम राबवले .Peacekeeping Operations: जगभरात 70 हून अधिक शांतता मोहिमा.Human Rights Council: स्त्री-पुरुष समानता, अल्पसंख्याकांचे संरक्षण आणि बालहक्कांसाठी कार्य.WHO आणि FAO: आरोग्य, अन्नसुरक्षा व आर्थिक विकासासाठी कार्यक्रम.ICJ (आंतरराष्ट्रीय न्यायालय): राज्यांमधील विवादांचे कायदेशीर निराकरण.भारताची भूमिका: उदा. भारताने UNOच्या

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

चार्टरमधील आदर्श प्रत्यक्षात आणले आहेत, शांतिसेवा लेबनॉन, सूडान, कॉंगो येथे भारतीय सेनेने नेतृत्व केले. मानवाधिकार संरक्षण UNHRC मध्ये भारताने सामाजिक न्याय, कामगार हक्क आणि महिलांच्या सुरक्षेसाठी ठोस धोरणे मांडली.जागतिक विकासासाठी सहकार्य भारताने UNOच्या 2030 Sustainable Development Goals (SDGs) च्या अंमलबजावणीत महत्त्वाची भूमिका बजावली.हवामान आणि पर्यावरण भारताने UNOच्या सहकार्याने International Solar Alliance आणि CDRI आरंभ केली.

निष्कर्ष :

भारत आणि संयुक्त राष्ट्र संघ हे परस्परपूरक संबंधांचे उदाहरण आहेत. भारताने UNOच्या चार्टरमधील शांतता, समता आणि सहकार्य या मूल्यांना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रत्यक्ष कृतीत उतरवले आहे. भविष्यकाळात विकसित भारत 2047 हे स्वप्न आणि UNO चे सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट गोल्स या दोन दिशांचा संगम जागतिक शाश्वत विकासासाठी निर्णायक ठरेल.

संदर्भ सूची:

1. *Ministry of External Affairs, Government of India, India and the United Nations, 2024.*
2. *Dr. Badal Sarkar, India's Role in UNO: An Analytical Study, 2023.*
3. *Rajya Sabha Starred Question No. 3915, India's Efforts for UNSC Permanent Seat, 2023.*
4. *Testbook UPSC Notes, India's Relations with Neighbouring Countries, 2022.*
5. *Valdai Club, India's Foreign Policy Priorities for Viksit Bharat Vision 2047, 2025.*
6. *Drishti IAS, India: Permanent Seat in UNSC, 2020.*
7. *PIB Press Note, Empowering Youth for a Developed India: Viksit Bharat @2047, 2024.*
8. *UN Security Council Resolution 47 (1948) .*
9. *UN Peacekeeping Missions and UNMOGIP Reports.*
10. *India's Statements at the UNHRC and UNSC.*
11. *The UN in Kashmir: Historical Overview.*

Cite This Article: ***प्रा. डॉ. गायकवाड सं. पं.*** **(2025).** *यूनायटेड नेशन्स आणि भारताची भूमिका (United Nations and Role of India).* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 86–92.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 च्या माध्यमातून भारतीय शिक्षणाचे जागतिकीकरण: दिशा, संधी आणि आव्हाने

**** डॉ. संदीप विलासराव घोडके,***

** सहयोगी प्राध्यापक, वीर वाजेकर महाविद्यालय, फुंडे-उरण जि. रायगड.*

सारांश:

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला 21 व्या शतकातील वेगवान जागतिक परिवर्तनांच्या केंद्रस्थानी नेणारे दूरदर्शी आणि सर्वसमावेशक धोरण आहे. गुणवत्ता, लवचिकता, बहुविषयकता, संशोधनकेंद्रितता आणि तंत्रज्ञान-सक्षमता यांची सांगड घालताना हे धोरण भारतीय शिक्षणाचे प्रभावी जागतिकीकरण साधण्याचा प्रयत्न करते. द्विपदवी कार्यक्रम, जागतिक विद्यापीठांचे कॅम्पसेस, संशोधन सहकार्य, ABC प्रणाली आणि डिजिटल शिक्षण यांच्या साहाय्याने भारत "Global Knowledge Hub" बनण्याची क्षमता निर्माण करीत आहे. परंतु आर्थिक गुंतवणुकीची मर्यादा, डिजिटल दरी, शिक्षक प्रशिक्षणातील कमतरता, भाषिक/प्रादेशिक असमानता आणि वाढता व्यापारीकरण यांसारखी अंमलबजावणीची आव्हाने गंभीर स्वरूपाची आहेत. या अडचणींकडे योग्य नियोजन, धोरणात्मक समन्वय आणि उत्तरदायित्वपूर्ण शैक्षणिक व्यवस्थापनाने पाहिले तर NEP 2020 भारतीय शिक्षणाला अधिक न्याय्य, दर्जेदार, जागतिक स्पर्धात्मक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या स्थिर बनवू शकते. एकूणात, NEP 2020 हे भारताला ज्ञान–आधारित आणि नवोपक्रमशील जागतिक नेतृत्वाकडे नेणारे परिवर्तनकारी पाऊल ठरू शकते अशी ठाम शक्यता व्यक्त करता येते.

शोधसंज्ञा: *NEP 2020, आंतरराष्ट्रीय शिक्षण, उच्च शिक्षण सुधारणा, ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, शैक्षणिक गुणवत्ता, शैक्षणिक स्वायत्तता, क्रेडिट बँक प्रणाली, स्किल डेव्हलपमेंट*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

भारताच्या शैक्षणिक विकासाचा मागील सात दशकांचा प्रवास हा बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, तांत्रिक आणि भू-राजनैतिक वास्तवाशी जुळवून घेण्याचा सातत्यपूर्ण प्रयत्न राहिला आहे. 21 व्या शतकाच्या पहिल्या दोन दशकांमध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेत घडलेले तंत्रज्ञान–आधारित परिवर्तन, मानव संसाधनाच्या गुणवत्तेबाबत वाढत्या स्पर्धा, ज्ञान-अर्थव्यवस्थेची वाढ आणि उच्च शिक्षणातील आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचे महत्त्व वाढल्याने भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर व्यापक पुनर्विचाराची

गरज निर्माण झाली. या पार्श्वभूमीवर 2020 मध्ये जाहीर झालेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP 2020) हे स्वतंत्र भारताच्या इतिहासातील सर्वाधिक महत्त्वाकांक्षी, व्यापक धोरण मानले जाते.

NEP 2020 चे धोरण स्पष्टपणे 21 व्या शतकातील "ज्ञान–आधारित विकसित भारत" घडविण्याकडे निर्देशित आहे. या धोरणाने मूलभूत शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांवर बहुआयामी (multidisciplinary), लवचिक (flexible), कौशल्य–आधारित (skill-based) आणि तंत्रज्ञान–सक्षम (technology-enabled) शिक्षणाचा आग्रह धरला आहे. मात्र या धोरणाचे सर्वात वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे भारतीय शिक्षणाचे जागतिकीकरण म्हणजेच शिक्षण प्रणालीला जागतिक मानकांशी समरूप करणे, भारताला "वैश्विक शिक्षणामध्ये" उभे करणे आणि भारतीय विद्यार्थ्यांना आंतरराष्ट्रीय संधींशी जोडणे.

भारतीय शिक्षणाचे जागतिकीकरण हे केवळ परदेशी विद्यापीठांना भारतात आणण्यापुरते मर्यादित नाही; ते एक व्यापक व बहुआयामी संकल्पना आहे. यामध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालींचे जागतिकीकरण, भारतीय विद्यापीठांचे आंतरराष्ट्रीयीकरण, जागतिक संशोधन सहकार्य, डिजिटल शिक्षणाची निर्यात, मानव संसाधनाची जागतिक मागणी, आणि सांस्कृतिक सॉफ्ट-पॉवरचा विस्तार यांचा समावेश होतो. भारताचा वाढता आर्थिक प्रभाव, मोठी युवा लोकसंख्या, वेगाने वाढणारा तंत्रज्ञान क्षेत्र आणि इंग्रजी भाषा–कौशल्य भारताला *वैश्विक शिक्षण–केंद्र* म्हणून उभे राहण्याची क्षमता प्रदान करतात. तथापि, जागतिकीकरण ही संधी जितकी मोठी आहे तितकेच तिच्यासोबतचे धोके आणि आव्हानेही गंभीर आहेत. परदेशी विद्यापीठांचे आगमन हे भारतीय खाजगी आणि सार्वजनिक विद्यापीठांसाठी स्पर्धेचे नवीन स्वरूप निर्माण करू शकते; आर्थिक विषमता वाढू शकते; उच्च शुल्क धोरणामुळे समावेशकता धोक्यात येऊ शकते; गुणवत्तेचे आंतरराष्ट्रीय निकष पाळणे अनेक संस्थांसाठी आव्हानात्मक ठरू शकते. शिवाय शैक्षणिक स्वायत्तता, सांस्कृतिक ओळख, भाषा–विविधता, आणि भारतीय ज्ञान परंपरेचे संरक्षण हे संवेदनशील प्रश्नही उभे राहतात. आंतरराष्ट्रीयीकरणाच्या प्रक्रियेत "शैक्षणिक साम्राज्यवाद" (academic imperialism) टाळणे आणि *जागतिक स्तरावर एकीकडे स्पर्धात्मक, तर दुसरीकडे भारतीय मूल्यांना सन्मान देणारी शिक्षण प्रणाली* विकसित करणे ही मोठी कसोटी असेल.

NEP 2020: संक्षिप्त आढावा:

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेला २१व्या शतकाच्या जागतिक आवश्यकतांशी जोडण्यासाठी रचलेले एक व्यापक, परिवर्तनशील आणि भविष्याभिमुख धोरण आहे. या धोरणाची मूलभूत दृष्टी ही शिक्षण व्यवस्थेत लवचिकता, बहुविषयकता, समावेशकता आणि गुणवत्तेची उच्च पातळी निर्माण करण्याची आहे. बाल्यावस्थेतील शिक्षणाला पाया मानत NEP 2020 मध्ये पहिल्यांदाच 5+3+3+4 या नवीन संरचनेची अंमलबजावणी करण्यात आली

असून, मुलांच्या संज्ञानात्मक विकासाशी समन्वयित अभ्यासक्रम देण्यावर भर दिला आहे. पूर्व प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत शिक्षणाचे भारतीय मूल्यसंस्कृतीशी नाते जपूनही ते आंतरराष्ट्रीय मानकांशी सुसंगत करण्याचा प्रयत्न या धोरणात दिसून येतो. अभ्यासक्रमात अनावश्यक तथ्यांचा बोजा कमी करून अनुभवाधारित, कौशल्यवर्धक आणि उपयोजित शिक्षणास प्राधान्य देण्यात आले आहे. याखेरीज, शिक्षणात मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषांचा प्राथमिक माध्यम म्हणून वापर करण्यावर भर देऊन, संकल्पनात्मक आकलन अधिक सखोल करण्याचा प्रयत्न आहे.

उच्च शिक्षण क्षेत्रात NEP 2020 मोठे संरचनात्मक बदल सुचवते. देशातील उच्च शिक्षण संस्था अधिक बहुविषयक, संशोधनाभिमुख आणि जागतिक सहभागासाठी सक्षम बनवण्याची दृष्टी यात स्पष्टपणे मांडली आहे. चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम, अनेक प्रवेश-निर्गम बिंदू (Multiple Entry/Exit) आणि शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिटची संकल्पना विद्यार्थी-अनुकूल शिक्षणाची दिशाच देतात. तसेच, भारतात जागतिक विद्यापीठांच्या शाखा स्थापन करण्याची मुभा, आणि भारतीय संस्थांना जागतिक स्तरावर विस्तार आणि मानांकन मिळवण्यासाठी प्रोत्साहन, यामुळे शिक्षणाचे जागतिकीकरण सुलभ होणार आहे. शिक्षक प्रशिक्षण, राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान (National Research Foundation), आणि संस्थात्मक संरचनेतील नियमितता, पारदर्शकता आणि जवाबदारी वाढवण्याचे उपाय धोरणात प्रस्तावित आहेत.

समावेशकता ही NEP 2020 ची प्रमुख ओळख आहे. सामाजिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या वंचित घटकांपर्यंत शिक्षण पोहोचवण्यासाठी विशेष शैक्षणिक झोन, डिजिटल शिक्षण, विद्यार्थी सहाय्य योजना, आणि अपंग विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक सुविधा यांचा समावेश करण्यात आला आहे. डिजिटल शिक्षण, ऑनलाइन-ऑफलाइन मिश्रित शिक्षण, आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे भारताच्या शिक्षण क्षेत्रात प्रवेश, गुणवत्ता आणि परिणामकारकता वाढवण्याचा निश्चित प्रयत्न या धोरणातून जाणवतो. एकूणच NEP 2020 हे शिक्षण व्यवस्थेचे भारतीयकरण, आधुनिककरण आणि जागतिकीकरण यांचा संतुलित संगम साधणारे धोरण असून, भारताला ज्ञान-आधारित जागतिक नेतृत्व देण्यासाठी ही एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक पायरी ठरते.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 च्या माध्यमातून भारतीय शिक्षणाचे जागतिकीकरण

NEP 2020 मधील जागतिकीकरणाची दिशा ही भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय दर्जा, स्पर्धात्मकता आणि समावेशक जागतिक ओळख प्रदान करण्याच्या व्यापक उद्दिष्टाशी निगडित आहे. शिक्षणाला ज्ञानसमृद्ध, तंत्रज्ञानसुलभ आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सशक्त बनवून भारताला “Global Knowledge Hub” म्हणून प्रस्थापित करण्याचा मूलभूत हेतू या धोरणात दिसतो. NEP 2020 च्या जागतिकीकरणाच्या दिशेचा पाया हा भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि आधुनिक जागतिक ज्ञानप्रवाह यांच्यातील संतुलनात आहे. म्हणजेच, एका बाजूला योग, आयुर्वेद, भारतीय तत्त्वज्ञान, कला-संस्कृती, स्थानिक

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

पर्यावरणीय शहाणपण यासारख्या क्षेत्रांना नवी ओळख देत, दुसऱ्या बाजूला जागतिक पातळीवर आवश्यक असणाऱ्या ICT कौशल्ये, संशोधन क्षमता, नवोपक्रम, बहुविषयकता आणि शैक्षणिक स्वातंत्र्य यांना समांतर महत्त्व देणे, ही NEP ची खास वैशिष्ट्यपूर्ण दिशा ठरते.

या जागतिकीकरणाची दिशा उच्च शिक्षणात विशेषतः ठळकपणे प्रकट होते. भारतीय विद्यापीठांची आंतरराष्ट्रीय क्रमवारीत वाढ, परदेशी विद्यार्थ्यांना भारतात आकर्षित करण्यासाठी विश्वस्तरातील पायाभूत सुविधा, आणि शैक्षणिक कार्यक्रमांचे आंतरराष्ट्रीय मानकांशी संरेखन या उपाययोजनांद्वारे भारत परदेशी विद्यार्थ्यांसाठी आकर्षक केंद्र बनण्याचा प्रयत्न करीत आहे. NEP 2020 मध्ये "Internationalisation at Home" ही संकल्पना मांडत भारतीय विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्थानिक परिसराबाहेर न जाता जागतिक गुणवत्ता आणि बहुसांस्कृतिक अनुभव देण्याचा प्रयत्न केला आहे. परदेशातील मान्यताप्राप्त विद्यापीठांसोबत द्विपदवी कार्यक्रम, संयुक्त संशोधन प्रकल्प, ज्ञानविनिमय, विद्यार्थी व प्राध्यापक विनिमय कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देऊन जागतिक सहभागाचा मार्ग विस्तारला जातो.

तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे हे जागतिकीकरण आणखीन गतीमान होते. डिजिटल विद्यापीठ, ऑनलाइन-ऑफलाइन मिश्रित शिक्षण, आभासी प्रयोगशाळा, आणि मुक्त शैक्षणिक साधनांचा वापर यामुळे ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीवरील भौगोलिक मर्यादा कमी होत आहेत. भारताने विकसित केलेल्या किंवा स्वीकारलेल्या शैक्षणिक तंत्रज्ञान प्लॅटफॉर्मद्वारे जगभरात भारतीय अभ्यासक्रम, कौशल्य प्रशिक्षण, आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण पोहोचवणे शक्य होत आहे. या माध्यमातून भारत जागतिक स्तरावर शिक्षण-तंत्रज्ञान क्षेत्रातही नवा प्रभाव निर्माण करीत आहे.

आणखी एक महत्त्वाची दिशा म्हणजे संशोधनाची. राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठानच्या स्थापनेद्वारे भारत जागतिक संशोधन नकाशावर स्वतःची ठळक उपस्थिती निर्माण करण्याचा संकल्प करतो. बहुविषयक संशोधन प्रकल्प, स्टार्टअप आणि इनोव्हेशन इकोसिस्टम, उद्योग-विद्यापीठ सहकार्य, आंतरराष्ट्रीय पेटंट्स आणि वैज्ञानिक सहयोग यामुळे भारताची ज्ञाननिर्मिती क्षमता वाढण्याची अपेक्षा आहे. अशा नव्या संशोधन संरचनेमुळे भारतीय विद्यार्थी आणि संशोधक हे जागतिक प्रतिभावंतांशी समकक्ष पातळीवर उभे राहण्यासाठी सक्षम होतील.

यापुढे, NEP 2020 हे जागतिक मूल्यांशी सुसंगत असे शिक्षण विकसित करण्यावर भर देते. पर्यावरणस्नेही विकास, शांतता, विविधतेचा आदर, जागतिक नागरिकत्व, शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs), आणि मानवी मूल्ये या घटकांचा अभ्यासक्रमात समावेश करून जागतिक जबाबदारीची भावना विकसित करण्याचा ध्यास धोरण घेतो. या सर्व प्रक्रियेत भारतीय संस्कृती, नैतिकता आणि लोकशाही मूल्यांची अधिष्ठाने जपत, विद्यार्थ्यांमध्ये जागतिक पातळीवरील स्वीकारार्हता आणि समन्वयाची जाण वाढवण्याचा प्रयत्न दिसतो.

अशा प्रकारे, NEP 2020 मधील जागतिकीकरणाची दिशा ही केवळ परदेशी विद्यापीठांचे भारतात आगमन किंवा भारतीय विद्यार्थी परदेशात जाण्यापुरती मर्यादित नाही; ती भारतीय शिक्षणाला ज्ञान, कौशल्य, संस्कृती, संशोधन, नवोपक्रम आणि मूल्ये या सर्व पातळ्यांवर आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे आणि स्पर्धात्मक बनवण्याचा व्यापक, सर्वसमावेशक आणि दूरदृष्टीपूर्ण मार्ग आहे. ही दिशा भारताला २१व्या शतकातील जागतिक ज्ञानशक्ती म्हणून विकसित करण्याच्या राष्ट्रीय उद्दिष्टाशी तंतोतंत जुळते.

जागतिकीकरणाची दिशा - काय बदल अपेक्षित?

पूर्वीचे शिक्षण मॉडेल पूर्णतः पाठांतराधिष्ठित, परीक्षा-केंद्रित आणि रोजगारापेक्षा प्रमाणपत्राभिमुख असल्याचे मानले गेले; मात्र NEP 2020 शिक्षणाला आंतरराष्ट्रीय मानकांशी संरेखित करताना कौशल्याधिष्ठित, नवोपक्रमाभिमुख आणि विद्यार्थी-केंद्रित बनवण्याची दिशा दाखवते. या बदलांच्या माध्यमातून दिसून येते की भारतीय शिक्षणव्यवस्थेचा भविष्यातील मार्ग अधिक बहुविषयक, तंत्रज्ञानसंपन्न आणि संशोधनकेंद्री असणार आहे. जागतिकीकरणाच्या या दिशेमुळे भारतातील विद्यार्थ्यांचे ज्ञान, कौशल्य आणि व्यावसायिक क्षमता जगातील इतर देशांच्या विद्यार्थ्यांशी तुलनीय होणार आहेत.

प्रथम, अभ्यासक्रमातील अपेक्षित बदल हे जागतिकीकरणाच्या दिशेचे प्रमुख सूचक आहेत. अभ्यासक्रम अधिक लवचिक, मूल्याधिष्ठित, पर्यावरणस्नेही आणि कौशल्याभिमुख होणार असल्याने भारतीय विद्यार्थ्यांना जागतिक अर्थव्यवस्थेतील सध्याच्या आव्हानांशी अधिक सक्षमपणे सामना करता येणार आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटा साक्षरता, बहुभाषिक संप्रेषण, जागतिक नागरिकत्व, सांस्कृतिक जाण आणि शाश्वत विकास अशी कौशल्ये अभ्यासक्रमाचा केंद्रबिंदू बनणार आहेत. यामुळे भारतीय तरुणाईची रोजगारक्षमता जागतिक पातळीवर वाढण्याची शक्यता आहे.

दुसरे म्हणजे, विद्यापीठांच्या संरचनेत आणि कार्यपद्धतीत अपेक्षित बदल हे महत्त्वाचे आहेत. भारतातील उच्च शिक्षण संस्था 'Teaching Universities' या भूमिकेपलीकडे जाऊन 'Research and Innovation Universities' म्हणून उदयास येतील, अशी अपेक्षा NEP 2020 निर्माण करते. परदेशी विद्यापीठांच्या शाखांना भारतात प्रवेश मिळाल्यास शैक्षणिक स्पर्धा वाढेल, गुणवत्तेचे मानक उंचावेल आणि भारतीय संस्थांना स्वतःचे संशोधन पोर्टफोलिओ अधिक मजबूत करावे लागतील. तसेच बहुविषयक विद्यापीठांच्या स्थापनेमुळे शिक्षण अधिक सर्वांगिण आणि जागतिक बाजारपेठेशी सुसंगत होईल.

पुढे, शैक्षणिक गतिशीलतेत मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्याची शक्यता आहे. Multiple Entry–Exit प्रणाली, Academic Bank of Credits, संयुक्त पदवी कार्यक्रम, आणि परदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी सुलभ व्हिसा धोरणे—या सर्व उपक्रमांमुळे ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीत भौगोलिक अडथळे कमी होतील. भारतीय विद्यार्थ्यांना परदेशातील उत्कृष्ट

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

विद्यापीठांशी थेट शैक्षणिक संबंध प्रस्थापित करण्याची संधी मिळेल, तर भारतात शिक्षण घेण्यासाठी येणाऱ्या विदेशी विद्यार्थ्यांची संख्याही लक्षणीयरीत्या वाढू शकते. ही प्रक्रिया भारताला एक जागतिक शैक्षणिक केंद्र बनवू शकते.

शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव हा जागतिकीकरणाचा आणखी एक अपेक्षित बदल आहे. डिजिटल विद्यापीठे, आभासी वर्ग, स्मार्ट लर्निंग प्लॅटफॉर्म आणि आंतरराष्ट्रीय ऑनलाइन प्रमाणपत्र कार्यक्रम यांच्या मदतीने शिक्षणाचे सीमा-विलयन अधिक वेगाने होईल. भारताने विकसित केलेल्या डिजिटल पायाभूत सुविधांचा (जसे की DIKSHA, SWAYAM, NAD इ.) वापर करून भारत केवळ स्वतःच्या विद्यार्थ्यांनाच नाही तर जागतिक विद्यार्थ्यांनाही शिक्षणसाधने उपलब्ध करून देऊ शकतो. यामुळे भारत शिक्षण-तंत्रज्ञान क्षेत्रात अग्रेसर ठरण्याची शक्यता आहे.

याशिवाय, संशोधन आणि नवोपक्रमाच्या क्षेत्रातही गंभीर बदल अपेक्षित आहेत. भारताच्या संशोधन खर्चात वाढ, उद्योग-विद्यापीठ सहयोग, आणि जागतिक संशोधन भागीदारी यामुळे भारताचे ज्ञानउत्पादन वाढणार आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, सामाजिक शास्त्रे, मानव्यविद्या आणि भारतीय ज्ञानपरंपरा या सर्व क्षेत्रात संशोधनाची गुणवत्ता वाढून भारत आंतरराष्ट्रीय संशोधन नकाशावर अधिक ठळकपणे दिसू शकतो.

या सर्व प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी भारतीयत्वाची जागतिक मांडणी ही एक महत्त्वाची परिवर्तनरेषा आहे. योग, आयुर्वेद, भारतीय कला, संस्कृती, तत्त्वज्ञान, शाश्वत जीवनपद्धती आणि नैतिक मूल्ये यांसारख्या भारतीय परंपरेला आंतरराष्ट्रीय अभ्यासक्रमाचा भाग बनवण्याचे धोरणाने अपेक्षित केले आहे. अशा प्रकारे भारत आपल्या ज्ञानपरंपरेचे जागतिकीकरण करीत असल्याचे दिसते, जे राष्ट्राच्या सांस्कृतिक प्रभाववृद्धीसाठीही महत्त्वाचे आहे.

एकूणच, NEP 2020 भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता, शैक्षणिक गतिशीलता, तंत्रज्ञान-आधारित शिक्षण, संशोधन नेतृत्व आणि सांस्कृतिक दृष्टीचा विस्तार या पाच मूलभूत बदलांकडे घेऊन जात आहे.

NEP 2020 मधील संधी:

सर्वात प्रमुख संधी म्हणजे भारतीय शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण. परदेशी विद्यापीठांना भारतात त्यांच्या शाखा उघडण्याची परवानगी दिल्यामुळे उच्च दर्जाच्या शिक्षणाची उपलब्धता वाढेल, तसेच भारतीय संस्थांना स्वतःची गुणवत्ता उंचावण्याची प्रेरणा मिळेल. बहुविषयक शिक्षण पद्धती, लवचिक अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिटमुळे भारतीय विद्यार्थ्यांना जागतिक मानकांशी अनुरूप शिक्षण घेण्याची संधी निर्माण होते. डिजिटल शिक्षणाचा विस्तार ही आणखी एक महत्त्वाची संधी आहे. डिजिटल विद्यापीठ, ऑनलाइन कोर्सेस, आभासी प्रयोगशाळा आणि मिश्रित शिक्षण पद्धती यामुळे भारत सीमाविरहित शिक्षणाचा जागतिक पुरवठादार बनू शकतो. ग्रामीण आणि वंचित क्षेत्रातही उत्कृष्ट गुणवत्तेचे शिक्षण पोहोचवण्याची क्षमता यात आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संशोधन क्षेत्रातील सुधारणा NEP 2020 ला जागतिकीकरणाचे मुख्य साधन बनवतात. राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठानच्या स्थापनेमुळे विद्यार्थ्यांना आणि प्राध्यापकांना जागतिक दर्जाच्या संशोधनात सहभागी होण्याची, आंतरराष्ट्रीय जर्नलमध्ये प्रकाशन करण्याची आणि जागतिक संशोधन संस्थांशी सहयोग करण्याची मोठी संधी उपलब्ध होते. योग, आयुर्वेद, कला, संस्कृती, भारतीय तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यासक्रमात समावेश केल्याने भारताचे सांस्कृतिक नेतृत्व मजबूत होईल आणि भारताची सॉफ्ट पॉवर जागतिक स्तरावर वाढण्याची संधी निर्माण होते.

NEP 2020 मधील आव्हाने व धोके:

NEP 2020 हे शिक्षण व्यवस्थेचे व्यापक आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरण साध्य करणारे आहे. तरी धोरणाचे उद्दिष्टे महत्त्वाकांक्षी असल्याने या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी आवश्यक क्षमता, संसाधने आणि संरचनात्मक बदलांची जुळवाजुळव हा मोठा प्रश्न आहे. प्रथम, शिक्षण क्षेत्रातील अपर्याप्त आर्थिक गुंतवणूक हे सर्वात मूलभूत आणि गंभीर आव्हान आहे. NEP 2020 मध्ये शिक्षणासाठी GDP च्या 6% निधीची तरतूद करण्याचे उद्दिष्ट स्पष्टपणे नमूद असले, तरी प्रत्यक्षात केंद्र व राज्यांच्या आर्थिक क्षमतांमध्ये असलेली तफावत, राजकीय प्राधान्यक्रमातील भिन्नता आणि संसाधनांचे सीमित वाटप यामुळे धोरणाची अंमलबजावणी असमान व अपूर्ण राहण्याचा संभव आहे. आर्थिक अपुऱ्या संसाधनांमुळे विशेषतः ग्रामीण भागात डिजिटल सुविधा, प्रयोगशाळा, बहुविषयक विद्यापीठे, शिक्षक प्रशिक्षण केंद्रे आणि संशोधन परंपरा विकसित करणे कठीण होऊ शकते.

दुसरे मोठे आव्हान म्हणजे डिजिटल दरी (Digital Divide). शिक्षणाचे डिजिटलकरण आणि ऑनलाइन पद्धतीत वाढ हे NEP 2020 चे वैशिष्ट्य असले तरी भारतासारख्या विविधतापूर्ण देशात तांत्रिक साधनांची उपलब्धता अत्यंत विषम आहे. ग्रामीण, आदिवासी आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांमध्ये इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, स्मार्ट उपकरणे आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव हा शिक्षणाच्या समतोल प्रवेशास गंभीर धोक्यात टाकतो. डिजिटल दरी वाढल्यास गुणवत्तापूर्ण शिक्षण फक्त शहरी व संपन्न समुदायांपुरते मर्यादित राहण्याचा धोका निर्माण होतो, ज्यामुळे सामाजिक विषमता आणखी तीव्र होऊ शकते.

तिसरे आव्हान आहे शिक्षक प्रशिक्षणाची मर्यादित क्षमता. नवीन अभ्यासक्रमाचे स्वरूप, बहुविषयकता, अनुभवाधारित शिक्षण, कौशल्य विकास, तंत्रज्ञानाचा व्यापक वापर या सर्व गोष्टींचे यश शिक्षकांच्या कौशल्यावर अवलंबून आहे. मात्र मोठ्या प्रमाणात शिक्षकांना अद्ययावत प्रशिक्षण देण्यासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षकांची उपलब्धता आणि प्रशिक्षणाची सातत्यपूर्ण गुणवत्ता ही सध्या अपुरी आहे. शिक्षकांच्या बदलत्या भूमिकेबद्दलच्या अनभिज्ञतेमुळे मानसिक प्रतिकार, तसेच प्रशासकीय दडपणही धोरणाच्या यशात अडथळे निर्माण करू शकतात.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

पुढील महत्त्वाचा धोका म्हणजे परदेशी विद्यापीठांच्या आगमनामुळे होणारी स्पर्धा. उच्च गुणवत्तेचे विदेशी संस्थान भारतात कार्यरत झाल्यास भारतीय विद्यापीठांवर मोठा दाब निर्माण होईल. अनेक सरकारी आणि प्रादेशिक संस्थांकडे आवश्यक संसाधने किंवा संशोधन क्षमताच नसल्याने ती स्पर्धा करण्यास असमर्थ ठरू शकतात. परिणामी शिक्षणाच्या क्षेत्रात दोन स्तरांची व्यवस्था निर्माण होण्याचा धोका आहे

तसेच, प्रादेशिक आणि भाषिक असमानताही एक लक्षात घेण्यासारखी जोखीम आहे. NEP 2020 मध्ये मातृभाषाधारित शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यात आले असले, तरी विविध राज्यांच्या भाषा धोरणांमध्ये भिन्नता आहे. काही प्रदेशांत मातृभाषेतील आवश्यक शैक्षणिक सामग्री, प्रशिक्षित शिक्षक किंवा तांत्रिक साधने उपलब्ध नसल्याने धोरणाचे उद्दिष्ट प्रत्यक्षात साध्य होण्यात अडथळे येऊ शकतात. त्याचबरोबर, जागतिक स्पर्धेत इंग्रजीचे महत्त्व लक्षात घेता मातृभाषा आणि इंग्रजी या दोन मार्गांमध्ये संतुलन राखणे ही एक गुंतागुंतीची बाब आहे. NEP 2020 च्या अंमलबजावणीसमोर आणखी एक आव्हान म्हणजे संस्थात्मक प्रतिकार आणि प्रशासकीय गुंतागुंत. अनेक दशकांपासून रूढ झालेल्या शैक्षणिक रचना आणि प्रशासकीय पद्धती बदलणे सोपे नसते. नवीन संरचना, नवीन अभ्यासक्रम, नियमनातील बदल, स्वायत्तता आणि मूल्यांकन प्रणाली यामुळे शिक्षक, प्रशासक आणि संस्थांमध्ये अनिश्चिततेची भावना निर्माण होऊ शकते. परिणामी धोरणाच्या अंमलबजावणीत विलंब, कमी परिणामकारकता किंवा अर्धवट बदलांची शक्यता वाढते.

याशिवाय, समानतेच्या तत्त्वाला धोका ही सर्वात गंभीर चिंता आहे. जागतिकीकरणाच्या नावाखाली खासगीकरण, व्यापारीकरण आणि उच्च फी संरचना वाढण्याचा असलेला धोका दुर्लक्षित करता येणार नाही. जर शिक्षणाचा खर्च सामान्य विद्यार्थ्यांच्या आवाक्याबाहेर गेला, तर सामाजिक-आर्थिक स्तरांमध्ये शिक्षणातील विषमता वाढेल, जे NEP च्या मूलभूत “Equity and Inclusion” तत्त्वाला विरोधी ठरेल. आर्थिक गुंतवणूक, तांत्रिक सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण, प्रशासकीय सुधारणा आणि सामाजिक समतोल हे घटक ज्या प्रमाणात सक्षम होतील त्यावर धोरणाचे यश अवलंबून असणार आहे. योग्य नियोजन, केंद्र-राज्य समन्वय, समाजाची सहभागिता आणि पारदर्शक अंमलबजावणी यांच्यामुळेच या आव्हानांचे निराकरण होऊ शकते आणि धोके टाळता येतात.

संभाव्य धोरणात्मक शिफारसी:

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 च्या माध्यमातून भारतीय शिक्षणाचे जागतिकीकरण प्रभावी आणि संतुलित करण्यासाठी अंमलबजावणी योग्य, पारदर्शक आणि दीर्घकालीन धोरणात्मक उपायांची आवश्यकता भासते. भारतात परदेशी विद्यापीठांना प्रवेश देताना कठोर ॲक्रीडिटेशन, पारदर्शक शुल्क-नीती, नफा-वाटप निर्बंध आणि भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी अनिवार्य शिष्यवृत्ती यांसारख्या तरतुदींची अंमलबजावणी केल्यास शिक्षणाचे व्यापारीकरण टाळता येईल आणि गुणवत्तेची खात्री

राखता येईल. विद्यार्थ्यांच्या गतिशील शिक्षणप्रवासाला आधार देण्यासाठी Academic Bank of Credits चे तांत्रिक सुरक्षितता, क्रेडिट-मानकीकरण, ब्लॉकचेन आधारित पडताळणी, आणि आंतरराष्ट्रीय क्रेडिट-ट्रान्सफर फ्रेमवर्क यांद्वारे सुदृढीकरण आवश्यक आहे. भारतीय उच्च शिक्षण संस्थांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी International Affairs Office, निवास–सुविधा, भाषा-सहाय्यता, joint/dual degree मार्गदर्शक तत्त्वे, तसेच प्राध्यापकांसाठी एक्स्चेंज कार्यक्रम आणि संशोधन-अनुदाने उपलब्ध करून देणारी 'Internationalisation Readiness' धोरणे उपयुक्त ठरतील.

जागतिकीकरणाचा समावेशक आणि भारतीय-संस्कृतीसन्मुख दृष्टिकोन मजबूत करण्यासाठी "Internationalisation at Home" ही संकल्पना महत्त्वाची असून, भारतीय ज्ञानपरंपरा, स्थानिक भाषांचा उपयोग, समुदाय-आधारित संशोधन, ऑनलाइन ग्लोबल क्लासरूम आणि बहुभाषिक कोर्सेस यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना घरबसल्या जागतिक अनुभव देता येऊ शकतो. डिजिटल शिक्षणाचा विस्तार करताना सुरक्षित LMS, उच्च-गती इंटरनेट, सायबरसुरक्षा ढाचा, तसेच ग्रामीण व वंचित घटकांसाठी डिजिटल उपकरण-सहाय्य आवश्यक आहे. याशिवाय गुणवत्तेवर आधारित नियमनासाठी रियल-टाईम डेटा डॅशबोर्ड, संस्थात्मक कामगिरीचे मूल्यमापन आणि Global Performance Index यांसारख्या उपायांनी शैक्षणिक प्रशासन अधिक उत्तरदायी होईल. तसेच, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सामाजिक आणि आर्थिक दरी वाढू नये यासाठी दुर्बल विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, जागतिक इंटर्नशिपसाठी वित्तीय समर्थन, आणि परदेशी विद्यापीठांच्या कॅम्पसमध्ये भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी निश्चित आसन-प्रमाण ठेवणे आवश्यक आहे. या सर्व धोरणात्मक शिफारसींचा उद्देश NEP 2020 च्या जागतिकीकरणाला गुणवत्तापूर्ण, न्याय्य, सुरक्षित आणि भारतीय मूल्यांशी सुसंगत दिशा देणे हा आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला 21 व्या शतकातील जागतिक परिवर्तनांच्या मध्यभागी नव्याने उभे करण्याचे सर्वसमावेशक धोरण ठरते. शिक्षणाची गुणवत्ता, लवचिकता, बहुविषयकता, तंत्रज्ञान-सक्षम शिक्षण, संशोधनाभिमुख दृष्टीकोन आणि जागतिक सहकार्य या सर्व घटकांना एकसूत्रात बांधण्याचा प्रयत्न या धोरणामध्ये दिसून येतो. जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर NEP–2020 भारताला 'ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्थे'कडे नेणारा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. परदेशी विद्यापीठांना भारतात प्रवेश, Academic Bank of Credits, मल्टी-एंट्री आणि मल्टी-एग्झिट व्यवस्था, डिजिटल शिक्षणाचा विस्तार, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य कार्यक्रम आणि संशोधन-केंद्रित उच्च शिक्षण या उपायांमुळे भारताला जागतिक शिक्षण नकाशावर एक प्रभावी, सक्षम आणि आकर्षक केंद्रस्थान मिळू शकते.

तथापि, या प्रक्रियेसोबत सामाजिक-आर्थिक विषमता, शिक्षणाचे व्यावसायीकरण, सांस्कृतिक एकसुरीकरण, डिजिटल अंतर, गुणवत्तेची असमानता आणि अकादमिक अखंडतेच्या समस्या यांसारखी अनेक आव्हानेही उभी राहतात. त्यामुळे

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C)

Nov – Dec 2025

Original Research Article

जागतिकीकरणाचा स्वीकार करताना भारतीय संदर्भ, भारतीय भाषांचे संरक्षण, स्थानिक ज्ञानपरंपरा, सामाजिक समता आणि राष्ट्रीय हित यांचा समतोल राखणे अत्यावश्यक आहे.

भारताने 'Internationalisation at Home' सारखी संकल्पना दृढ केली आणि डिजिटल पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक गुणवत्ता, नियामक पारदर्शकता, ॲक्रीडिटेशन आणि संशोधन-वित्तीयन या सर्व क्षेत्रात सखोल सुधारणा केल्या तर NEP–2020 चे उद्दिष्ट केवळ धोरणापुरते मर्यादित न राहता प्रत्यक्षात रूपांतरित होऊ शकते. NEP–2020 हे भारतासाठी एक परिवर्तनकारी, दूरदृष्टीपूर्ण आणि जागतिक स्वरूपाचे शैक्षणिक आराखडे आहे. योग्य अंमलबजावणी, संशोधन-वर्धन आणि धोरणात्मक सततता राखल्यास भारत जागतिक शिक्षण क्षेत्रातील नेतृत्व प्राप्त करू शकतो.

संदर्भसूची (References):

1. *Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education.*
2. *Tilak, J. B. G. (2021). NEP 2020 and the future of higher education in India. Economic & Political Weekly, 56(32), 21–25.*
3. *Choudan, R. (2017). Three waves of international student mobility. Studies in Higher Education, 42(5), 825–832.*
4. *कुलकर्णी, स. (2021). भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील बदल: NEP 2020 चे विश्लेषण. पुणे: साहिल प्रकाशन.*
5. *पाटील, र. (2022). जागतिकीकरण आणि भारतीय शिक्षण: नवी दिशा. मुंबई: फाउंटन पब्लिकेशन्स.*
6. *देशमुख, ल. (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण: संधी व आव्हाने. समकालीन अभ्यास, 12(4), 45–52.*
7. *सावंत, वि. (2023). उच्च शिक्षणातील बदलते प्रवाह आणि जागतिकीकरण. शैक्षणिक संशोधन पत्रिका, 9(1), 60–68.*

Cite This Article:

***डॉ. घोडके सं. वि.* (2025).** *राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 च्या माध्यमातून भारतीय शिक्षणाचे जागतिकीकरण: दिशा, संधी आणि आव्हाने.*. **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 93–102.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत-अमेरिका संबंध : एक अभ्यास

** डॉ. अर्चना सुभाष फुलारी,*

** सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, महाराजा जिवाजीराव शिंदे महाविद्यालय, श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहिल्यानगर.*

सारांश:

भारत–अमेरिका संबंधांचा इतिहास हा बदलत्या जागतिक राजकारण, आर्थिक हितसंबंध आणि तांत्रिक स्पर्धेमुळे सतत विकसित होत राहिला आहे. स्वातंत्र्यानंतर अमेरिका आणि भारत यांचे संबंध सुरुवातीला सहाय्याधारित होते, परंतु शीतयुद्धात धोरणात्मक मतभेदांमुळे दोन्ही देशांमध्ये तणाव निर्माण झाला. 1991 च्या उदारीकरणानंतर आर्थिक व तांत्रिक सहकार्याची नवी दिशा निर्माण झाली. 21व्या शतकात व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान हे या संबंधांचे मुख्य स्तंभ बनले. आज अमेरिका भारताचा सर्वात मोठा व्यापार भागीदार आहे; संरक्षण क्षेत्रात LEMOA, COMCASA आणि BECA यांसारख्या करारांमुळे रणनीतिक सुसंगता वाढली; आणि ICET, सेमीकंडक्टर उपक्रम, क्वांटम संशोधन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, अंतराळ सहकार्य या क्षेत्रांत दोन्ही देशांनी अभूतपूर्व सहकार्य साधले आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारत–अमेरिका संबंधांचे तीन महत्त्वाचे आयाम - व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान यांचे सखोल विश्लेषण केले आहे आणि द्विपक्षीय संबंधांचे वर्तमान व भविष्यातील स्वरूप स्पष्ट केले आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

भारत–अमेरिका संबंधांचा इतिहास हा स्वतंत्र्यानंतरच्या भारतीय परराष्ट्र धोरणातील सर्वाधिक गतिशील, बहुपर्यायी आणि परिवर्तनशील अध्यायांपैकी एक मानला जातो. दोन महासांस्कृतिक लोकशाही राष्ट्रे म्हणून भारत आणि अमेरिका जगाच्या राजकीय-आर्थिक संरचनेत महत्त्वपूर्ण स्थान राखतात; परंतु या दोन देशांचे परस्परसंबंध नेहमीच समांतर, रेखीय किंवा संतुलित राहिले असे नाही. शीतयुद्धकालातील महासत्ता संघर्ष, भारताची अलिप्ततावादी भूमिका, पाकिस्तानाशी अमेरिकेचे असलेले संरक्षण सहकार्य, भारताची सोव्हिएत संघाशी जवळीक, तसेच 1991 नंतरची आर्थिक उदारीकरणाची नवी धोरणरेषा या विविध घटकांनी भारत-अमेरिका संबंधांचे स्वरूप सतत बदलत गेले.

भारत–अमेरिका संबंधांचे राजकीय व आर्थिक महत्त्व केवळ द्विपक्षीय संदर्भापुरते मर्यादित नाही; तर हे दोन देश जागतिक अर्थव्यवस्था, सामरिक संतुलन आणि तांत्रिक प्रगती यांसारख्या व्यापक विषयांवर जगाच्या राजकारणात निर्णायक भूमिका

बजावतात. स्वातंत्र्यानंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण अलिप्ततेवर आधारित होते तर अमेरिका शीतयुद्धात सोव्हिएतविरोधी आघाडीचा प्रमुख घटक होती. त्यामुळे दोन्ही देशांमध्ये प्रारंभीचे संबंध मर्यादित होते. 1991 मध्ये भारताने उदारीकरण स्वीकारल्यानंतर अमेरिकेने भारतातील आर्थिक क्षमतेला महत्त्व दिले आणि व्यापार, गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानाकडे वळण लागले. 21व्या शतकात दोन्ही देशांमध्ये संरक्षण आणि इंडो-पॅसिफिक धोरणाच्या पार्श्वभूमीवर सामरिक सहकार्याचे नवीन पर्व सुरू झाले. आज भारत–अमेरिका संबंधांच्या तीन निर्णायक आधारशिलांमध्ये **व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान** यांचा समावेश होतो आणि ह्याच मुद्द्यांवर आधारित द्विपक्षीय संबंधांची समकालीन रचना आकार घेत आहे.

भारत- अमेरिका व्यापार संबंध :

भारत-अमेरिका व्यापार संबंध हे स्वातंत्र्यानंतरचे सर्वाधिक गतिशील आणि वेगाने वाढणारे क्षेत्र बनले आहे. प्रारंभी भारताने समाजवादी आर्थिक मॉडेल स्वीकारल्यामुळे दोन्ही देशांमधील व्यापार मर्यादित होता. तथापि 1991 च्या उदारीकरणानंतर व्यापार आणि गुंतवणुकीची दिशा संपूर्णपणे बदलली. अमेरिका आज भारताचा प्रमुख व्यापार भागीदार असून द्विपक्षीय व्यापार सतत वाढत आहे. भारतीय IT सेवा, औषधउद्योग, अभियांत्रिकी वस्तू, कृषी उत्पादने, ऊर्जा व उपकरणे यांना अमेरिकेत स्थिर बाजारपेठ उपलब्ध आहे. विशेषतः भारतीय IT क्षेत्राने अमेरिकेच्या डिजिटल अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान पटकावले आहे.

अमेरिकेकडून भारतातील गुंतवणूक तंत्रज्ञान, उत्पादन, औषधनिर्मिती, डेटा प्रोसेसिंग आणि स्टार्टअप्स क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर येते. अमेरिकेतील भारतीय डायस्पोरा (जगातील सर्वाधिक संपन्न आणि प्रभावी समुदायांपैकी एक)दोन्ही देशांमधील आर्थिक नात्यांना अधिक बळकटी प्रदान करतो. व्यापारातील वाढ विविध सेवाक्षेत्रातील परस्पर सहकार्यावर आधारित आहे. e-Commerce, सेमीकंडक्टर उत्पादन, हरित ऊर्जा, पुरवठा साखळीचे पुनर्गठन आणि डिजिटल व्यापार हे नवीन क्षेत्र भारत आणि अमेरिकेला अधिक जवळ आणत आहेत.

जागतिक राजकीय परिस्थितीत चीनच्या पुरवठा साखळीवरील अवलंबित्व कमी करण्याच्या धडपडीत अमेरिका भारताकडे महत्त्वाच्या पर्यायी उत्पादन केंद्र म्हणून पाहत आहे. "China+1 Strategy" हा भारताच्या वाढत्या आर्थिक महत्त्वाचा मुख्य आधार बनत आहे. परस्परावलंबनाचे हे स्वरूप भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र आणि नवोपक्रमाचे केंद्र बनवण्याच्या दृष्टीने निर्णायक आहे.

भारत- अमेरिका संरक्षण संबंध:

21व्या शतकात भारत–अमेरिका संबंधांमध्ये संरक्षण सहकार्य हा सर्वात महत्त्वाचा घटक बनला आहे. शीतयुद्ध काळात अमेरिका पाकिस्तानला लष्करी मदत देत असल्यामुळे भारताने संरक्षण क्षेत्रात अमेरिका सोबत अंतर राखले. परंतु 2000

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

नंतरची नवीन भू-राजकीय समीकरणे, विशेषतः चीनचा उदय आणि दहशतवादाचा जागतिक धोका यामुळे भारत आणि अमेरिकेची रणनीतिक हितसंबंधे जुळू लागली.

2016 मध्ये अमेरिकेने भारताला 'Major Defence Partner' हा विशेष दर्जा दिला आणि त्यानंतर तीन मूलभूत संरक्षक करार - LEMOA, COMCASA आणि BECA पूर्ण केले. या करारांमुळे भारत-अमेरिका सैन्यदलांमधील समन्वय, गुप्तचर माहितीची देवाणघेवाण, सैन्य उपकरणांची परस्पर सुसंगता आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रवेश सुलभ झाला. हिंद महासागर क्षेत्रात नौदल सहकार्य वाढले असून 'मालाबार' नौदल सराव हे इंडो-पॅसिफिक सुरक्षेचे केंद्रबिंदू बनले आहे.

अमेरिकेची अत्याधुनिक लष्करी उपकरणे C-17, C-130J, Apache, Chinook इत्यादी भारतीय सैन्यात समाविष्ट झाली आहेत. INDUS-X या नव्या उपक्रमामुळे संरक्षण क्षेत्रातील स्टार्टअप्स, उद्योग आणि संशोधन संस्था एकत्र येऊन स्वयंचलित प्रणाली, ड्रोन तंत्रज्ञान, अवकाश-आधारित संरक्षण प्रणाली आणि आधुनिक सेन्सर्स यांच्या सहनिर्मितीला चालना देत आहेत.

भारताची "Aatmanirbhar Bharat" धोरणरेषा अमेरिकेच्या संरक्षण सहकार्याशी अधिक सुसंगत ठरत आहे कारण अमेरिका भारताला केवळ ग्राहक म्हणून नव्हे तर कार्यक्षम सह-उत्पादक म्हणून पाहत आहे. यामुळे संरक्षण सहकार्याचे स्वरूप एकतर्फी पुरवठाआधारित नसून सहउत्पादन व सहनिर्मिती आधारित झाले आहे.

भारत- अमेरिका तंत्रज्ञान संबंध :

तंत्रज्ञान क्षेत्र हे आज भारत–अमेरिका संबंधांचे सर्वात भविष्यमुखी आणि निर्णायक अंग आहे. 2023 मध्ये दोन्ही देशांनी सुरू केलेल्या **ICET (Initiative on Critical and Emerging Technologies)** या उपक्रमामुळे तंत्रज्ञान सहयोगाला अभूतपूर्व व्यासपीठ मिळाले. यामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता, क्वांटम संगणन, 5G/6G कम्युनिकेशन, हाई-परफॉर्मन्स कम्प्युटिंग, अंतराळ संशोधन, सेमीकंडक्टर उत्पादन, जैवतंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा आणि संरक्षण तंत्रज्ञानांचा समावेश आहे.

भारत जगातील सर्वात मोठी डिजिटल अर्थव्यवस्था उभारत असताना अमेरिका संशोधन आणि नवोपक्रमात जागतिक अग्रणी आहे; त्यामुळे या दोन देशांचे तंत्रज्ञान सहकार्य नैसर्गिकरीत्या अत्यंत पूरक आहे. सेमीकंडक्टर क्षेत्रात भारत उत्पादनाचा केंद्रबिंदू बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे, तर अमेरिका डिझाइन आणि संशोधन यात अग्रगण्य आहे. यामुळे दोन्ही देशांमध्ये विश्वासार्ह पुरवठा साखळीच्या निर्मितीची शक्यता निर्माण झाली आहे.

NASA आणि ISRO यांच्यातील अंतराळ सहकार्य,निसार उपग्रह मिशन, अंतराळ विज्ञान संशोधन, मानव अंतराळ मोहिमा भारत-अमेरिका संबंधांचा आणखी एक बळकट आयाम आहे. डिजिटल पायाभूत सुविधांच्या पारदर्शक व सुरक्षित

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

विकासासाठी दोन्ही देश सायबर सुरक्षा धोरणे एकत्रितपणे विकसित करत आहेत. स्टार्टअप इकोसिस्टममध्येही दोन्ही देश परस्परांना सहकार्य करत असून AI, हेल्थटेक, फिनटेक व रोबोटिक्समध्ये संयुक्त प्रकल्प राबवले जात आहेत.

निष्कर्ष :

व्यापार, संरक्षण आणि तंत्रज्ञान हे तीन स्तंभ आज भारत-अमेरिका संबंधांचे मूळ स्वरूप ठरवतात. इतिहासातील तणाव, मतभेद आणि बदलत्या भू-राजनीतीच्या पार्श्वभूमीवरही या दोन लोकशाही राष्ट्रांनी एकमेकांना पूरक आणि परस्परसहित भागीदार म्हणून स्वीकारले आहे. व्यापारामुळे परस्परावलंबन, संरक्षण सहकार्यामुळे सामरिक स्थिरता आणि तंत्रज्ञानामुळे भविष्यातील विकासमार्ग स्पष्ट झाला आहे. आगामी दशकात कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सेमीकंडक्टर उत्पादन, अंतराळ संशोधन, सायबर सुरक्षा व इंडो-पॅसिफिक सुरक्षा या क्षेत्रांत दोन्ही देशांची भागीदारी जागतिक व्यवस्थेला नवी दिशा देण्यास सक्षम ठरेल.

संदर्भसूची :

1. *Kux, Dennis. India and the United States: Estranged Democracies. National Defense University Press, Washington D.C., 1993.*
2. *Malone, David M. Does the Elephant Dance? Contemporary Indian Foreign Policy. Oxford University Press, 2011.*
3. *Riedel, Bruce. Avoiding Armageddon: America, India, and Pakistan to the Brink and Back. Brookings Institution Press, 2013.*
4. *Pant, Harsh V. Indian Foreign Policy: An Overview. Manchester University Press, 2016.*
5. *Mohan, C. Raja. Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy. Palgrave Macmillan, 2004.*
6. *Ministry of Commerce & Industry, Government of India. Annual Trade Report, various years.*
7. *Ministry of Defence, Government of India. Annual Report, 2018–2024.*
8. *U.S. Department of Defense. Indo-Pacific Strategy Report, 2019.*
9. *U.S.-India Strategic Partnership Forum (USISPF). Bilateral Trade Analysis, 2023.*
10. *The Hindu, Chennai. "India-US iCET Collaboration Expands," 12 February 2023, p. 6.*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

11. *Economic Times, New Delhi. "Defence Ties with US Deepen with BECA Signing," 28 October 2020, p. 1.*
12. *Indian Express, New Delhi. "US Becomes India's Largest Trading Partner," 3 May 2024, p. 7.*
13. *Ministry of External Affairs, Government of India. "India-US Relations." Accessed June 2024.*
14. *White House Fact Sheet. "U.S.-India Initiative on Critical and Emerging Technologies (iCET)." Accessed 2024.*
15. *NASA Official Website. "NASA–ISRO NISAR Mission Details." Accessed 2024.*
16. *देवळाणकर शैलेंद्र, "आंतरराष्ट्रीय संबंध ", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०२१*
17. *ORF online, "भारत-अमेरिका संबंध- विश्वासाची नवी भागीदारी", २६ जून, २०२३*
18. *https://politicsforindia.com, "भारत-अमेरिका संबंध-भारतासाठी राजकारण"*

a. *१८ ऑक्टो, २०२३*

Cite This Article:

डॉ. फुलारी अ. सु. **(2025).** *भारत-अमेरिका संबंध : एक अभ्यास.*. **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 103–107.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अमेरिकेतील भारतीय देशांतरीत: संधी आणि आव्हाने

* डॉ. प्रभाकर रघुनाथ जगताप,

* सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय राजगुरुनगर, ता. खेड, जि. पुणे- 410505.

सारांश:

ट्रम्पच्या शासन काळात बेकायदा स्थलांतरित आणि भारतीय देशांतारीतांचा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. अमेरिकेच्या मतदानाच्या राजकारणाने स्थलांतरितांच्या बाबतच्या धोरणात अस्थिरता दिसते. देशांतरीत हा शब्द सुरुवातीस 'ज्यू' साठी म्हणजे त्यांच्या मातृभूमीची निर्वासित होणे, जगातील विविध भागात विखुरलेले असणे, त्यांच्या मूळ देशात कर्तव्याच्या तळमळी संदर्भात वापरली जात असे. परंतु काळाच्या ओघात स्थलांतरीतांबाबतची संकल्पना बदलत गेली. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्ध विकसनशील आणि विकसित देशांमधून मोठ्या प्रमाणात उच्चशिक्षित आणि कुशल कामगार व व्यावसायिक चांगल्या आर्थिक संधी आणि सुखसोयीच्या शोधात पश्चिमेकडील प्रगत देशात स्थलांतरित झाली. जागतिकीकरणामुळे विविध स्थलांतरित समूहामध्ये संबंध अधिक दृढ आणि मजबूत झाले. विशेषतः जागतिकीकरणाने स्थलांतरित-स्थलांतरित संबंधात प्रोत्साहन प्राप्त झाले. देशांतरीत हा राजकीय दृष्ट्या सक्रियपणे योगदानदाता म्हणूनही पाहिले जाते. ज्यांच्याकडे देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय संघटनावर प्रभाव पाडण्याची क्षमता असते. देशांतरितांनी विविध देशातील अंतर्गत शासन आणि विविध संस्थांत आपले स्थान घट्ट केले. दोन देशातील संघर्षाच्या काळात तो संघर्ष शमविण्यात व सोडविण्याच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची आणि तडजोडीची करण्याची भूमिका बजावतात. तर बिघडलेले संबंधाची पुनर्बांधणीही मदत होते. आधुनिक जागतिकीकरणात देशांतरीतांची मजबूत लॉबी म्हणून उदयास आला आहे. जो की दोन्ही देशांतील धोरणावर प्रभाव पाडतो. एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस लॉबिंगची प्रक्रिया ही देशाप्रती निष्ठा प्रदर्शित दाखवणारी म्हणून पाहिले जात होती. भारतीय देशांतरीतांबाबत भारत शासनाकडे म्हणावा तसी कोणताही वैद्य आकडेवारी नाही. त्याची दुतावासात नोंदणी ऐच्छिक असल्याने तो डेटा सरकारकडे संग्रहित नाही. सध्या भारतीय देशांतरीतांची संख्या १५.८५ दशलक्ष, अनिवासी भारतीयांची संख्या १९.५७ दशलक्ष आहेत. तर PIOs व जे की जानेवारी २०२४ मध्ये ती एकूण ३५.४२ दशलक्ष होती. २०२० मध्ये सुमारे १७.८६ दशलक्ष भारतीय स्थलांतरित होते. याचाच अर्थ स्थलांतरितांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे. **Keywords:** *देशांतरित, स्थलांतर, अनिवासी, जागतिकीकरण, संघर्ष.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रस्तावना:

भारतीय देशांतरीत विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात विकसनशील व कमी विकसित देशात कुशल आणि उच्च शिक्षण, व्यवसाय, चांगल्या आर्थिक संधी आणि उच्च राहणीमानाच्या शोधात पश्चिमेकडील विकसित देशात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित झाले. आधुनिक बनण्याचा, स्वतःचा उच्च विकास साध्य करण्याची अपेक्षा असलेला हा सामुदाय आहे. मुळात जागतिकीकरणामुळे देशांतरीतांत वाढ झाली. विशेषतः भारतीय नागरिक अमेरिकेत स्थलांतरित झाला. याच भारतीय देशांतरीतांची अमेरिकेत आर्थिक, सामाजिक राजकीय , सांस्कृतिक क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान आणि सहभाग आहे. हाच भारतीय सॉफ्ट पॉवरसाठी मदत व लॉबिंगचा मध्यम बनला आहे. तसेच परदेशातील भारतीय भारताच्या आर्थिक विकासात भर घातल्याने भारतीय देशांतरीतांचे महत्त्व अधोरेखित होते.

उद्देश : भारतीय देशांतरीतांसमोरील संधी आणि आव्हानांचा आढवा घेणे., 'अमेरिका प्रथम' धोरणाचा भारतीय स्थलांतरित व भारतीय देशांतारीतांवरील होणारया परिणामांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पध्दती: प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच शोधनिबंध हा पूर्णपेणे द्वितीय स्त्रोतांवर आधारित आहे. यामध्ये संदर्भीय पुस्तके, विविध मासिके, वर्तमानपत्रे यांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे.

प्राचीन काळापासून ते आजच्या काळापर्यंत विविध काळात भारतीय देशांतर्गत स्थलांतरित झाले. एकोणिसाव्या शतकातील वसाहतवादाने निर्माण झालेल्या आर्थिक अडचणींमुळे भारतातून स्थलांतरित होण्याचा एक काळ राहिला आहे. भारतीय देशांतरीत एक भाग ब्रिटिशांनी फिजी, गयाना, मॉरिशस, दक्षिण आफ्रिका व इतर देशात करारबद्ध कामगार कामासाठी स्थलांतरित केले गेले. दुसऱ्या भागात ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा, युके, अमेरिका आणि युरोपातील इतर देशात व्यावसायिकांचा समावेश आहे. तर रोजगार, व्यवसाय आणि सहकारी प्रकल्पांसाठी अथवा आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये काम करण्यासाठी जगाच्या विविध भागात स्थायिक झालेल्या भारतीयांचा समावेश आहे.

देशांतर जनसमूह (Diaspora) या इंग्रजी शब्दाचा उगम ग्रीक शब्दापासून झाला. ज्याचा अर्थ 'विखुरणे' असा होतो. देशांतरीत जनसमूह म्हणजेच माणसांचा समूह जो की, मातृभूमीपासून दूर जाऊन दुसऱ्या देशांमध्ये स्थायिक झालेला समूह होय." असा समूह जो त्याच्या केंद्रापासून म्हणजेच मूळ स्थानापासून दूर जाऊन इतर प्रदेशात स्थिरावलेला असतो, जो आपल्या मातृभूमीच्या आठवणीत रमत असतो, त्याचे वास्तव असलेल्या देशात काही प्रमाणात वेगळी वागणूक दिली

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C)   Nov – Dec 2025

Original Research Article

जाते., ज्यास आपल्या मातृ देशाची संस्कृती, संपदा व सुरक्षितता कायम राहावी आणि जोपासवी अशी त्यांची इच्छा असते. तसेच ते अस्मितेबाबत जागरूक असल्याने मातृभूमीशी त्यांची बांधिलकी ठेवून असतात.

पीडित देशांतरीत जनसमूह (victim diaspora) ज्या व्यक्तीचा छळ किंवा छळ होण्याच्या भीतीने विस्थापित व्हावे लागते किंवा त्यांच्या मातृ देशापासून बळजबरीने बाहेर काढले जाते. त्यांना पीडित देशांतरित जनसमूह म्हणतात. उदाहरणार्थ १९४७ ला पाकिस्तानातून भारतात आलेले हिंदू, सिंधी, तसेच तिबेट मधून भारतात आलेले तिबेटियन. *मजूर देशांतरीत जनसमूह (labour diaspora)* यात मुख्यतः इटालियन आणि तुर्की कामगारांचा समावेश होतो. ब्रिटिशांनी १८३४ साली गुलामगिरी कायदेशीर रित्या नष्ट केल्यानंतर त्यांच्या वसाहती मधील विविध शेती प्रकल्पावर भारतीयांना मजूर म्हणून नेण्यात आले. पुढील काळात वीस युरोपियन वसाहतीमध्ये भारतीय स्थलांतरित झाले. पुढे या स्थलांतरितांना स्थानिक मालकांनी आपल्या जमिनीतील काही भाग मजुरास विकण्यास सुरुवात केली. याच मजुरांच्या वंशांनी विविध क्षेत्रात आपले स्थान घट्ट केले. यामुळे जगातील विविध भागात भारतीय वंशाचे लोक दिसून येतात. यात मॉरिशमध्ये तर जवळपास ७०टक्के भारतीय वंशाचे लोक आहेत. मलेशिया, सिंगापूर येथे दक्षिण भारतातील तमिळ आणि तेलुगू भाषिक मोठ्या प्रमाणात आहेत. *वसाहतिक देशांतरीत जनसमूह (imperial diaspora)* वसाहतीकरणाच्या देशात स्थलांतरित झालेल्या समूहास वासाहतीक देशांतरीत जनसमूह म्हणतात. *व्यापारी देशांतरीत जनसमूह (trade diaspora)* ज्या व्यापार कौशल्याचे स्वतःच्या देशात इतर देशात व्यापारासाठी स्थलांतरित होतात अशांना व्यापारी देशांतरीत म्हणतात. देशांतरीत जनसमूह समाजाची ओढ ही बहुतांश वेळा, नागरिकांच्या राजकीय वर्तनावर परिणाम करते व त्यांच्या सध्या वास्तव्यास असलेल्या देशातील राजकीय व्यवस्थेवर पडतात.

अनिवासी भारतीय म्हणजे जे की, भारत देश सोडून इतर देशांत कायमचे वास्तव्य करीत आहेत. त्यांना अनिवासी भारतीय म्हणतात. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आकडेवारीनुसार २०१९ मध्ये अनिवासी भारतीयांची संख्या १.७५ कोटी भारतीय हे जगातील वेगवेगळ्या देशांमध्ये वास्तव्यास आहेत. अमेरिका व युरोप यांची ‘‘झिरो पॉप्युलेशन ग्रोथ’’ सुरू झाली. याचाच अर्थ तेथील मूळनिवासी नागरिकांचे मृत्यूचे प्रमाण जास्तीचे तर जन्माचे प्रमाण कमी होत असल्याने तेथील सरकारी, निमसरकारी आणि खाजगी क्षेत्रात काम करण्यासाठी इतर देशातील नागरिकांची गरज मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्याने कुशल अति कुशल लोकांना प्रवेश अमेरिका आणि युरोपीय देश देताना दिसून येतात. यात इंजिनियर्स, डॉक्टर्स आणि नर्सेस व माहिती तंत्रज्ञानातील व्यक्तींनाच सदरील देशात स्थलांतरित होतात. यापूर्वी अनिवासी भारतीय हे विविध गटात विभागले

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

होते. जसे की, गुजराती, मराठी, दक्षिणेकडील अशी विविध गटांच्या वेगवेगळया संस्था होत्या. परंतु सद्या शासन अमेरिकेत अनिवासी भारतीयांना एकत्रित करून मोठमोठे कार्यक्रम घेऊन सॉफ्ट पॉवर निर्माण करताना दिसते.

अमेरिकेतील अनिवासी भारतीय गुगल, नासा, मायक्रोसॉफ्ट, अशा बहुराष्ट्रीय कंपन्यात वरिष्ठ पदांवर कार्यरत असल्याने त्यांचा फायदा आपल्या तंत्रज्ञानाची क्षमता वाढविण्यास मदत होते. सामरिक दृष्ट्या भारत आणि अमेरिकेतील संबंध अधिक सुदृढ होण्यास मदत होईल. अनिवासी भारतीयांना "ब्रेन ड्रेन" "देशाचे बौद्धिक नुकसान" म्हणण्यापेक्षा त्यांना परदेशातील भारताचे प्रतिनिधी समजले पाहिजे. भारताच्या आर्थिक क्षमतेत व अनिवासी भारतीयांचा सॉफ्ट पॉवर आधारे जगातील महत्त्वाचा देश म्हणून भारत दिसेल. यामुळे भारताने पीआयओ व ओसीआय दोन वेगवेगळया योजना एकत्रित करून धोरण आखतेय.

अमेरिका एकेकाळी स्थलांतरितांसाठी पायघड्या घालणारा देश. मात्र स्थलांतरितांना थांबविण्यासाठी वेगवेगळया उपाययोजना करत आहे. यामागील प्रश्न म्हणजे स्थलांतरितांना किती व कसे सामावून घ्यावयाचे. अमेरिकेतील जनगणनेनुसार व 'प्यू रिसर्च सेंटर' च्या आकडेवारीनुसार २००० ते २०२३ दरम्यान अमेरिकेतील भारतीय लोकांची लोकसंख्या १८ लाखांवरून सुमारे ३१ लाखांवर गेली. २०२५ च्या मध्यापर्यंत ती ५२ लाखांवर पोचली आहे. भारतीय गटात १९६०-७० पासून ते सध्याच्या स्थितीत नोकरी आणि व्यवसायानिमित्त स्थलांतरित झालेले भारतीयांचा समावेश होतो. 'आशियाई देशांमधील स्थलांतरित' याप्रमाणे विभागणी केली जाते. यात सुमारे २१% लोकसंख्या ही भारतीय आहे. अमेरिकेतील संधी आणि आकर्षण थांबत नाही कारण २०२४ मध्ये सुमारे २२ लाख भारतीयांनी पर्यटनासाठी अमेरिकेची निवडीतून दिसते.

सद्या डोनाल्ड ट्रम्प प्रशासनाने अमेरिकेतील बेकायदा स्थलांतरित झालेल्यांवर कडक भूमिकेमुळे १८००० भारतीय बेकायदेशीर रित्या स्थलांतरित झाल्याचे म्हटले आहे. अमेरिकेच्या लोकसंख्येच्या ३% अनधिकृत स्थलांतरितांचे प्रमाण आहे. तर २२ टक्के विदेशी जन्मलेले बेकायदा स्थलांतरित आहेत. अमेरिकेतील स्थलांतरितांबाबतची गणना विविध संस्थांनी वेगवेगळया पद्धतीने मांडली आहे. प्यू रिसर्च सेंटर अँड सेंटर फॉर मायग्रेशन स्टडीज ऑफ न्यूयॉर्कने २०२२ ला जवळपास ७ लाख अमेरिकेत भारतीय स्थलांतरित अनधिकृत रित्या वास्थव्यास असल्याचे म्हंटले आहे. तर मेक्सिको व एल. सल्वोडोनंतर अनधिकृपणे स्थलांतरितांमध्ये भारतीय हे तिसऱ्या क्रमांकावर आहेत. मायग्रेशन पॉलिसी इन्स्टिट्यूशन नुसार भारतीय स्थलांतरितांची संख्या३ लाख ७५ हजार इतकी आहे. या संस्थेच्या आकडेवारीनुसार स्थलांतरितांच्या बाबतीत भारताचा पाचवा क्रमांक आहे. तर अमेरिकेच्या गृह विभागाच्या मते, (DHS) अधिकृत आकडेवारीनुसार

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

(२०२२) मध्ये ०२ लाख २० हजार भारतीय स्थलांतरित असल्याची नोंद सदरील विभागाने नोंदविली आहे. वरील विविध अंदाजानुसार भारतीय स्थलांतरित अमेरिकेत असल्याचे नमूद केले. असे असले तरी २०२३ नंतर भारतीय स्थलांतरितांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसत नाही.

१९९० मध्येच भारतीय देशांतरीतांच्या एच१बी च्या विरोधात हलका आवाज उठू लागला. परंतु त्यावेळी अमेरिकेत भारतीय देशांतरीत उपयुक्त आणि गरजेचा होता. अमेरिकन भारतीय देशांतरीतांसाठी किराणामाल, भारतीय पदार्थ, भारतीय फ्रोजन फूड, अमेरिकेतील बहुतांश शहरात उपलब्ध होण्यास सुरुवात होऊन लागली. यात विविध हॉटेल्स उभी राहिली. परंतु ट्रम्पच्या शासनाने मात्र अलीकडील काळात भारतीय देशांतरीतांबाबत नापसंती दर्शवल्याचे दिसते. अमेरिकेत भारतीयांचे स्थलांतर होणे काहीशी सोपे आहेत. भारतातून अमेरिकेत स्थलांतरित होणाऱ्यांमध्ये गुजरात आणि पंजाब राज्यातील मोठी संख्या आहेत. गुजराती अमेरिकन व्यावसायिकांकडे गुजराती व्यक्ती काम करतो तर पंजाबी अमेरिकन व्यक्तीकडे शीख व्यक्ती काम करतो. यामुळे अमेरिकेत स्थलांतर करणे सोपे होते. भारतातील या राज्यातील नागरिकांचे स्थलांतर फक्त अमेरिकेतच नाही तर कॅनडा, युके, ऑस्ट्रेलियातही ते स्थलांतरित होतात. भारतीय परराष्ट्र मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार अमेरिकेतून २००९ ते २०२४ च्या दरम्यान १६००० भारतीयांना बेकायदेशीर असल्याचे हद्दपार करण्यात आले. ट्रम्प च्या काळातच अशी परिस्थिती निर्माण झाली असे नाही. विशेषतः अवैधरित्या अमेरिकेत राहत असलेल्या भारतीय स्थलांतरितांच्या संख्येत २०२३ ते २०२४ या आर्थिक वर्षात हद्दपार करण्याच्या प्रक्रियेस वेग आला आहे. जगातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला देश आणि जगातील प्रत्येक कानाकोपऱ्यात अनिवासी नागरिक असलेला देश म्हणजे भारत देश. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या २०२३ चे आकडेवारीनुसार अमेरिकेत २९दशलक्ष मिलियन अनिवासी भारतीय वास्तव्य करतात.

राजकीय सहभागाच्या अनुषंगाने भारतीय वंशाची लोकसंख्या अमेरिकेत लक्षणीय आहे. त्यांचा प्रभाव तेथील निवडणुकांवर मोठ्या प्रमाणात आहेत. अमेरिकेत वास्तव्यास असणारे बहुतांश नागरिक वर्षानुवर्ष आपली मते, डेमोक्रॅटिक पक्षाकडे जातात. परंतु २०२५ च्या निवडणुकीत भारतीय वंशाच्या मतांमध्ये काही प्रमाणात फूट दिसून आली. यावेळी ६० ते ६५ टक्के मते रिपब्लिकन पक्षास मिळाल्याचे म्हटले जाते. म्हणजेच ट्रम्प यांना मिळाली. अमेरिकेत एकूण मतदारांच्या संख्येत भारतीय वंशाचे एक टक्का मतदारांचा ट्रम्प यांच्या निवडीत मोठा वाटा असला तरी ट्रम्पच्या सध्याच्या धोरणाने भारतीयांच्या हाती निराशा आली. २०२५ च्या निवडणुकीत भारतीय वंशाच्या नागरिकांनी ट्रम्प यांच्या पाठीशी उभे राहण्याचे सर्वात मोठं कारण म्हणजे ट्रम्प यांची सीमा सुरक्षा आणि अवैध रीतीने अमेरिकेत येणाऱ्या बाबतची कठोर भूमिका असल्याने भारतीय लोक ट्रम्प यांच्या पाठीशी उभे राहिले आहे. अवैध पद्धतीने येणाऱ्यांना ग्रीन कार्ड आणि नागरिकत्व

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सहज मिळते तर रीतसर पद्धतीने येणाऱ्यांना ते मिळत नसल्याचे मतपरवाह आहेत तर यांचे भारतसोबत संबंध चांगले राहतील. असा एक मतप्रवाह भारतीय मतदारांचा ट्रम्प यांचा फायदा झाला. तर डेमोक्रॅटिक पक्षातील नेते आणि अभ्यासकांच्या मते भारतीयांना उदारमतवादी डेमोक्रॅटिक पक्षाची ध्येयधोरणाचं समर्थन करतात आणि त्यांना ते पडतात. ही. सामाजिक, इमिग्रेशन रिफॉर्म बाबतचा विचारसरणी भारतीयांशी मिळतीजुळती आहे. त्यामुळे वर्षानुवर्ष भारतीय वंशाचे नागरिक डेमोक्रॅटिक पक्षास मतदान करतात.

अमेरिकेच्या राजकारणात भारतीय वंशाच्या नागरिकांनी स्थान निर्माण केले. ते आज तागायत आहे आणि ते दिवसेंदिवस घट्ट होत आहेत. कमला हॅरीस अमेरिकन सिनेट मध्ये निवडून आलेल्या भारतीय वंशाच्या पहिल्या अमेरिकन व्यक्ती आहेत. हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्ह म्हणून प्रमिला जयपाल (२०१६) तर सिनेटमध्ये कमला हॅरीस दोन्हीही अमेरिकन काँग्रेसमध्ये निवडल्या गेलेल्या पहिल्या भारतीय आहेत. उपराष्ट्राध्यक्ष म्हणून कमला हॅरीस पदावर होत्या. २०२५ च्या राष्ट्राध्यक्ष पदासाठी निवडणूक लढवली होती. अमेरिकन इतिहासात पहिल्यांदाच राष्ट्राध्यक्ष पदासाठी तीन भारतीय वंशाच्या नागरिकांनी प्रयत्न केला. त्यात दोन महिला होत्या. रिपब्लिकन पक्षाच्या निक्की हेली व विवेक रामास्वामी यांना ट्रम्प यांनी हरवलं असलं तरी डेमोक्रॅटिक पक्षाच्या कमला हॅरिस यांना त्यांच्या पक्षाने उमेदवारी दिली व त्यांनी ती जिंकल्याने भारतीय वंशाच्या नागरिकांचा राजकीय सहभाग अधोरेखित होतो.

अमेरिकेतील एकूण स्थलांतरितांमध्ये संख्येच्या बाबतीत दुसऱ्या क्रमांकावर भारत आहेत. म्हणूनच भारतीय वंशाचा मतदार हा निर्णायक मानला जातो. हा मतदार उच्चशिक्षित आणि संपन्न असलेला मतदार आहे. म्हणूनच अमेरिकेतील निवडणुकांमध्ये त्यांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. भारतीय मतदारांशी आपली किती जवळीकता आहे हे दाखवण्याचा प्रयत्न येथील राजकीय नेतृत्वाकडून होते. यातून भारतीय वंशाच्या मतदारांतूच करण्याचा प्रयत्न केला जातो यात डोनाल्ड ट्रम्पही नेहमी आघाडीवर असल्याचे दिसते. भारतीय देशांतरीतचं राजकीय महत्त्व २००९ साली माजी राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा यांनी दिवाळीत वाईट हाऊस मध्ये स्वतः दीपप्रज्वलन करून दाखवल्याचे दिसते. यातूनच भारतीय संस्कृतीला विरोध करणारे श्वेतवर्णीय अमेरिकेने सावध भूमिका घेतली. भारतीय देशांतरीत डोईजड होतोय ही भावना दिवसेंदिवस वाढल्याची भीती आहे. याचाच फायदा ट्रम्प घेऊ पाहतात. म्हणूनच अमेरिकेत स्थलांतरित नकोत ही ट्रम्पची भूमिका दिवसेंदिवस घट्ट होताना दिसते. जेव्हा ट्रम्प यांनी बेकायदेशीर स्थलांतरितांना सैन्यांच्या विमानांमधून त्यांची मूळ देशात पाठवायला सुरुवात केली होती. विशेषतः भारतीय नागरिकांना अपमानास्पद पद्धतीने बेड्या वगैरे घालून पाठवलं गेलं. याबाबत भारताला ब्र सुद्धा काढता आला नाही. हा सर्व गाजावाजा ट्रम्प करून अमेरिकेबाहेर हाकलले. त्यात गोरे नव्हते. तर सर्व लॅटिन अमेरिकी,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

म्हणजेच ब्राऊन कातडीचे होते. यात विशेष म्हणजे बेकायदा स्थलांतरीत होणारयाचे प्रमाण भारत-चीनचे जवळपास सारखे असताना देखील चीनमध्ये परत पाठवण्याचा तमाशा ट्रम्प यांनी केला नाही. त्याचे कारण म्हणजे चीनची अर्थव्यवस्था.

एखाद्या देशातील नागरिक आपला देश सोडून दुसऱ्या देशात स्थलांतरित होतात. त्यावेळी त्यांचा त्या देशात स्थानिक संस्कृतीत सामावून जाणे व घेणे त्या यजमान देशाकडून अपेक्षित असताना तसे होत नाही. भारतात सर्वकाही ठिकठाक असतानाही मंडळी इतर देशात बेकायदा स्थलांतरित का होतात? भारतात इतर देशांसारखी अस्थिरतेची परिस्थिती नाही. गाझा सारखी युद्धजन्य परिस्थितीही नाही, व्हेनेझुएलासारखी यादवी नाही, पाकिस्तान, बांगलादेश आणि अफगाणिस्तान सारखी कोणतीही परिस्थिती नसतानाही भारतीय नागरिक अमेरिकेत का स्थलांतरित होतो? याचा गांभीर्याने विचार करण्याची आवश्यकता आहे.

भारतीय देशांतरीतांना मिनी भारत म्हणून ही ओळखले जाते. जगातील सर्वच प्रमुख देशात ३३ दशलक्ष भारतीय देशांतरीतांची संख्या आहेत. त्याचा परिणाम भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर राष्ट्रीय सुरक्षा, शिक्षण, आर्थिक विकास आणि भारताच्या प्रतिमेवर परिणाम होतो. १९९० ला भारताला पेमेंट बॅलन्स ऑफ पेमेंट संकटाचा सामना करावा लागत असताना भारतीय देशांतरीतांची भारताबाबतची भूमिका महत्त्वाची राहिली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरण आणि खाजगीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवहारात सहभाग वाढला. सन २००० मध्ये भारतीय देशांतरीतांच्या संबंधाबाबत भारत सरकारने जगातील विविध देशात असलेल्या भारतीय देशांतरीतांसाठीच्या अभ्यासासाठी व सर्व माहिती संकलित करण्यासाठी एक उच्चस्तरीय समिती गठीत करून देशांतरीतांची भूमिका अधोरेखित केली आहे.

मूळ देशांच्या विविध देशांनी त्यांच्या परदेशातील समुदायांचा विकासासाठी संसाधन म्हणून वापर करण्यासाठी देशांतरीतांना सहभागी करून घेण्याचे धोरण स्वीकारले आहेत. भारताचे देशांतरीतांबाबतचे धोरण आहेत का? तर याचे उत्तर फारसे नाही. भारताने देशांतरीतांबाबत कोणतीही श्वेतपत्रिका काढलेली नाही १९८३ चा कायदा वगळता कोणतेही विशेष धोरण नसल्याने देशांतरीता बाबतची फार अपेक्षा करणे गैर ठरते. भारत हा जगातील ११वा देश आहे ज्याने देशांतरीताबाबतचे स्वतंत्र मंत्रालय स्थापन केले. विदेशी भारतीय व्यवहार मंत्रालय (MOIA) २००४ मध्ये स्थापन केलेले मंत्रालय परस्पर संबंधांना प्रोत्साहित करण्यासाठी कार्य करते. PIO भारतीय वंशाचे नागरिक, NRI अनिवासी भारतीय, OCI भारतीय परदेशातील नागरिक यांचा समावेश सदरील मंत्रालयाच्या माध्यमातून पाहिला जातो. या संस्थांच्या माध्यमातून भारतीयांना भारतात गुंतवणूक करण्यास आणि संधीचा लाभ घेण्यास सक्षम करण्यासाठी प्रयत्न केला जातो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अनिवासी नागरिकांच्या माध्यमातून मूळ देशातील राजकीय यंत्रणा त्या देशातील राजकीय निर्णयावर व भूमिकेवर प्रभाव पडतात. मातृ देशातील शासन ही आपल्या अनिवासी जनसमुहाचा आधार घेऊन राष्ट्रहितासाठी लाभ करून घेतात. बहुतांश वेळा याचा दबावगट म्हणून ही वापर केला जातो.

भारतीय अनिवासी जनसमूह समाज हा जगातील सर्वात मोठा अनिवासी समाज आहेत. भारतातून परकीय देशात स्थलांतरित होण्याचे कारण गरीबी नसून चांगले आयुष्य जगण्यासाठी अधिक उत्पन्नाची अपेक्षा ठेवणारा हा समूह आहेत. जगातील विविध भागात १६ दशलक्षाहून अधिक भारतीय वंशाचे लोक दिसून येतात. अनिवासी भारतीय हे भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या १ टक्का असला तरी भारताच्या विकासात त्यांचा वाटा महत्त्वाची भूमिका अदा करतो. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार २०१५ मध्ये भारतात इतर देशातून आलेल्या रकमेच्या ६९ टक्के दशलक्ष डॉलर इतकी होती. याचा वाटा भारताच्या जीडीपीच्या ३.४% इतका आहे. यामुळे देशांतरीत आणि अनिवासी भारतीयांच महत्त्व अधोरखित होते.

भारतीय देशांतरीतांस अभिजात उच्चभृसाठी बाहेरील देशात जाण्याचा किंवा स्थायिक होण्याचा मोठा मार्गही मानला जातो. या माध्यमातून अभिजात वर्गास आर्थिक विशेष अधिकार न सोडता परदेशात जाण्याची परवानगी मिळाली आहे. राष्ट्र-राज्य आणि देशांतरीतांमधील संबंध प्रत्यक्षात स्वतः चालवतात. राष्ट्र-राज्य आणि त्यांच्यामधील देशांतरीतांमधील संबंध संस्थात्मक करण्याच्या उद्देशाने राज्य धोरणे आणि पुढाकाराने निर्माण केलेले आंतरराष्ट्रीयत्त्वाचे हे व्यापक स्वरूप समजून घेण्यासाठी "परदेशी मूळ"ही संकल्पना तयार केली आहे. या स्थलांतरितांसाठी किंवा इतर कामासाठी स्वतंत्र मंत्रालयाची आवश्यकता केली पाहिजेत. देशांतरीतांच्या माध्यमातून राष्ट्राच्या सीमा राज्याच्या प्रादेशिक मर्यादेपलीकडे वाढवणे हा एक उद्देशी राज्यांचा आहे.

निष्कर्ष :

भारतीयांच्या विकासाच्या यात्रेत देशांतरीत व अनिवासी भारतीयांची योगदान मोलाचे आहे. याच अनिवासी भारतीयांकडून मोलाचा पैसा भारतात येतो. जगभरात परकीय गुंतवणुकीसाठी भारत आकर्षक आणि सोपी व्यवस्था आहे. या व्यवस्थांबाबत जागरूकता निर्माण करण्याचे आणि गुंतवणूक वाढविण्याचे काम अनिवासी भारतीय करतात. तसेच देशांतरीत हा आर्थिक व राजकीय दृष्ट्या सक्रिय योगदान करता आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर तो महत्त्वाची भूमिका अदा करतो. मूळ देशात व स्थलांतरित झालेल्या देशांमध्ये तो समन्वयाची भूमिका साधतो. बहुतांश वेळा संघर्षात शांतता आणि शांतता भंग करण्याचे कारण ही तोच बनतो. म्हणजेच तो शांतता प्रक्रियेत योगदान देतो आणि यजमान तसेच मूळ देशास आर्थिक आणि राजकीय पाठिंबाही देतो. संकटमय परिस्थितीत संघर्ष सोडवण्याच्या प्रक्रियेत तडजोडीसाठी महत्त्वाची

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भूमिका अदा करतो. भारताच्या विकासात भारतीय देशांतारींचा मोठा वाटा असला तरी अमेरिकेच्या लहरी धोरणामुळे आज काही प्रश्न उपस्थित झाले आहे. एकीकडे लॉबिंग साठी काही प्रमाणात यांचा फायदा होतो असे म्हटले गेले. परंतु मूळ भारतीयांमुळे फायदा जरी होत असला तरी... श्रीलंकेतील तामिळ समस्या, ऑस्ट्रोलीयात भारतीयांवर होत असलेले हल्ले, अमेरिकेत बेकायदा स्थलांतरीत होणारयाचे प्रमाण भारत-चीनचे जवळपास सारखे असताना देखील चीनमध्ये परत पाठवण्याचा ट्रम्प जाहीर भूमिका घेतली नाही. यातून हेच लक्षात येती, ज्या त्या देशातील राजकीय गणित आणि आर्थिक धोरणावर देशांतरीतांच भवितव्य आवलंबून आहे.

संदर्भ :

1. *Khara Nabin Kumar (2019) :Diaspora Studies, Central University of Gujrat,(Khara :2019pp 186-200) (https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/331437/14/80_recommendation.pdf)*
2. *Gautam M. K. (2013): Indian Diaspora: Ethnicity and Diasporic Identity CARIM-India Research Report 2013/29 (Gautam 2013)*
3. *Shamsu Shakila T (2023) :Indian Diaspora: Policiesand Challenges of Technology andKnowledge Transfer (https://www.cppr.in/wp-content/uploads/2023/08/Conference-papr-DrShakila-Shamsu.pdf)*
4. *Pande Amba (2025) : Conceptualising Indian Diaspora: Diversities within a Common Identity (https://www.jstor.org/stable/24478375)*
5. *Asmatwali (2024) : Indian Diaspora In Africa (https://ijrpr.com/uploads/V5ISSUE11/IJRPR35234.pdf)*
6. *गांगुली सुमित (२०१८) :भारत की विदेश नीती, पुनरावलोकन एंव संभावनाएँ, ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेसनई दिल्ली.*
7. *क्षीरसागर राजश्री (२०२५) : डायस पोराचे जड ओझे, विचार, महाराष्ट्र टाइम्स, (क्षीरसागर१६ ऑक्टोबर २०२५, पृ. ६)*
8. *जोशी संहिता (२०२५): अंगाशी येत त्या काळात, लोकरंग दैनिक लोकसत्ता, (जोशी २७ एप्रिल २०२५)*
9. *मराठी विश्वकोश*

Cite This Article:
डॉ. जगताप प्र. र. (2025). *अमेरिकेतील भारतीय देशांतरीत: संधी आणि आव्हाने.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 108–116.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

ग्रेट निकोबार प्रकल्प : विकासात्मक महत्त्वाकांक्षा, सामरिक गरजा आणि पर्यावरणीय आव्हाने

*** योगेंद्र अशोक ठाकरे,**

** राज्यशास्त्र विभाग, कळवण एज्युकेशन सोसायटी संचालित, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, कळवण (मानूर)*

सारांश:

निती आयोगाने प्रस्तावित व केंद्र सरकारने मान्यता दिलेला ग्रेट निकोबार प्रकल्प हा अंदमान-निकोबार द्वीपसमूहातील सर्वात दक्षिणेकडील ग्रेट निकोबार बेटावर उभारण्यात येणारा एक महत्त्वाकांक्षी विकास प्रकल्प आहे. या प्रकल्पात आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा ट्रान्सशिपमेंट पोर्ट, विमानतळ, वीज प्रकल्प आणि आधुनिक टाऊनशिप निर्माण करण्याचे नियोजन आहे. सुमारे ₹ ७२,००० कोटी खर्चाचा हा प्रकल्प भारताला आर्थिक आणि सामरिक दोन्ही स्तरांवर बळ देईल अशी अपेक्षा आहे. मात्र त्याचबरोबर पर्यावरणीय हानी, जैवविविधतेचा नाश आणि स्थानिक आदिवासी समाजांच्या विस्थापनाचा धोका याबाबत गंभीर प्रश्न उपस्थित झाले आहेत. या शोधनिबंधात प्रकल्पाची रचना, उद्दिष्टे आणि सामरिक गरजा स्पष्ट करताना त्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक व पर्यावरणीय परिणाम विशद केले आहेत. अखेरीस, शाश्वत विकासाचा मार्ग आणि भारताच्या भविष्यातील जबाबदार महासत्ता म्हणून भूमिकेचा विचार मांडला आहे. ***की वर्ड:*** *ग्रेट निकोबार प्रकल्प,सामरिक महत्त्व,विकास आणि पर्यावरणीय संतुलन,जैवविविधता संरक्षण,शाश्वत विकास,भारताची समुद्री धोरणे*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना :

ग्रेट निकोबार बेट हे भारताच्या भौगोलिक सीमांच्या दृष्टीने अत्यंत संवेदनशील आणि सामरिकदृष्ट्या महत्त्वाचे ठिकाण आहे. हे बेट मलक्का सामुद्रधुनीपासून केवळ ४० किलोमीटर अंतरावर असून, या सामुद्रधुनीतून जगातील जवळपास ४० टक्के सागरी व्यापार होतो. त्यामुळे हिंद महासागर क्षेत्रातील भारताच्या उपस्थितीसाठी या बेटाचे महत्त्व अमूल्य आहे.

२०२१ मध्ये निती आयोगाने “Holistic Development of Great Nicobar Island” या शीर्षकाखाली या बेटावर मोठा पायाभूत प्रकल्प उभारण्याची योजना मांडली. या योजनेचा मुख्य हेतू म्हणजे भारताला जागतिक सागरी व्यापारात स्पर्धात्मक स्थान देणे, तसेच देशाच्या सामरिक सुरक्षेला बळकटी देणे हा आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

तथापि, बेटाची नाजूक परिसंस्था, मर्यादित नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि लहान आदिवासी लोकसंख्या लक्षात घेतल्यास, अशा प्रकारचा प्रचंड विकास प्रकल्प तेथील सामाजिक-पर्यावरणीय समतोल बिघडवू शकतो. म्हणूनच या प्रकल्पाचा विचार केवळ विकासाच्या दृष्टीने नव्हे, तर शाश्वततेच्या संदर्भातही करणे गरजेचे ठरते.

प्रकल्पाची वैशिष्ट्ये :

१. **ट्रान्सशिपमेंट पोर्ट :**गालथिया उपसागर हे सुमारे २० मीटर खोल नैसर्गिक बंदर आहे, जे मोठ्या जहाजांसाठी आदर्श ठरते. येथे उभारण्यात येणारा ट्रान्सशिपमेंट पोर्ट भारताला सिंगापूर आणि कोलंबो यांसारख्या जागतिक बंदरांना पर्याय ठरवू शकतो. या बंदरातून वार्षिक १६० दशलक्ष टन मालवाहतुकीची क्षमता अपेक्षित आहे. त्यामुळे भारत सागरी व्यापारातील एक महत्त्वाचा केंद्रबिंदू ठरू शकतो.

२. **आंतरराष्ट्रीय विमानतळ:** ग्रेट निकोबार बेटावर बांधण्यात येणारा आंतरराष्ट्रीय विमानतळ नागरी आणि लष्करी दोन्ही वापरासाठी असणार आहे. यामुळे अंदमान-दक्षिण आशिया दरम्यानचे हवाई दळणवळण सुलभ होईल, तसेच लष्करी आपत्कालीन परिस्थितीत हे ठिकाण भारतासाठी रणनीतीचा महत्त्वाचा भाग ठरेल.

३. **वीज प्रकल्प आणि पायाभूत सुविधा:** ४५० मेगावॅट क्षमतेचा वीज प्रकल्प बेटाला ऊर्जा स्वावलंबन देईल. याशिवाय रस्ते, पूल, जलपुरवठा व संवादव्यवस्था यांसाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करण्यात येणार आहे. हे सर्व घटक बेटावर टप्प्याटप्प्याने विकसित होणाऱ्या टाऊनशिपचा पाया ठरतील.

४. **टाऊनशिप विकास:** या प्रकल्पात सुमारे तीन लाख लोकसंख्येसाठी आधुनिक वसाहत उभारण्याचे नियोजन आहे. यात शैक्षणिक संस्था, आरोग्यसेवा, पर्यटन आणि व्यावसायिक केंद्रांचा समावेश असेल. त्यामुळे रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक चक्राला गती मिळण्याची अपेक्षा आहे.

सामरिक महत्त्व :

१. **भूराजकीय दृष्टिकोन:** मलक्का सामुद्रधुनी ही जागतिक व्यापाराच्या दृष्टीने अत्यंत संवेदनशील समुद्रमार्ग आहे. या मार्गावर नियंत्रण असणे म्हणजे हिंद महासागरात प्रभावी उपस्थिती राखणे. ग्रेट निकोबार प्रकल्पाद्वारे भारत या क्षेत्रात आपले सामरिक स्थान मजबूत करू शकतो.

२. **राष्ट्रीय सुरक्षा व संरक्षण व्यवस्था:** या प्रकल्पामुळे भारतीय नौदल आणि कोस्ट गार्डला हिंद महासागर क्षेत्रात अधिक प्रभावी पाळत ठेवता येईल. चीनच्या "String of Pearls" धोरणाला उत्तर देण्यासाठी आणि भारताच्या समुद्री सीमांचे संरक्षण करण्यासाठी हे बेट निर्णायक ठरू शकते.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

३. इंडो-पॅसिफिक व क्वाड (QUAD) गट : भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांच्या क्वाड (QUAD) गटात ग्रेट निकोबार बेटाचे भौगोलिक स्थान विशेष महत्त्वाचे आहे. या प्रकल्पामुळे "Free and Open Indo-Pacific" या धोरणात भारताची भूमिका अधिक बळकट होईल आणि मित्रदेशांसोबतच्या सामरिक भागीदारीस चालना मिळेल.

पर्यावरणीय परिणाम :

१. जंगलतोड आणि परिसंस्था: या प्रकल्पासाठी सुमारे ८.५ लाख झाडे तोडावी लागणार असल्याचा अंदाज आहे. बेटाचे सुमारे ९०% क्षेत्र घनदाट जंगलांनी व्यापलेले असून, त्यात अनेक दुर्मीळ व स्थानिक वनस्पती प्रजाती आढळतात. इतक्या मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड झाल्यास परिसंस्थेचा समतोल गंभीरपणे बिघडेल.

२. जैवविविधतेवरील धोका: गालथिया उपसागर हा Leatherback Turtle, Nicobar Megapode, Olive Ridley Turtle अशा दुर्मीळ प्रजातींसाठी प्रजननस्थळ आहे. बंदराच्या बांधकामामुळे या सागरी प्रजातींचे अधिवास नष्ट होण्याची शक्यता आहे.

अंदमान-निकोबार प्रदेश युनेस्कोच्या Biosphere Reserve यादीत समाविष्ट असल्याने जैवविविधतेचे संरक्षण हा आंतरराष्ट्रीय बांधिलकीचा भाग आहे.

३. हवामान बदल आणि नैसर्गिक आपत्ती: ग्रेट निकोबार हे बेट २००४ च्या त्सुनामीमुळे गंभीरपणे प्रभावित झाले होते. त्यामुळे येथे नव्याने मोठ्या प्रमाणावर बांधकाम करणे म्हणजे पुन्हा तसाच धोका निर्माण होऊ शकतो. समुद्रसपाटीतील वाढ, वादळे आणि पूर यांसारख्या आपत्तींसाठी हे बेट आधीच संवेदनशील आहे.

आदिवासी समाजावर परिणाम :

१. शोंपेन जमात: शोंपेन आदिवासी हा भारतातील 'विशेषतः असुरक्षित आदिवासी गट' (PVTG) म्हणून ओळखला जातो.त्यांची लोकसंख्या ३०० पेक्षा कमी आहे. ते जंगलावर आधारित शिकारी-संकलन जीवनपद्धती जगतात. प्रकल्पामुळे त्यांच्या भूमी, जंगल आणि पाण्यावरील पारंपारिक हक्कांवर परिणाम होईल, ज्यामुळे त्यांची संस्कृती आणि अस्तित्व दोन्ही धोक्यात येऊ शकतात.

२. निकोबारी समाज: निकोबारी लोक नारळ शेती, मासेमारी आणि हस्तकलेवर आधारित उपजीविका करतात. वाढत्या लोकसंख्येमुळे व टाऊनशिप उभारणीमुळे त्यांना आपले पारंपारिक क्षेत्र गमवावे लागू शकते. त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनावर आणि सामाजिक रचनेवर दीर्घकालीन परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

३. कायदेशीर हक्क व पुनर्वसन: वन हक्क कायदा (Forest Rights Act), 2006 नुसार आदिवासींना त्यांच्या पारंपारिक भूमीवरील हक्क मान्य आहेत. तरीही प्रकल्पासाठी झालेली जमीन अधिग्रहणे आणि पुनर्वसन प्रक्रिया पूर्णपणे पारदर्शक

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

नसल्याची टीका केली जाते. "पूर्वसंमती" या तत्त्वाचे पालन झाले का, हा प्रश्न अजूनही अनुत्तरित आहे.

कायदेशीर आणि धोरणात्मक पैलू :

२०२२ मध्ये पर्यावरण, वन व हवामान बदल मंत्रालयाने या प्रकल्पाला मंजुरी दिली. मात्र मंजुरी प्रक्रियेत स्थानिक समाजाचा पुरेसा सहभाग घेतला गेला नाही, अशी तक्रार करण्यात आली. अनेक पर्यावरणतज्ज्ञांनी या प्रक्रियेतील गती आणि पारदर्शकतेचा अभाव यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले.

सर्वोच्च न्यायालयात दाखल झालेल्या याचिकांमध्ये मुख्य मुद्दा म्हणजे "राष्ट्रीय सुरक्षा आणि शाश्वत विकास यांचा समतोल कसा राखला जाईल?" हा आहे. भारताने जैवविविधता करार (CBD) आणि पॅरिस कराराद्वारे हवामान बदलाशी लढण्याची आंतरराष्ट्रीय बांधिलकी घेतली आहे. त्यामुळे ग्रेट निकोबार प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीत त्या बांधिलक्यांचे उल्लंघन होऊ नये, ही जबाबदारी सरकारवर आहे.

आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन :

अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया या देशांनी या प्रकल्पाच्या सामरिक महत्त्वाला मान्यता दिली आहे. त्यांना भारताचे हिंद महासागरातील बळकटीकरण प्रादेशिक स्थैर्यासाठी आवश्यक वाटते.

दुसरीकडे, चीनने या प्रकल्पाकडे संशयाने पाहत अप्रत्यक्ष टीका केली आहे. त्याच्या "String of Pearls" धोरणाला भारताने दिलेले उत्तर म्हणून हा प्रकल्प पाहिला जातो.त्याच वेळी, आंतरराष्ट्रीय पर्यावरणीय संघटना IUCN, UNEP आणि Greenpeace यांनी या प्रकल्पाच्या पर्यावरणीय परिणामांबाबत चिंता व्यक्त केली आहे. त्यामुळे हा प्रकल्प "विकास–सुरक्षा–पर्यावरण" या तिढ्याचे जिवंत उदाहरण ठरत आहे.

शाश्वत विकासासाठी उपाययोजना :

१. **शाश्वत बेट विकासाची आवश्यकता:** विकास करताना बेटाची वहनक्षमता लक्षात घेणे अत्यावश्यक आहे. यासाठी नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा (सौर, पवन आणि ज्वारीय ऊर्जेचा) वापर वाढवला पाहिजे. तसेच पायाभूत विकासात पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

२. **स्थानिक सहभाग आणि निर्णय प्रक्रिया:** स्थानिक आदिवासी समाजाचा सहभाग सुनिश्चित केल्याशिवाय कोणताही विकास शाश्वत ठरू शकत नाही. त्यांच्या अनुभवावर आधारित पारंपारिक ज्ञानाचा उपयोग पर्यावरण व्यवस्थापनात केला जाऊ शकतो.

३. **पर्यायी विकास मॉडेल्स:** मालदीव आणि सेशेल्ससारख्या देशांनी पर्यावरणपूरक पर्यटन आणि Blue Economy चा मार्ग अवलंबला आहे. भारतानेही त्या दिशेने प्रयत्न करून ग्रेट निकोबारला शाश्वत विकासाचे केंद्र बनवावे.

४. धोरणात्मक शिफारसी:

1. स्वतंत्र पर्यावरणीय परिणाम अभ्यास (EIA) नव्याने व पारदर्शकपणे करावा.
2. आदिवासींच्या हक्कांची कायदेशीर अंमलबजावणी सुनिश्चित करावी.
3. प्रकल्प टप्प्याटप्प्याने राबवून पर्यावरणीय परिणामांचे सतत मूल्यमापन करावे.
4. आंतरराष्ट्रीय सहकार्याद्वारे जैवविविधता आणि सुरक्षा यांचा संतुलन साधावा.
5. "Green Infrastructure" संकल्पना लागू करून विकास व संरक्षण यांचा समन्वय राखावा.

निष्कर्ष :

ग्रेट निकोबार प्रकल्प हा भारताच्या सामरिक शक्तीचा आणि आर्थिक प्रगतीचा एक प्रतीकात्मक प्रकल्प आहे. या प्रकल्पामुळे भारताला सागरी व्यापार, संरक्षण आणि प्रादेशिक प्रभावाच्या क्षेत्रात नवीन संधी मिळतील. परंतु विकासाच्या या ध्येयासोबतच पर्यावरणीय समतोल आणि स्थानिक समाजाच्या अस्तित्वाची जबाबदारी विसरता येणार नाही.

जगभरात आता "विकास म्हणजे केवळ बांधकाम नव्हे, तर पर्यावरणीय संवेदनशीलतेसह वाढ" ही संकल्पना स्वीकृत होत आहे. त्यामुळे भारताने या प्रकल्पाची अंमलबजावणी करताना शाश्वत विकासाचे तत्त्व मध्यवर्ती ठेवणे आवश्यक आहे.

जर विकास, सुरक्षा आणि पर्यावरण या तिन्ही घटकांचा संतुलित विचार करून हा प्रकल्प राबविला गेला, तर ग्रेट निकोबार प्रकल्प भारतासाठी केवळ सामरिक लाभच नव्हे, तर जबाबदार आणि शाश्वत महासत्तेचा मार्गही प्रशस्त करेल.

संदर्भ :

1. निती आयोग (२०२१). ग्रेट निकोबार आयलंडचा समग्र विकास अहवाल.

2. पर्यावरण, वन व हवामान बदल मंत्रालय (MoEFCC) अहवाल (२०२२).

3. द हिंदू, इंडियन एक्सप्रेस, डाउन टू अर्थ – विविध वार्तांकन व विश्लेषण लेख.

4. Krishnan, A. (2021). Maritime Strategy and India's Role in the Indo-Pacific. Journal of Maritime Affairs.

5. गाडगीळ, म. (२०१८). पर्यावरण आणि न्याय.

6. UNESCO (2020). Biosphere Reserve Data on Andaman and Nicobar Islands.

7. IUCN & UNEP Reports on Coastal Biodiversity (2022).

Cite This Article: ***ठाकरे यो. अ.*** **(2025).** *ग्रेट निकोबार प्रकल्प : विकासात्मक महत्त्वाकांक्षा, सामरिक गरजा आणि पर्यावरणीय आव्हाने.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 117–121.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिक राजकारणातील भूमिका

*** प्रा. पारधी एस.एस.,**

* राज्यशास्त्र विभाग, अण्णासाहेब अवटे आर्ट्स कॉमर्स व हुतात्मा बाबू गेनू सायन्स कॉलेज, मंचर. ता - आंबेगाव, जि - पुणे.४१०५०३

सारांश:

भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिक राजकारणातील भूमिका आजच्या जगात सतत बदलत आहे आणि जागतिक राजकारणात नवी समीकरणे तयार होत आहेत. अशा वातावरणात भारताची भूमिका अधिकाधिक महत्त्वाची होत आहे. भारत हा लोकसंख्या, अर्थव्यवस्था, तंत्रज्ञान, सैन्यशक्ती, लोकशाही आणि सांस्कृतिक परंपरा या सर्वदृष्ट्या जगातील महत्त्वाचा घटक ठरत चालला आहे. भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध हे सहकार्य, शांतता, परस्पर सन्मान आणि बहुपक्षीयतेच्या तत्त्वांवर आधारित आहेत. भारत कोणत्याही संघर्षात वर्चस्व गाजविण्यापेक्षा संवाद आणि कूटनीती यांना प्राधान्य देतो. "वसुधैव कुटुंबकम्" ही भारतीय तत्वज्ञानाची मुळभूत संकल्पना देशाच्या परराष्ट्र धोरणातही दिसून येते. जागतिक राजकारणात भारताने जी भूमिका उभारली आहे, ती चार मुख्य क्षेत्रांत दिसून येते सुरक्षा आणि धोरणात्मक भागीदारीत अमेरिका, रशिया, फ्रान्स, जपान, ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या देशांशी भारताची भागीदारी मजबूत झाली आहे. क्वाड, ब्रिक्स, G20 सारख्या मंचांवर भारत सक्रीय आहे. आर्थिक आणि व्यापारिक प्रभावाच्या बाबतीत भारताच्या वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थेमुळे जागतिक बाजारपेठेत देशाकडे नव्या संधींचा स्रोत म्हणून पाहिले जाते. शांतता प्रस्थापित करण्याच्या भूमिकेत संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमेत भारताचे योगदान जगभर मान्य केले जाते. सॉफ्ट पॉवरच्या बाबतीत योग, आयुर्वेद, भारतीय विज्ञान-तंत्रज्ञान, लोकशाही मूल्ये, सांस्कृतिक कार्यक्रम यांमुळे भारताची प्रतिमा सकारात्मक आणि प्रभावी बनली आहे. एकूणच, भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिक राजकारणातील भूमिका उत्तरदायी, संतुलित आणि बहुआयामी आहे. जगात स्थिरता आणि प्रगती साधण्यासाठी भारताचे योगदान पुढील काळातही निर्णायक ठरणार आहे

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना : भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असून त्याचा इतिहास, संस्कृती, आर्थिक सामर्थ्य आणि भूराजकीय स्थान या सर्वांचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर खोल परिणाम आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने अ-गट निरपेक्ष धोरण

स्वीकारून जगाशी संतुलित संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला. आज मात्र भारत जागतिक पातळीवर उदयोन्मुख महासत्ता म्हणून ओळखला जातो.

भारताचे परराष्ट्र धोरण – ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारताचे परराष्ट्र धोरण म्हणजे भारताने इतर देशांशी आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी संबंध ठेवताना स्वीकारलेली दिशा, तत्त्वे आणि धोरणात्मक भूमिका. भारताचे परराष्ट्र धोरण हे त्याच्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमीशी घट्ट निगडित आहे. स्वातंत्र्यानंतर पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी भारताचे परराष्ट्र धोरण "अ-गुटनिरपेक्षता" (Non-Alignment) या तत्त्वावर आधारित केले. भारताने कोणत्याही महासत्तेच्या प्रभावाखाली न राहता स्वायत्त परराष्ट्र धोरण अवलंबले. नंतरच्या काळात इंदिरा गांधी, अटल बिहारी वाजपेयी, मनमोहन सिंग आणि नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक व्यवहार्य, आर्थिक आणि सुरक्षा केंद्रित झाले आहे.

प्राचीन काळातील भारताचा परराष्ट्र संबंधांचा इतिहास अत्यंत प्राचीन आहे.

- **महाजनपद आणि मौर्य काळात**: चाणक्याच्या *अर्थशास्त्रात* 'मंडल सिद्धांत' सांगितला आहे. या सिद्धांतानुसार प्रत्येक राष्ट्राभोवती मित्र, शत्रू आणि तटस्थ राष्ट्रांची वर्तुळे असतात. हे आजच्या आधुनिक परराष्ट्र धोरणाशी साधर्म्य दाखवते.
- **अशोक महानाचा धर्मप्रसार**: अशोकाने युद्धाऐवजी *धर्मविजय* यावर भर दिला आणि श्रीलंका, म्यानमार, थायलंड इ. देशांमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. हे भारताच्या शांतताप्रिय परंपरेचे प्रतीक आहे.
- **गुप्त आणि चोल साम्राज्य**: या काळात दक्षिण-पूर्व आशियाशी व्यापारी आणि सांस्कृतिक संबंध वृद्धिंगत झाले.

१. प्राचीन काळातील परराष्ट्र विचार

भारताचा परराष्ट्र विचार अत्यंत प्राचीन आहे. *कौटिल्याचे अर्थशास्त्र* हे राजनयाचे एक अत्युत्कृष्ट उदाहरण मानले जाते. त्यातील *मंडल सिद्धांत*नुसार प्रत्येक राज्याभोवती मित्र, शत्रू आणि तटस्थ राष्ट्रांची वर्तुळे असतात. ही संकल्पना आधुनिक आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या विचारांशी सुसंगत आहे. अशोक महानाने युद्धाऐवजी *धर्मविजय* ही संकल्पना मांडली आणि बौद्ध धर्माचा प्रसार श्रीलंका, म्यानमार, थायलंड यांसारख्या देशांमध्ये केला. यामुळे भारताच्या परराष्ट्र विचारात शांतता, सहअस्तित्व आणि नैतिकता यांचा प्रभाव दिसून येतो. चोल साम्राज्याच्या काळात भारताचे दक्षिण-पूर्व आशियातील देशांशी व्यापारी आणि सांस्कृतिक संबंध दृढ झाले.

२. ब्रिटिश काळातील परराष्ट्र संबंध

१८५८ नंतर भारत ब्रिटिशांच्या अधिपत्याखाली आल्यामुळे परराष्ट्र धोरण ठरवण्याचा अधिकार भारताकडे नव्हता.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताची परराष्ट्र भूमिका पूर्णपणे ब्रिटिश हितसंबंधांवर आधारित होती. ब्रिटिशांनी भारताचा उपयोग आशियातील आपला वसाहती साम्राज्य टिकवण्यासाठी केला. त्यामुळे भारताने स्वतंत्र परराष्ट्र दृष्टिकोन विकसित करण्याची संधी गमावली.

३. स्वातंत्र्यानंतरचे परराष्ट्र धोरण

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने स्वतःचे स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण तयार केले. याचे शिल्पकार म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे नाव विशेष उल्लेखनीय आहे. नेहरूंनी शांतताप्रियता, सहअस्तित्व, असहभाग आणि स्वायत्तता या तत्त्वांवर आधारित धोरण स्वीकारले.

(अ) असहभाग (Non-Alignment)

शीतयुद्धाच्या काळात जग दोन गटांत अमेरिका आणि सोव्हिएत संघ विभागले गेले होते. भारताने कोणत्याही गटात सामील न होता *असहभाग चळवळ* (NAM) सुरू केली. या भूमिकेमुळे भारताने स्वायत्त आणि संतुलित भूमिका निभावली.

(आ) पंचशील तत्त्वे

१९५४ मध्ये भारत आणि चीन यांच्यात "पंचशील करार" झाला. त्यातील भारताने **शांतताप्रिय सहअस्तित्व (Panchsheel)** ही तत्वे स्वीकारली

1.परस्पर सन्मान

2.हस्तक्षेप न करणे

3.समानता व परस्पर लाभ

4.शांततामय सहअस्तित्व

5.एकमेकांच्या सार्वभौमत्वाचा सन्मान

ही आजही भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची आधारभूत मूल्ये आहेत.

(अ) पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची भूमिका

- भारताचे पहिले पंतप्रधान आणि परराष्ट्र मंत्री म्हणून नेहरूंनी परराष्ट्र धोरणाची पायाभरणी केली.
- त्यांनी "**असहभाग (Non-Alignment)**" ही संकल्पना मांडली — म्हणजेच अमेरिका किंवा सोव्हिएत संघ या शीतयुद्धातील गटांमध्ये सामील न होता स्वतंत्र धोरण ठेवणे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

४. आधुनिक विकास काळातील बदल

- **१९७१:** भारताने बांगलादेश मुक्तिसंग्रामाला मदत केली.
- **१९७४ आणि १९९८:** आण्विक चाचण्यांमुळे भारत जागतिक पातळीवर एक स्वतंत्र सामर्थ्य म्हणून उभा राहिला.
- **१९९१ नंतर:** उदारीकरणामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण आर्थिक सहकार, व्यापार आणि गुंतवणुकीवर अधिक केंद्रित झाले.
- **२१व्या शतकात:** "Act East Policy", "Neighbourhood First", "Global South" या उपक्रमांनी भारताने प्रादेशिक तसेच जागतिक स्तरावर सक्रिय भूमिका घेतली आहे.

प्रमुख आंतरराष्ट्रीय संबंध

(अ) अमेरिका : भारत-अमेरिका संबंधांनी मागील दोन दशकांत नवे वळण घेतले आहे. न्यूक्लियर करार (2008 डिफेन्स फ्रेमवर्क ॲग्रीमेंट क्वाड समूह (India-USA-Japan-Australia) या माध्यमातून संरक्षण, व्यापार, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात सहकार्य वाढले आहे.

(ब) रशिया : रशिया हा भारताचा पारंपरिक आणि विश्वासू मित्रदेश आहे. लष्करी उपकरणे, आण्विक ऊर्जा आणि अवकाश संशोधन या क्षेत्रात रशिया भारताचा महत्त्वाचा भागीदार आहे. “S-400” क्षेपणास्त्र करार हा भारत-रशिया संरक्षण सहकार्याचा उत्कृष्ट नमुना आहे.

(क) चीन : भारत-चीन संबंध आर्थिकदृष्ट्या मोठे असले तरी सीमावाद आणि भौगोलिक स्पर्धेमुळे तणाव कायम आहे. डोकलाम (2017) आणि गलवान (2020) संघर्षांमुळे विश्वासात तडा गेला. तरीही व्यापार क्षेत्रात दोन्ही देश एकमेकांचे मोठे भागीदार आहेत.

(ड) युरोपियन युनियन : भारत आणि युरोपियन युनियन यांच्यात व्यापार, पर्यावरण, मानवाधिकार आणि शिक्षण क्षेत्रात सहकार्य वाढले आहे. “India-EU Free Trade Agreement” हा चर्चेचा महत्त्वाचा मुद्दा आहे.

(ई) आफ्रिका आणि आसियान देश : भारत “Africa Outreach” आणि “Look East Policy” च्या माध्यमातून आफ्रिका व आग्नेय आशियाशी संबंध दृढ करीत आहे. व्यापार, तंत्रज्ञान, आरोग्य आणि शिक्षण या क्षेत्रांमध्ये भारताची भूमिका बळकट झाली आहे.

जागतिक संस्थांमधील भारताची भूमिका:

(अ) संयुक्त राष्ट्रसंघ (UN) : भारत हा संयुक्त राष्ट्रसंघाचा संस्थापक सदस्य आहे. भारताने शांतता राखी दल (Peacekeeping Forces) मध्ये सर्वाधिक योगदान दिले आहे. भारताला सुरक्षा परिषदेचे स्थायी सदस्यत्व मिळावे

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अशी मागणी सातत्याने केली जात आहे.

(ब) G20 : 2023 मध्ये भारताने G20 अध्यक्षपद भूषवले. "एक पृथ्वी एक कुटुंब एक भविष्य" या घोषवाक्याने भारताने जगासमोर समन्वय, शाश्वत विकास आणि जागतिक सहकार्याचा नवा आदर्श ठेवला.

(क) BRICS आणि SCO : भारत BRICS (ब्राझील, रशिया, भारत, चीन, दक्षिण आफ्रिका) आणि SCO (Shanghai Cooperation Organisation) या संघटनांमधून प्रादेशिक सहकार्य वाढवतो. या मंचांवर भारत दक्षिण देशांचा (Global South) आवाज म्हणून कार्य करतो.

भारताचे "सॉफ्ट पॉवर" (Soft Power):

भारतीय संस्कृती, योग, आयुर्वेद, बॉलिवूड, संगीत, आणि परदेशातील भारतीय नागरिक यांमुळे भारताचा सांस्कृतिक प्रभाव वाढला आहे. इंटरनॅशनल योग डे साजरा होणे हे भारताच्या सॉफ्ट पॉवरचे जागतिक प्रतीक आहे. भारतीय तंत्रज्ञान तज्ञ आणि वैज्ञानिक जगभरात आपली गुणवत्ता सिद्ध करत आहेत.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार व आर्थिक सहकार्य:

भारताचे निर्यात-आयात संबंध 190 हून अधिक देशांशी आहेत. "Make in India", "Digital India" आणि "Start-Up India" या मोहिमांमुळे भारतात परकीय गुंतवणूक वाढली आहे. "Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP)" मध्ये भारताने आपले आर्थिक हित जपले आहे.

आव्हाने आणि धोरणात्मक बदल:

सीमावाद (चीन, पाकिस्तान) ,दहशतवाद आणि सायबर सुरक्षेची समस्या ,व्यापार असमतोल आणि हवामान बदल भारत या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी बहुआयामी धोरण अवलंबत आहे.

निष्कर्ष:

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे शांतताप्रियता, सहअस्तित्व, लोकशाही, आणि स्वायत्तता या मूल्यांवर आधारलेले आहे. प्राचीन काळातील धर्मनीतीपासून ते आधुनिक काळातील जागतिक कूटनीतीपर्यंत भारताने नेहमीच *"वसुधैव कुटुंबकम्"* म्हणजे संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे या तत्त्वाचा पुरस्कार केला आहे. त्यामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण हे केवळ राजकीय नव्हे, तर मानवी मूल्यांवर आधारित असे सर्वसमावेशक धोरण आहे. लोकशाही मूल्ये, आर्थिक वाढ, विज्ञान व तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि शांततेचा संदेश यांमुळे भारत "जागतिक नेतृत्व" स्वीकारण्यास तयार आहे. भारताचे परराष्ट्र धोरण ऐतिहासिकदृष्ट्या *शांतताप्रियता, स्वायत्तता, आणि सहअस्तित्व* या मूल्यांवर आधारित आहे. प्राचीन धर्मनीतीपासून ते आधुनिक जागतिक राजकारणापर्यंत, भारताने नेहमीच *"विश्वबंधुत्व"*(Vasudhaiva Kutumbakam) या तत्त्वाचा पुरस्कार केला आहे. त्यामुळे

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताचे जागतिक राजकारणातील स्थान दिवसेंदिवस मजबूत होत आहे.

सूचना:

1. शेजारी देशांसोबत संवाद आणि विश्वास वाढवावा.
2. संरक्षण आणि तंत्रज्ञान संशोधनात गुंतवणूक वाढवावी.
3. पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत विकासाच्या दिशेने जागतिक सहकार्य वाढवावे.
4. युवा वर्गाला आंतरराष्ट्रीय घडामोडींविषयी शिक्षण द्यावे.

संदर्भ

१. *नेहरू, पंडित जवाहरलाल. India's Foreign Policy: Selected Speeches, Statements and Writings. नवी दिल्ली: प्रकाशन विभाग, भारत सरकार, 1961.*

२. *चाणक्य (कौटिल्य). अर्थशास्त्र. (मराठी अनुवाद: रा. ना. गाडगीळ), पुणे: डायमंड पब्लिकेशन, 2005.*

३. *शिर्के, डॉ. शशिकांत. भारतीय परराष्ट्र धोरण. पुणे: नुतन प्रकाशन, 2018.*

४. *अप्पा, डॉ. व्ही. के. भारताचे परराष्ट्र धोरण – एक अभ्यास. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व संशोधन मंडळ, 2016.*

५. *Ministry of External Affairs, Government of India. Official Website – Foreign Policy & ExternalRelations.*

६. *Singh, Jaswant. Defending India. New Delhi: Macmillan India, 1999.*

७. *Rajamohan, C. Raja. Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy. New Delhi: Viking, 2003.*

८. *भारताचे परराष्ट्र धोरण (लेख व निबंध संग्रह) – लोकसत्ता व द इंडियन एक्सप्रेस वृत्तपत्रांतील विशेष लेख (2020–2024).*

९. *भारताचे परराष्ट्र व्यवहार मंत्रालय – वार्षिक अहवाल (2023) ☞ https://www.mea.gov.in*

Cite This Article:
प्रा. पारधी एस.एस. **(2025).** *भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिक राजकारणातील भूमिका.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 122–127.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत-चीन संबंध: एक भू-राजकीय विश्लेषण

** प्रा.भक्ती राजेंद्र पाटील,*

** राज्यशास्त्र विभाग, दहिवडी कॉलेज दहिवडी .*

सारांश:

भारत आणि चीन ही आशियातील दोन सर्वात महत्त्वपूर्ण उदयोन्मुख महासत्ता असून, त्यांच्या परस्परसंबंधांचा आशिया आणि जागतिक राजकारणावर दीर्घकालीन आणि व्यापक परिणाम होत असतो. ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक दुव्यांनी जोडले गेलेली ही दोन राष्ट्रे आज बहुआयामी संबंधांच्या एका गुंतागुंतीच्या चौकटीत कार्यरत आहेत. द्विपक्षीय संबंधांतील सहकार्य, स्पर्धा आणि संघर्ष हे तीनही घटक एकाच वेळी प्रभावी होत असल्याने या संबंधांचे स्वरूप अत्यंत गतिशील आहे.

१९५० नंतरच्या कालखंडात पंचशील करार, बांडुंग परिषद आणि सांस्कृतिक आदानप्रदानामुळे संबंधांमध्ये आशावाद निर्माण झाला; परंतु सीमारेषेवरील अस्पष्टता, तिबेट प्रश्न आणि १९६२ चे युद्ध यांनी खोल अविश्वास निर्माण केला. १९९३ आणि १९९६ च्या करारांनंतरही LAC वरील घुसखोरी, तणाव आणि २०२० चा गलवान संघर्ष हे संबंधांतील सुरक्षा आव्हानांचे गंभीर उदाहरण ठरले. सद्यस्थितीत सीमावाद हा द्विपक्षीय समीकरणांचा केंद्रबिंदू बनला आहे आणि दोन्ही बाजूंनी मोठ्या प्रमाणावर सैन्य तैनाती कायम आहे.

दुसरीकडे, व्यापार आणि गुंतवणूक या क्षेत्रांतील परस्परावलंबनाने आर्थिक नाते दृढ झाले असले, तरी अत्यंत वाढलेली व्यापारी तूट ही भारतासाठी धोरणात्मक असुरक्षितता निर्माण करते. BRICS, SCO, AIIB यांसारख्या बहुपक्षीय मंचांवर दोन्ही देश सहकार्य करतात; परंतु दहशतवाद, NSG सदस्यता आणि हिंद-पॅसिफिक रणनीती या विषयांवर मतभेद कायम आहेत. दक्षिण आशियातील चीनचा वाढता प्रभाव, BRI-CPEC प्रकल्प, 'स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स' व्यूहरचना आणि ब्रह्मपुत्रा नदीवरील जल-प्रश्न हे भारतासाठी गंभीर भू-राजकीय आव्हाने ठरतात.

सद्य परिस्थिती ‘शीत शांतता’ किंवा ‘व्यवस्थापित प्रतिबद्धते’च्या अवस्थेत असल्याचे दिसते—जिथे संवाद सुरू असला तरी विश्वास पुनर्स्थापित झालेला नाही. सीमावाद सोडवण्याच्या राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव आणि व्यापक भू-राजकीय स्पर्धा यामुळे संबंध लवकर सामान्य होण्याची शक्यता कमी आहे. २१व्या शतकातील आशियाई स्थैर्य आणि जागतिक व्यवस्थेचे भवितव्य या दोन राष्ट्रांच्या धोरणात्मक वर्तनावर निर्णायकपणे अवलंबून राहणार आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रस्तावना:

आशियाई भूखंडावरील दोन प्रमुख आण्विक-शस्त्र-धारी राष्ट्रे आणि जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले देश म्हणून, भारत आणि चीन यांच्यातील द्विपक्षीय संबंधांना केवळ प्रादेशिकच नव्हे, तर जागतिक भू-राजकारणाच्या संदर्भातही अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या दोन्ही राष्ट्रांमध्ये प्राचीन सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक अनुबंध विद्यमान असले, तरी आधुनिक कालखंडातील त्यांच्या परस्परसंबंधांचे स्वरूप अत्यंत जटिल आणि बहुआयामी म्हणून वैशिष्ट्यीकृत केले जाते. हे संबंध 'सहकार्य', 'स्पर्धा' आणि 'संघर्ष' या घटकांच्या एका जटिल त्रिवेणी संगमावर आधारलेले आहेत. एकीकडे, आर्थिक क्षेत्रात दोन्ही देश एकमेकांचे महत्त्वपूर्ण व्यापारी भागीदार म्हणून प्रस्थापित झाले आहेत आणि 'ब्रिक्स' (BRICS) व 'शांघाय सहकार्य संघटना' (SCO) यांसारख्या बहुपक्षीय मंचांवर ते सामायिक भूमिका अंगीकारताना दिसतात. दुसरीकडे, प्रादेशिक प्रभावक्षेत्र, तंत्रज्ञान आणि लष्करी सामर्थ्य या क्षेत्रांमध्ये त्यांच्यात तीव्र स्पर्धा अस्तित्वात आहे. या सर्व गतिशीलतेच्या मुळाशी, दशकांपासून प्रलंबित असलेला सीमावाद हा संघर्षाचा एक सातत्यपूर्ण आणि मुख्य बिंदू राहिला आहे. १९५० मध्ये राजनैतिक संबंधांची औपचारिक सुरुवात झाल्यापासून, या संबंधांनी अनेक महत्त्वपूर्ण टप्पे आणि गंभीर आव्हाने अनुभवली आहेत. या संबंधांमध्ये एक स्पष्ट 'असममिती' (Asymmetry) देखील दृग्गोचर होते; चीनची अर्थव्यवस्था आणि लष्करी क्षमता भारताच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या अधिक आहे, ज्याचा परिणाम वाटाघाटींच्या प्रक्रियेवर आणि धोरणात्मक समीकरणांवर होणे अपरिहार्य ठरते. प्रस्तुत विश्लेषणाचा प्राथमिक उद्देश, भारत आणि चीन यांच्यातील या बहुआयामी संबंधांच्या विविध पैलूंचे - ज्यात ऐतिहासिक संदर्भ, सीमा विवाद, आर्थिक परस्परावलंबन, भू-राजकीय स्पर्धा आणि सद्यस्थिती यांचा समावेश आहे - सखोल आणि वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे हा आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

भारत आणि पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायना यांच्यातील आधुनिक राजनैतिक संबंधांचा औपचारिक प्रारंभ १ एप्रिल १९५० रोजी झाला. पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायनाला (PRC) मान्यता प्रदान करणाऱ्या पहिल्या गैर-समाजवादी राष्ट्रांपैकी भारत एक होता. प्रारंभीचा कालखंड हा 'हिंदी-चीनी भाई-भाई' (भारत-चीन बंधुत्व) या घोषणेद्वारे चिन्हांकित होता. १९५४ मध्ये, दोन्ही देशांनी 'पंचशील करारा'वर स्वाक्षरी केली, ज्याद्वारे शांततापूर्ण सहअस्तित्वाच्या पाच मूलभूत तत्त्वांना (सार्वभौमत्वाचा आणि प्रादेशिक अखंडतेचा परस्पर आदर, अनाक्रमण, अंतर्गत बाबींमध्ये अहस्तक्षेप, समानता आणि परस्पर लाभ, आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व) राजनैतिक आधाराची मान्यता देण्यात आली. १९५५ च्या बांडुंग परिषदेत आशियाई-आफ्रिकन देशांच्या एकतेच्या प्रदर्शनात दोन्ही राष्ट्रांनी अग्रणी भूमिका बजावली. तथापि, हे सौहार्द अल्पजीवी ठरले. तिबेटचा प्रश्न (१९५९ मध्ये दलाई लामा यांचे भारतात झालेले आगमन) आणि सीमावादावरून (विशेषतः मॅकमोहन रेषा आणि अक्साई

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

चिन प्रदेश) उद्भवलेले मतभेद तीव्र होत गेले, ज्याची परिणती १९६२ च्या सीमा युद्धात झाली. या युद्धात भारताचा पराभव झाला आणि द्विपक्षीय संबंधांमध्ये खोल अविश्वास व शत्रुत्वाची बीजे रोवली गेली. या संघर्षानंतर संबंध पूर्णतः विस्कळीत झाले आणि राजनैतिक संबंध पूर्ण क्षमतेने पुनर्संचयित होण्यासाठी १९७६ साल उजाडले. १९७६ ते १९८८ हा कालखंड संबंध सामान्यीकरणाचा असला, तरी त्यात खरी गती १९८८ मध्ये प्राप्त झाली, जेव्हा भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी चीनला एक ऐतिहासिक भेट दिली. या भेटीदरम्यान, सीमावाद तात्पुरता बाजूला ठेवून इतर क्षेत्रांमध्ये (उदा. व्यापार, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण) संबंध सुधारण्यावर आणि सीमा प्रश्न सोडवण्यासाठी एक 'संयुक्त कार्य गट' (JWG) स्थापन करण्यावर उभयपक्षी सहमती झाली.

सीमा विवाद आणि सुरक्षा आव्हाने:

भारत-चीन द्विपक्षीय संबंधांच्या चौकटीतील सर्वाधिक जटिल, संवेदनशील आणि प्रक्षोभक विषय हा सीमा विवाद राहिला आहे. दोन्ही देश अंदाजे ३,४८८ किलोमीटर लांबीची 'वास्तविक नियंत्रण रेषा' (LAC) सामायिक करतात, जी स्पष्टपणे सीमांकित (demarcated) केलेली नाही. ही सीमा तीन प्रमुख क्षेत्रांमध्ये (Sectors) विभागलेली आहे: पश्चिम क्षेत्र (लडाख, जेथे अक्साई चिनचा वादग्रस्त प्रदेश आहे), मध्य क्षेत्र (उत्तराखंड आणि हिमाचल प्रदेश) आणि पूर्व क्षेत्र (अरुणाचल प्रदेश, ज्यावर चीन 'दक्षिण तिबेट' म्हणून आपला दावा सांगतो). १९८८ च्या पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या चीन भेटीनंतर, सीमेवर शांतता प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने अनेक करार करण्यात आले. यांमध्ये १९९३ चा 'वास्तविक नियंत्रण रेषेवर शांतता आणि स्थैर्य राखण्यासाठीचा करार' (Agreement on the Maintenance of Peace and Tranquillity along the LAC) आणि १९९६ चा 'विश्वास संपादन उपायां'वरील (Confidence Building Measures - CBMs) करार, हे सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण मानले जातात. या करारांतर्गत दोन्ही बाजूंनी LAC वरील लष्करी उपस्थिती मर्यादित ठेवणे आणि संघर्षजन्य परिस्थिती टाळण्याचे मान्य केले होते. २००३ मध्ये सीमा चर्चेसाठी 'विशेष प्रतिनिधी' (Special Representatives) यंत्रणेची स्थापना करण्यात आली आणि २००५ मध्ये या चर्चेसाठी 'राजकीय मापदंड आणि मार्गदर्शक तत्त्वां'वर (Political Parameters and Guiding Principles) सहमती झाली. तथापि, या सर्व करार आणि यंत्रणांच्या अस्तित्वापश्चातही, सीमेवरील अतिक्रमण आणि तणावाच्या घटना (उदा. डेपसांग २०१३, चुमार २०१४, डोकलाम २०१७) सातत्याने घडत राहिल्या. जून २०२० मध्ये गलवान खोऱ्यात उद्भवलेला हिंसक संघर्ष हा गेल्या ४५ वर्षांतील सर्वात गंभीर लष्करी तणाव ठरला. या घटनेने १९९३ आणि १९९६ च्या करारांच्या परिणामकारकतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आणि संबंधांना अभूतपूर्व धक्का दिला. तेव्हापासून दोन्ही देशांनी सीमेवर मोठ्या प्रमाणावर सैन्य तैनात केले आहे. प्रदीर्घ लष्करी

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आणि राजनैतिक चर्चेच्या अनेक फेऱ्यांनंतर काही भागांमधून (उदा. पँगॉन्ग त्सो, गोग्रा) सैन्यविघटन (disengagement) झाले असले, तरी डेपसांग आणि डेमचोक सारख्या संवेदनशील ठिकाणी तणाव अद्यापही कायम आहे.

आर्थिक आणि व्यापार संबंध:

गत तीन दशकांच्या कालावधीत, भारत आणि चीनमधील आर्थिक संबंधांनी लक्षणीय वृद्धी अनुभवली आहे. १९९० च्या दशकाच्या प्रारंभी नगण्य असलेला द्विपक्षीय व्यापार, २०२३-२४ या आर्थिक वर्षात १०० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सचा टप्पा ओलांडून गेला. २०२४ च्या आकडेवारीनुसार, हा व्यापार १३८ अब्ज डॉलर्सपेक्षा अधिक नोंदवला गेला, ज्यामुळे चीन हा भारताच्या सर्वात मोठ्या व्यापारी भागीदारांपैकी एक म्हणून स्थापित झाला. असे असले तरी, हे आर्थिक संबंध तीव्र असंतुलनाने (severe imbalance) वैशिष्ट्यीकृत आहेत. भारताची व्यापारी तूट (Trade Deficit) सातत्याने चीनच्या बाजूने राहिली आहे, जी अनेकदा ८० ते १०० अब्ज डॉलर्सच्या घरात पोहोचते. याचे प्रमुख कारण भारताच्या आयात-निर्यात संरचनेत (Import-Export Structure) निहित आहे. भारत प्रामुख्याने चीनला कच्चा माल (उदा. लोहखनिज) निर्यात करतो, तर चीनकडून मूल्यवर्धित पक्क्या मालाची (Finished Goods) मोठ्या प्रमाणावर आयात करतो. विशेषतः इलेक्ट्रॉनिक्स, अवजड यंत्रसामग्री, ऑटोमोबाईलचे सुटे भाग आणि औषधनिर्माण क्षेत्रातील सक्रिय घटक (Active Pharmaceutical Ingredients - APIs) यांसाठी भारत मोठ्या प्रमाणावर चीनच्या पुरवठा साखळीवर अवलंबून आहे. हे एकपक्षीय अवलंबित्व भारतासाठी एक धोरणात्मक असुरक्षितता (strategic vulnerability) निर्माण करते. दुसरीकडे, २०२० च्या गलवान संघर्षानंतर, भारताने चीनी गुंतवणुकीवर (विशेषतः तंत्रज्ञान क्षेत्रात) कठोर निर्बंध लादले आणि अनेक चीनी मोबाईल ॲप्लिकेशन्सवर बंदी घातली. 'आत्मनिर्भर भारत' यासारख्या उपक्रमांद्वारे पुरवठा साखळीचे विविधीकरण (diversification) करण्याचे आणि देशांतर्गत उत्पादन क्षमता वाढवण्याचे प्रयत्न भारत सरकारकडून केले जात आहेत. तथापि, राजकीय तणाव उच्च पातळीवर असतानाही द्विपक्षीय व्यापारात होणारी सातत्यपूर्ण वाढ, हे दोन्ही अर्थव्यवस्थांचे एकमेकांवरील खोल परस्परावलंबनच (deep interdependence) अधोरेखित करते.

बहुपक्षीय सहकार्य:

द्विपक्षीय स्तरावर तीव्र तणाव आणि स्पर्धा विद्यमान असतानासुद्धा, भारत आणि चीन अनेक आंतरराष्ट्रीय आणि बहुपक्षीय मंचांवर (Multilateral Forums) सहकार्याच्या भूमिकेत दिसतात. हे सहकार्य प्रामुख्याने विकसनशील जगाच्या सामायिक हिताच्या मुद्द्यांवर आणि प्रस्थापित पाश्चिमात्य-प्रभुत्व असलेल्या जागतिक व्यवस्थेला आव्हान देण्याच्या सुप्त किंवा प्रकट समान इच्छेवर आधारलेले आहे. 'ब्रिक्स' (BRICS - ब्राझील, रशिया, भारत, चीन, दक्षिण आफ्रिका आणि त्यानंतर विस्तारलेले सदस्य) हे याचे एक प्रमुख उदाहरण आहे. 'न्यू डेव्हलपमेंट बँक' (NDB) च्या स्थापनेत दोन्ही राष्ट्रांनी महत्त्वाची

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भूमिका बजावली. दुसरे महत्त्वाचे व्यासपीठ म्हणजे 'शांघाय सहकार्य संघटना' (SCO). २००१ मध्ये स्थापन झालेली ही प्रादेशिक संघटना प्रामुख्याने सुरक्षा, दहशतवादविरोधी कारवाया आणि आर्थिक सहकार्यावर लक्ष केंद्रित करते, ज्यात भारत २०१७ मध्ये पूर्ण सदस्य म्हणून सामील झाला. या मंचांवरील होणारा संवाद, द्विपक्षीय तणाव कमी करण्यासाठी आणि उच्चस्तरीय संपर्क कायम ठेवण्यासाठी एक अप्रत्यक्ष माध्यम (back-channel) म्हणूनही कार्य करतो. याव्यतिरिक्त, 'एशियन इन्फ्रास्ट्रक्चर इन्व्हेस्टमेंट बँक' (AIIB) मध्येही भारत एक संस्थापक सदस्य आणि मोठा कर्जदार आहे, ज्याचे मुख्यालय बीजिंग येथे स्थित आहे. जागतिक हवामान बदलविषयक वाटाघाटींमध्ये (UNFCCC) देखील, भारत आणि चीन अनेकदा 'समान परंतु भिन्न जबाबदाऱ्या' (Common but Differentiated Responsibilities) या तत्त्वाच्या आधारे समान भूमिका घेतात. तथापि, हे सहकार्य मर्यादित स्वरूपाचे आहे. जेव्हा भारताच्या प्रत्यक्ष राष्ट्रीय हिताचा (उदा. संयुक्त राष्ट्रात स्थित दहशतवाद्यांना जागतिक दहशतवादी म्हणून सूचीबद्ध करणे किंवा भारताची 'न्यूक्लिअर सप्लायर्स ग्रुप' (NSG) मधील सदस्यता) प्रश्न येतो, तेव्हा चीनकडून सातत्याने अडथळ्याची भूमिका घेतली गेल्याचे दिसून आले आहे.

सांस्कृतिक आणि लोक-स्तरीय संपर्क:

भारत आणि चीन यांच्यात दोन सहस्रकांपेक्षा अधिक प्राचीन, समृद्ध सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारसा विद्यमान आहे. बौद्ध धर्माचा भारतातून चीनमध्ये झालेला प्रसार, हा या संबंधांचा सर्वात सुदृढ ऐतिहासिक दुवा मानला जातो. प्राचीन 'सिल्क रूट' (रेशीम मार्ग) द्वारे केवळ वस्तूंचा व्यापार झाला नाही, तर ज्ञान, कला आणि तत्त्वज्ञानाचीही महत्त्वपूर्ण देवाणघेवाण झाली. आधुनिक कालखंडात, दोन्ही राष्ट्रांनी 'सांस्कृतिक राजनय' (Cultural Diplomacy) आणि लोक-स्तरीय संपर्काचे (People-to-People Contact) धोरणात्मक महत्त्व ओळखले आहे. २०२० च्या संघर्षापूर्वी, भारतीय सांस्कृतिक संबंध परिषदेच्या (ICCR) माध्यमातून चीनमध्ये विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन केले जात होते. चीनमध्ये योगशास्त्राला मिळालेली अफाट लोकप्रियता, हे भारताच्या 'सॉफ्ट पॉवर'चे एक उल्लेखनीय उदाहरण आहे. त्याचप्रमाणे, 'दंगल' आणि 'थ्री इडियट्स' यांसारख्या भारतीय चित्रपटांनी चीनच्या बॉक्स ऑफिसवर अभूतपूर्व व्यावसायिक यश मिळवले, ज्यामुळे दोन्ही देशांतील सामान्य नागरिकांमध्ये एक भावनिक अनुबंध निर्माण होण्यास मदत झाली. याव्यतिरीक्त, दोन्ही देशांमध्ये शैक्षणिक देवाणघेवाण कार्यक्रम, भगिनी-शहरे (Sister-city) करार आणि पर्यटन यांना प्रोत्साहन देण्याचे धोरण अवलंबले जात होते. हजारो भारतीय विद्यार्थी, विशेषतः वैद्यकीय शिक्षणासाठी, चीनमधील विद्यापीठांमध्ये प्रवेश घेत असत. तथापि, २०२० च्या गलवान संघर्षानंतर आणि त्यानंतर उद्भवलेल्या कोविड-१९ महामारीच्या जागतिक संकटामुळे, हा लोक-स्तरीय संपर्क पूर्णपणे खंडित झाला. व्हिसा सेवा निलंबित करण्यात आल्या, थेट विमानसेवा बंद झाली आणि कैलास-मानसरोवर यात्राही स्थगित करण्यात आली. २०२५ मध्ये संबंध सुधारण्याचे एक प्राथमिक चिन्ह म्हणून, भारताने चीनी नागरिकांसाठी पर्यटक

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

व्हिसा सेवा मर्यादित स्वरूपात पुन्हा सुरू केली, परंतु लोक-स्तरीय विश्वास पुनर्स्थापित करण्यासाठी अद्याप बराच मोठा पल्ला गाठणे आवश्यक आहे.

भू-राजकीय आव्हाने:

भारत-चीन संबंधांमधील तणाव केवळ सीमा क्षेत्रापुरता सीमित नसून, तो व्यापक हिंद-पॅसिफिक (Indo-Pacific) क्षेत्रातील भू-राजकीय स्पर्धेत (Geopolitical Competition) अधिक तीव्रतेने प्रकट होतो. आशिया खंडात आणि जागतिक स्तरावर आपला प्रभाव प्रस्थापित करण्यासाठी दोन्ही राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा सुरू आहे. चीनची दक्षिण आशियातील, म्हणजेच भारताच्या पारंपरिक प्रभावक्षेत्रातील (traditional sphere of influence), वाढती उपस्थिती हा भारतासाठी एक प्रमुख चिंतेचा विषय आहे. चीनच्या 'बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह' (BRI) या महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पाचा एक भाग असलेला 'चीन-पाकिस्तान आर्थिक कॉरिडॉर' (CPEC), पाकव्याप्त काश्मीरमधून जात असल्या कारणाने, भारताने त्यावर सार्वभौमत्वाच्या आधारावर सातत्याने आणि ठामपणे आक्षेप नोंदवला आहे. याशिवाय, चीनने 'स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स' (String of Pearls) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या व्यूहरचनेद्वारे, भारताच्या शेजारील राष्ट्रांमध्ये (उदा. श्रीलंका, मालदीव, बांगलादेश, म्यानमार) बंदरे आणि पायाभूत सुविधांमध्ये अब्जावधी डॉलर्सची गुंतवणूक केली आहे. श्रीलंकेतील हंबनटोटा बंदराचे ९९ वर्षांच्या दीर्घकालीन भाडेतत्त्वावर अधिग्रहण करणे, हे याचे एक ज्वलंत उदाहरण आहे, ज्याकडे भारताच्या धोरणात्मक वर्तुळातून लष्करी हेतूने पाहिले जाते. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, भारताने 'क्वाड' (Quad - भारत, अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया) सारख्या व्यासपीठांद्वारे समान विचारसरणीच्या लोकशाही राष्ट्रांशी आपले धोरणात्मक संबंध अधिक दृढ केले आहेत, ज्याकडे चीन 'आशियाई नाटो' (Asian NATO) निर्मितीचा प्रयत्न म्हणून पाहतो. याव्यतिरिक्त, ब्रह्मपुत्रा नदीवर (चीनमध्ये यार्लुंग झांग्बो) चीनकडून होणारे भव्य धरणांचे बांधकाम, हे भारतासाठी जल-सुरक्षेच्या (water security) दृष्टीने एक दीर्घकालीन आणि गंभीर आव्हान मानले जाते, विशेषतः कारण याबाबत कोणताही द्विपक्षीय जल-वाटप करार अस्तित्वात नाही.

सद्यस्थितीचे मूल्यांकन:

२०२० च्या गलवान संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर, भारत-चीन संबंध ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत निकृष्ट टप्प्यातून संक्रमण करीत आहेत. २०२५ मधील संबंधांचे स्वरूप 'पूर्णपणे सामान्य' किंवा 'पूर्णपणे विस्कळीत' असे वर्णन करण्याऐवजी, ते 'व्यवस्थापित प्रतिबद्धतेच्या' (Managed Engagement) किंवा 'शीत शांततेच्या' (Cold Peace) टप्प्यात असल्याचे दिसते. भारताने एक अत्यंत ठाम धोरणात्मक भूमिका स्वीकारली आहे की, जोपर्यंत सीमेवर शांतता आणि स्थैर्य पुनर्स्थापित होत नाही आणि सैन्य पूर्णपणे मागे घेतले जात नाही, तोपर्यंत द्विपक्षीय संबंध 'सर्वसामान्य' (business as usual) स्थितीत परत येऊ शकत

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

नाहीत. या भूमिकेद्वारे भारताने सीमावादाला द्विपक्षीय संबंधांच्या केंद्रस्थानी आणले आहे. याउलट, चीनची भूमिका अशी राहिली आहे की, सीमावाद हा द्विपक्षीय संबंधांचा 'केवळ एक भाग' आहे आणि त्याने इतर क्षेत्रांतील (विशेषतः आर्थिक) सहकार्यावर विपरीत परिणाम होऊ नये. गलवान संघर्षानंतर दोन्ही देशांमधील उच्चस्तरीय राजकीय संवाद जवळजवळ स्थगित झाला होता, आणि चर्चा केवळ लष्करी कमांडर स्तरावर किंवा परराष्ट्र मंत्र्यांच्या स्तरावर (बहुपक्षीय परिषदांच्या निमित्ताने) मर्यादित राहिली होती. २०२४ मध्ये झालेल्या SCO शिखर परिषदेदरम्यान दोन्ही देशांच्या प्रमुखांनी सीमा विवादावर "न्याय्य, वाजवी आणि परस्पर स्वीकारार्ह" तोडगा काढण्याच्या गरजेचा पुनरुच्चार केला, परंतु यात कोणतीही ठोस प्रगती साधल्याचे दिसून आलेले नाही.

निष्कर्ष:

भारत आणि चीन यांच्यातील द्विपक्षीय संबंधांचे स्वरूप अत्यंत बहुआयामी आणि विरोधाभासांनी परिपूर्ण असल्याचे दिसून येते. हे असे संबंध आहेत, जिथे तीव्र धोरणात्मक स्पर्धा आणि अब्जावधी डॉलर्सचे आर्थिक परस्परावलंबन एकाच वेळी अस्तित्वात आहेत. १९६२ च्या युद्धापासून ते २०२० च्या गलवान संघर्षापर्यंत, सीमावाद हा या संबंधांमधील कधीही पूर्णपणे न सुटलेला आणि सर्वात ज्वलंत मुद्दा राहिला आहे. गलवान संघर्षानंतर, हा वाद केवळ एक 'समस्या' न राहता, तो संबंधांचा 'केंद्रीय अक्ष' (central axis) बनला आहे, ज्याभोवती इतर सर्व पैलू फिरत आहेत. दोन्ही राष्ट्रांनी २००५ च्या 'राजकीय मापदंड आणि मार्गदर्शक तत्त्वां'च्या कराराच्या चौकटीत राहून यावर तोडगा काढण्यासाठी नूतनीकृत वचनबद्धता दाखवणे आवश्यक आहे, परंतु सद्यस्थितीत तशा राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव स्पष्टपणे जाणवतो. सध्याचा टप्पा हा सावध आणि व्यवस्थापित संवादाचा आहे, ज्याचा प्राथमिक उद्देश विश्वासाची दरी कमी करणे हा नसून, आणखी एक मोठा लष्करी संघर्ष टाळणे हा अधिक दिसतो. या दोन आशियाई महासत्ता आपापसातील मतभेद आणि स्पर्धा यांचे व्यवस्थापन कसे करतात, यावर केवळ त्यांचेच भवितव्य अवलंबून नसून, ते संपूर्ण आशिया खंडाचे आणि २१ व्या शतकातील जागतिक व्यवस्थेचे भविष्य घडवण्यात निर्णायक ठरणार आहे.

संदर्भ सूची (Illustrative Reference List):

1. *भारताचे परराष्ट्र मंत्रालय आणि चीनच्या परराष्ट्र मंत्रालयाने वेळोवेळी प्रकाशित केलेले अधिकृत दस्तऐवज, संयुक्त निवेदने आणि श्वेतपत्रिका.*
2. *आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि परराष्ट्र धोरणाशी संबंधित प्रमुख शैक्षणिक नियतकालिके (उदा. Foreign Affairs, International Security).*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

3. *भारत आणि चीनमधील प्रमुख संशोधन संस्था (Think Tanks) द्वारे प्रकाशित केलेले विश्लेषण आणि अहवाल (उदा. Observer Research Foundation, Institute for Defence Studies and Analyses, Carnegie India).*
4. *भारत-चीन संबंधांवर लिहिली गेलेली तज्ज्ञांची पुस्तके आणि विश्लेषणात्मक लेख.*
5. *प्रमुख आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय वृत्तपत्रांमधील संपादकीय आणि सखोल विश्लेषणात्मक लेख.*

Cite This Article:

***प्रा. पाटील भ. रा.* (2025).** *भारत-चीन संबंध: एक भू-राजकीय विश्लेषण.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 128–135.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताचे परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय हित

** प्रा. टी.वाय. रणदिवे,*

** राज्यशास्त्र विभाग, रयत शिक्षण संस्थेचे, श्री सदगुरु गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्ट्स अंड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव, जि. अहिल्यानगर -४२३६०१*

सारांश:

परराष्ट्रीय नीती म्हणजे एखाद्या राष्ट्राने इतर देशांशी ठेवलेले संबंध होय. परराष्ट्र नीतीच्या माध्यमातून हर एक राष्ट्र राष्ट्रीय हित गाठण्याचा प्रयत्न करीत असते. त्या अनुषंगाने राष्ट्रीय हिताला आंतरराराष्ट्रीय संबंधात अनन्यसाधारण महत्व आहे. जगातील सगळ्यात मोठ्या लोकशाही असणाऱ्या भारतासाठी देखील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, व्यापार, तंत्रज्ञानाचा विकास इ. घटकांचा विकास साधण्यासाठी राष्ट्रीय हित महत्वाचे मानले जाते. त्यादृष्टीने परराष्ट्र नीती व राष्ट्रीय हित यांचा अनोन्य संबंध आहे. कारण भारत एक लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष आणि विकासाभिमुख देश असून नजीकच्या काळात त्याचे शेजारी, प्रादेशिक व जागतिक संबंध व भारताचे राष्ट्रीय हित अभ्यासणे महत्वाचे आहे. राष्ट्रीय हित साध्य करण्यासाठी भारताने कोणती परराष्ट्रीय धोरणे स्वीकारली आहेत आणि ती कितपत प्रभावी ठरली आहेत याचा धांडोळा घेण्याचा प्रयत्न या संशोधन लेखातून केला आहे.

***कळफलक:** परराष्ट्रीय नीती, राष्ट्रीय हित, आंतरराराष्ट्रीय संबंध, लोकशाही, भारत, धर्मनिरपेक्ष, जागतिक संबंध..*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

परराष्ट्रीय धोरण म्हणजे एखाद्या राष्ट्राने इतर देशांशी ठेवलेले संबंध, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर केलेली धोरणात्मक भूमिका आणि त्या माध्यमातून साध्य केलेले राष्ट्रीय उद्दिष्टे होय. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या राष्ट्रीय हितासाठी परराष्ट्रीय धोरण आखत असते. भारतासारख्या देशासाठी हे विशेष महत्त्वाचे आहे, कारण भारत एक लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष आणि विकासाभिमुख देश असून अलीकडच्या काळात त्याचे शेजारी, प्रादेशिक व जागतिक संबंध अत्यंत गुंतागुंतीचे बनत आहेत. त्यामुळे भारताचे परराष्ट्रीय धोरण हे जागतिक शांतता, प्रगती व राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.राष्ट्रीय हित साध्य करण्यासाठी भारताने कोणती परराष्ट्रीय धोरणे स्वीकारली आहेत आणि ती कितपत प्रभावी ठरली आहेत याचा धांडोळा घेण्याचा प्रयत्न या संशोधन लेखातून केला आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाची संकल्पना अभ्यासणे.
2. राष्ट्रीय हित या संकल्पना अभ्यासणे.
3. परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय हित यांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे.

परराष्ट्रीय धोरणाची संकल्पना: परराष्ट्रीय धोरण हे राष्ट्राच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांवरील दृष्टिकोनाचे प्रतिक असते. कि जे देशाच्या आर्थिक, लष्करी, सामाजिक व सांस्कृतिक हितांच्या संरक्षणासाठी कार्य करते. परराष्ट्रीय धोरण म्हणजे एखाद्या देशाने इतर देशांशी आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी संबंध ठेवताना अनुसरलेली धोरणात्मक दृष्टी होय. ज्यांच्या माध्यमातून देशाच्या राष्ट्रीय हितांच्या संरक्षणासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. भारतासारख्या मोठ्या, लोकशाही राष्ट्रासाठी परराष्ट्रीय धोरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे, कारण भारताचे भू-राजकीय स्थान, सांस्कृतिक वारसा आणि आर्थिक क्षमता या सर्व गोष्टी जागतिक पातळीवर त्याच्या भूमिकेला आकार देण्याचे काम करतात.

भारताचे पंचशील धोरण:

1. प्रत्येक राष्ट्राची भौगोलिक एकात्मता आणि सार्वभौमत्वाचा आदर करणे.
2. युद्ध आणि आक्रमणाचा विरोध करणे.
3. अन्य राष्ट्राच्या अंतर्गत बाबीत हस्तक्षेप न करणे.
4. समानता आणि परस्परफायदा.
5. शांततापूर्ण सहजीवन.

राष्ट्रीय हिताची संकल्पना: राष्ट्रीय हित ही एखाद्या राष्ट्राचा मुख्य आत्मा असतो.ते देशाच्या धोरणांना दिशा देण्याचा आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर त्याचे अस्तित्व मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला जातो.प्रत्येक राष्ट्र आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी, प्रगती साधण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रतिष्ठा राखण्यासाठी काही ठराविक उद्दिष्टे निश्चित करते.या उद्दिष्टांना एकत्रितपणे **"राष्ट्रीय हित"** असे संबोधले जाते..राष्ट्रीय हित हे कोणत्याही राष्ट्राच्या परराष्ट्रीय धोरणाचे मूळ केंद्रबिंदू असते.साधारणतः राष्ट्रीय हित म्हणजे एखाद्या देशाने आपल्या नागरिकांच्या कल्याणासाठी, देशाच्या सुरक्षिततेसाठी आणि प्रगतीसाठी घेतलेली सर्व प्रयत्नशील दिशा होय.राष्ट्रीय हित यामध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा, आर्थिक विकास, संस्कृतीचे संवर्धन, जागतिक प्रतिष्ठा व प्रभाव इ. घटकांचा समावेश होतो:

परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय हित: परराष्ट्रीय धोरणाची तुलना अनेक आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे अभ्यासक नौकानयनाशी केली आहे. नौकानयनाप्रमाणे गाठावयाचे ध्येय निश्चित असते. परंतु त्याचा मार्ग, वेळापत्रक, अनुसरायचे डावपेच हे सर्व क्षणोक्षणी

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

बदलत्या घटकांवर अवलंबून असते. त्यानुसार देशाचे राष्ट्रीय हितसंबंध जोपासताना भारतानेसुद्धा बदलत्या जागतिक व्यवस्थेत आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे.

गटनिरपेक्षता चळवळ व राष्ट्रीय हित: भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी रचला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर खऱ्या अर्थाने भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला आकार देण्याचा व जागतिक रंगमंचावर आढळ स्थान निर्माण करण्याचा यशस्वी प्रयत्न नेहरूंच्या नेतृत्वातून सिद्ध झाला. नेहरूंनी समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून देशाला दिशा देण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतला. सुरुवातीला नेहरूंच्या परराष्ट्रीय धोरणामध्ये हितसंबंधांच्या रक्षणापेक्षा विचारसरणीला अधिक महत्व दिले. यामाधून त्यांनी सर्वसमावेशक सुरक्षा योजना निर्माण करणे हे होते व यामधून राष्ट्रीय हित साध्य करण्याचा प्रयत्न केला गेला. पहिल्या पंधरा वर्षांत भारताने पूर्व व पश्चिमेकडील दोन्ही सत्तांशी सलोख्याचे संबंध राखले. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात नेहरू, इजिप्तचे अध्यक्ष नासेर आणि युगोस्लाव्हियाचे अध्यक्ष मार्शल टिटो या त्रिमूर्तीने 'अलिप्त राष्ट्र' संघटनेची मुहूर्तमेढ रोवली. यामधून त्यांनी दोन्ही महासत्ताच्या नियंत्रणात न राहता तिसऱ्या जगाचे नेतृत्व जागतिक पटलावर आणले.

सार्क व राष्ट्रीय हित: दक्षिण आशियाई प्रादेशिक सहयोग संघटना (SAARC – South Asian Association for Regional Cooperation) ही संस्था दक्षिण आशियातील देशांमधील प्रादेशिक सहकार्य वाढविण्यासाठी ८ डिसेंबर १९८५ रोजी ढाकामध्ये स्थापन करण्यात आली आहे. सार्क संघटनेत सदस्य राष्ट्रांमध्ये भारत, पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका, बांगलादेश, मालदीव आणि अफगाणिस्तान यांचा समावेश आहे. सार्कच्या माध्यमातून भारताने शेजारी देशांबरोबर संवाद व सहकार्य राखण्यास सुरुवात केली. यामुळे सीमावाद, दहशतवाद आणि अस्थैर्य कमी करण्यास मदत होते. त्याचबरोबर SAFTA (South Asian Free Trade Area) सारख्या करारांमुळे प्रादेशिक व्यापाराला चालना मिळाली व भारताला आपल्या वस्तू आणि सेवांसाठी मोठा बाजार उपलब्ध झाला. सार्कच्या माध्यमातून भारताने दक्षिण आशियात नेतृत्वाची भूमिका अदा करीत आहे. ज्यामुळे त्याचा जागतिक स्तरावर प्रभाव वाढत आहे. हे भारताच्या राष्ट्रीय हित साध्य करण्यासाठी अत्यंत महत्वाची फलश्रुती मानावी लागेल.

आसियान व राष्ट्रीय हित: आसियान (ASEAN – *Association of Southeast Asian Nations*) ही दक्षिण-पूर्व आशियातील राष्ट्रांमधील सहकार्य वाढविणारी प्रादेशिक संघटना ८ ऑगस्ट १९६७ रोजी स्थापना झाली. भारत १९९२ पासून **संवाद भागीदार** म्हणून आसियानशी जोडला गेला आणि त्यानंतर भारताने संबंध सतत मजबूत होत गेले. भारताची **"Look East"** आणि **"Act East"** ही परराष्ट्र धोरणे आसियानच्या माध्यमातून पूर्व आशियातील देशांशी संबंध दृढ करण्यावर आधारित आहेत. हे पराष्ट्रीय धोरण भारताच्या प्रादेशिक आणि आर्थिक हितासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारत-आसियान मुक्त व्यापार करार (India-ASEAN FTA) २०१० मध्ये लागू झाला. आसियान देश भारतासाठी ४ थ्या

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

क्रमांकाचा मोठा व्यापार भागीदार आहे. त्याचबरोबर भारतीय संस्कृती, बौद्ध धर्म आणि व्यापाराचे जुने संबंध आसियान देशांशी जोडल्या गेल्यामुळे भारताचे *सॉफ्ट पॉवर* बळकट होते. आसियानशी संपर्क वाढल्याने भारताच्या ईशान्य भागात व्यापार, पर्यटन आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण होताना दिसतात. हे भारताच्या प्रादेशिक एकात्मतेसाठी अत्यंत आवश्यक बाब मानली जाते.

नेबरहुड फर्स्ट पॉलिसी: माजी पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयींनी एकदा म्हटले होते "तुम्ही तुमचे मित्र बदलू शकता पण शेजारी नाही". हे धोरण भारताच्या निकटवर्तीयांशी संबंध सुधारण्यावर सक्रियपणे केंद्रित आहे. २०१४ पासून भारताच्या परराष्ट्र आणि सुरक्षा धोरणांचा एक प्राथमिक मुत्सद्दी क्षेत्र आणि केंद्रीय आधारस्तंभ राहिला आहे. भारताने आपले राष्ट्रीय हित साधण्यासाठी शेजारील देशांशी संबंध सुधारण्यावर भर द्यायला सुरुवात केली. भारताने वादाचे मुद्दे चर्चा- वाटाघाटी च्या माध्यमातून सोडविण्यावर अधिक भर दिला व आर्थिक, व्यापारी व सांस्कृतिक क्षेत्रात भारताने शेजारील राष्ट्रांशी करार करण्यास सुरुवात केली. ज्यामुळे भारताचे राष्ट्रीय हित साध्य करणे सुलभ होत आहे.

जागतिकीकरण व राष्ट्रीय हित: १९९०च्या दशकात डिजिटल युग अवतरले. भारताची अर्थव्यवस्था जसजशी विकसित होऊ लागली, तसा परराष्ट्र धोरणामध्ये बदल होऊ लागला. अलिप्ततावादी धोरण बाजूला ठेवले गेले. पी. व्ही. नरसिंह राव यांच्या काळात परराष्ट्र धोरण नव्याने आखण्यात आले. भारताचा अणू विषयक कार्यक्रम बाजूला ठेवण्यासाठी अमेरिकेकडून सतत दबाव येत होता. त्याला पी. व्ही. नरसिंह राव यांनी जुमानले नाही. १९९६ ते १९९८ या काळात पंतप्रधान इंद्रकुमार गुजराल यांनी शेजारी राष्ट्रांशी; विशेषतः पाकिस्तानशी सलोखा राखण्यावर भर दिला. नंतरचे पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी आणि डॉ. मनमोहनसिंग यांनी याच धोरणाचा पाठपुरावा केला. 'सार्क' देशांकडे भारताने अधिक लक्ष दिले आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रांशी आर्थिक व सुरक्षा संबंध मजबूत केले. सन १९९८मध्ये अटल बिहारी वाजपेयी यांनी पाच अणुचाचण्या घेतल्या आणि भारत एक आण्विक सत्ता असल्याचे जाहीर केले. यामुळे तत्कालीन अमेरिकी अध्यक्ष बिल क्लिंटन यांची नाराजी ओढावून घेतलीच; शिवाय निर्बंधदेखील. तरीही वाजपेयी यांनी भारत व अमेरिका संबंधात विशेष प्रगती केली आणि हे दोन देश नैसर्गिक मित्र असल्याचे संबोधले. त्यांच्या काळात अमेरिकेशी आण्विक करार करण्याबाबत धोरण आखले जात होते. १९९९ च्या कारगिल युद्धानंतर, पाकिस्तानशी संबंध अधिकच चिघळत गेले. डॉ. मनमोहनसिंग यांनी चीन, पाकिस्तान व बांगलादेश या देशांसाठी धोरण जाहीर केले होते; परंतु त्याची फलनिष्पत्ती झाली नाही. 'यूपीए' सरकारच्या काळात आर्थिक विकासाची गती थोडी मंदावली. अंतर्गत सुधारणेसाठी अनेक पर्याय उपलब्ध होते. २००५ ते २००७ या काळात पाकिस्तानचे प्रमुख परवेज मुशर्रफ यांच्याशी संवाद साधताना, डॉ. सिंग काश्मीरप्रश्नी निर्णायक स्वरूपात आले होते. याच काळात चीनविषयीचे धोरणही काही प्रमाणात सुधारत होते. २००९मध्ये पुन्हा सत्ता प्राप्त केल्यानंतर, अमेरिकेशी असलेले संबंध दृढ

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

करण्याचा प्रयत्न काँग्रेस सरकारकडून झाला नाही. अमेरिकेशी भागीदारी करण्याचे त्यांचे विचार सीमित राहिले. या काळात परराष्ट्र नीतीवर फार प्रभाव पाडता आला नाही, हे वास्तव आहे. पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद ही नव्वदच्या दशकात मोठी समस्या बनली होती.

तदनंतर पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी जागतिक नेत्यांशी उत्तम संबंध प्रस्थापित केले. पहिल्या दहा महिन्यांतच भारताच्या राजनैतिक संबंधांना अतिशय वेग आला. मोदींनी सुमारे ६२ देशांचा दौरा केला आणि अनेक राष्ट्रप्रमुख, नेते, उद्योगपतींच्या भेटी घेतल्या. विविध राष्ट्रांचा दौरा करताना, मोदी तेथील उद्योजक व मूळ भारतीय वर्गाशी आवर्जून संवाद साधताना दिसले. या संवादात ते वेळोवेळी 'मेक इन इंडिया'चा आवर्जून उल्लेख करत; जेणेकरून भारतात गुंतवणूक वाढेल आणि अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळेल. इस्राईलला भेट देणारे ते पहिले भारतीय पंतप्रधान ठरले. अमेरिकेचा विरोध असतानादेखील, इस्राईलशी युद्ध साहित्याबाबत करार करतात, तर अमेरिकेसारख्या महासत्तेच्या जवळ जाताना भारताची नवीन ओळख करून देत, आपले महत्त्व पटवताना दिसतात. न्यूयॉर्कमध्ये 'हाऊ डी मोदी' कार्यक्रमाच्या माध्यमातून वेगळा प्रभाव दाखवण्याचा प्रयत्न करतात. मोदींनी ब्रिक्स (ब्राझील, रशिया, चीन, भारत आणि द. आफ्रिका) यांच्याशी अधिक चांगले संबंध निर्माण केले आणि युरोपातील जी-२० या बलाढ्य प्रगतीशील देशांशी उत्तमज वळीक निर्माण केली.आशियातील इतर देशांबरोबर संबंध सुधारत असताना, त्यांनी इतिहासाची उजळणीही केली. भावनेला हात घालून सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित केले. 'ॲक्ट ईस्ट' धोरण नव्याने पुढे आणत आर्थिक बळकटीसाठी महत्त्वाचे पाऊल उचलले. नरेंद्र मोदींनी आपल्या कार्यकाळात 'आसियान'च्या सर्व शिखर परिषदांना हजेरी लावलेली दिसते. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा परिषदेचे कायमचे सदस्यत्व मिळावे, म्हणून अनेक राष्ट्रांना त्यांनी आपलेसे करण्याचा प्रयत्न केला. या काळात पाकिस्तानबाबतच्या धोरणात आमूलाग्र बदल झालेला दिसून येतो. अमेरिकेची भूमिकाही बदलताना दिसते. अमेरिकेचे माजी अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी पाकिस्तानला कडक भाषेत सुनावले होते; तसेच त्यांची आर्थिक मदत बंद केली होती. आता पाकिस्तानला अमेरिकेच्या मित्रराष्ट्र यादीत स्थान नाही, हा भारतीय परराष्ट्र कूटनीतीचा मोठाच विजय मानायला हवा. मोदी यांच्या काळात शेजारील राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर झाले. नेपाळ, बांगलादेश, भूतान, श्रीलंका या देशांचे दौरे करून, मोदींनी शेजारी राष्ट्रांशी संबंध सुधारण्यावर भर दिलेला दिसतो. यामुळे भारतीय खंडातील चीनच्या हस्तक्षेपास काही प्रमाणात आळा बसला.

निष्कर्ष:

भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळापासून परराष्ट्रीय धोरण आखताना राष्ट्रप्रमुखानी नेहमी राष्ट्रहिताला प्राधान्य दिले आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू पासून ते विद्यमान पंतप्रधान नरेंद्र मोदी परराष्ट्रीय संबंध निश्चित करीत असताना

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

शेजारील देशांमध्ये व जागतिक रंगमंचावर भारताची प्रतिमा उंचावण्याचा व राष्ट्रा- राष्ट्रांमध्ये विश्वास निर्माण करून राष्ट्रीय हित साधले आहे. हे भारतीय नेतृत्वाचे यश मानावे लागेल. तसेच आदर्शवाद ते वास्तववादी विदेशनीतीचे धोरण स्विकारून भारताने परराष्ट्रीय धोरणात रचनात्मक बदल केले आहे.

संदर्भग्रंथ:

१. *Sikri Rajiv, (2009) Challenge and Strategy: Rethinking India's Foreign Policy, Sage Publication, New Delhi.*

२. *C. Raja Mohan, (2015) Modi's World, Expanding India's Sphere of Influence, Harper Collins Publisher, India.*

३. *पेंडसे अरुणा, सहस्त्रबुद्धे उत्तरा (२०११) शीतयुद्धोत्तर व जागतिक राजकारण, ओरिएन्त ब्लकस्वन प्रायवेट लिमिटेड, मुंबई.*

४. *देवळाणकर, शैलेंद्र (२००७): भारतीय परराष्ट्रीय धोरण: सातत्य व स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.*

५. *देवळाणकर, शैलेंद्र (२०१५): भारत आणि जग, सकाळ प्रकाशन, पुणे.*

६. *मोरखंडीकर, राघवेंद्र (२०१०): भारताच्या शीतयुद्धोत्तर परराष्ट्रीय धोरणाचे आंतरराष्ट्रीय संदर्भ, (भारत आणि आंतरराष्ट्रीय भू-राजकारण), समाज प्रबोधन पत्रिका आणि सेंटर फॉर स्टडी कल्चर अंड सोसायटी, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका खंड-२, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.*

Cite This Article:

प्रा. रणदिवे टी. वाय. **(2025).** *भारताचे परराष्ट्रीय धोरण व राष्ट्रीय हित..* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 136–141.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जागतिक भू-राजकारणातील भारत-पाकिस्तान संबंध

*** प्रा. सुधाकर पंडित बैसाणे,**

* *राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, प्रीतम प्रकाश महाविद्यालय, भोसरी, पुणे-39*

सारांश:

हा शोधनिबंध भारत-पाकिस्तान संबंधांचा अभ्यास करतो, जे एक प्रमुख द्विपक्षीय वैर असून त्याचे प्रादेशिक आणि जागतिक भू-राजकारणावर मोठे परिणाम होतात. १९४७ च्या फाळणीत आणि दीर्घकाळ चाललेल्या काश्मीर विवादात या संबंधांची मुळे रुजलेली आहेत. हे संबंध अधूनमधून होणाऱ्या सशस्त्र संघर्षात आणि सावध व्यवस्थापनात बदलत राहतात, ज्यात दोन अण्वस्त्रधारी राष्ट्रांमध्ये तणाव वाढण्याचा सतत धोका असतो. हा अभ्यास ऐतिहासिक कारणे, अलीकडील संघर्षाचे प्रसंग (२०२४-२०२५ च्या संकटासह), आर्थिक संबंध आणि बाह्य शक्तींचा (चीन, अमेरिका, मध्य-पूर्वेकडील देश आणि रशिया) प्रभाव यांचे विश्लेषण करतो. गुणात्मक आणि संख्यात्मक स्रोतांवर (धोरण विश्लेषण, व्यापार डेटा, संघर्ष ट्रॅकर्स आणि विद्वत्तापूर्ण साहित्य) आधारित, हे गृहीतक तपासले जाते की बाह्य महासत्तांची स्पर्धा आणि आंतरराष्ट्रीय अशासकीय हिंसाचार द्विपक्षीय तणाव वाढवतात, पण त्याच वेळी मर्यादित सहकार्यासाठी प्रोत्साहन देखील निर्माण करतात. तणाव वाढण्याचा धोका कमी करण्यासाठी आणि स्थिर प्रादेशिक रचना वाढवण्यासाठी धोरणात्मक सूचना देऊन या शोधनिबंधाचा शेवट होतो.

मुख्य शब्द: *भारत-पाकिस्तान संबंध; काश्मीर; आण्विक प्रतिबंध; महासत्तांचा प्रभाव; सीमापार दहशतवाद; व्यापार; तणाव कमी करणे.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

१९४७ च्या फाळणीपासून भारत आणि पाकिस्तानचे संबंध तणावपूर्ण राहिले आहेत. जम्मू आणि काश्मीरवरील विवादामुळे अनेक युद्धे (१९४७-४८, १९६५, १९७१, १९९९) आणि नियंत्रण रेषेवर वारंवार लष्करी चकमकी झाल्या आहेत, ज्यामुळे दक्षिण आशियामध्ये एक कायमस्वरूपी सुरक्षेची समस्या निर्माण झाली आहे. हे संबंध ऐतिहासिक तक्रारी, अस्मितेचे राजकारण, परस्परविरोधी राष्ट्रीय कथानके आणि सीमापार दहशतवाद व लष्करी प्रत्युत्तराच्या अधूनमधून घडणाऱ्या घटनांमुळे आकार घेतात. दोन अण्वस्त्रधारी शेजारी म्हणून, त्यांच्या वैराचे परिणाम दक्षिण आशियाच्या पलीकडे पसरलेले

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आहेत—ज्याचा प्रादेशिक स्थैर्य, महासत्तांची मुत्सद्देगिरी आणि जागतिक अण्वस्त्र प्रसारबंदीच्या कार्यक्रमांवर परिणाम होतो.

गृहीतक:

बाह्य महासत्तांची स्पर्धा (विशेषतः अमेरिका-चीन वैर), आंतरराष्ट्रीय दहशतवादी गटांचे अस्तित्व आणि विस्कळीत झालेले आर्थिक परस्परावलंबन, यामुळे भारत-पाकिस्तानमधील तणाव वाढतो आणि अधूनमधून संघर्ष भडकण्याचा धोका वाढतो. तथापि, परस्पर असुरक्षितता (आण्विक प्रतिबंध) आणि सामायिक आर्थिक हितसंबंध, यामुळे धोका व्यवस्थापन आणि मर्यादित सहकार्यासाठी अधूनमधून प्रोत्साहन मिळते.

संशोधन पद्धती:

या शोधनिबंधात मिश्र-पद्धतीचा दृष्टिकोन वापरला आहे:

१. **गुणात्मक विश्लेषण:** कारणांचे मार्ग शोधण्यासाठी (उदा. बाह्य मदतीचा वर्तनावर कसा परिणाम होतो) ऐतिहासिक घटना, राजनैतिक निवेदने, धोरणपत्रे आणि तज्ञांच्या भाष्यांचे गुणात्मक विश्लेषण. अलीकडील घटनांसाठी प्राथमिक धोरणपत्रे, थिंक-टँकचे अहवाल आणि बातम्यांचे विश्लेषण विचारात घेतले आहे.

२. **संख्यात्मक/वर्णनात्मक विश्लेषण:** आर्थिक संवाद आणि लष्करी तणावातील ट्रेंड ओळखण्यासाठी द्विपक्षीय व्यापार डेटा आणि संघर्ष घटनांचे संख्यात्मक/वर्णनात्मक विश्लेषण. अधिकृत आणि मुक्त-स्रोत व्यापार डेटासेट आणि संकलित संघर्ष टाइमलाइन वापरल्या आहेत.

३. **तुलनात्मक केस दृष्टिकोन:** तणाव वाढण्याची प्रक्रिया आणि तणाव कमी करण्याच्या यंत्रणांबद्दल धडे घेण्यासाठी महत्त्वाच्या संकटांवर (उदा. १९९९ कारगिल, २०१९ पुलवामा-बालाकोट घटना आणि २०२४-२०२५ चा तणाव) लक्ष केंद्रित करणारा तुलनात्मक केस स्टडी दृष्टिकोन.

४. **मर्यादा:** वर्गीकृत राजनैतिक स्रोतांपर्यंत पोहोचणे शक्य नाही; हे विश्लेषण सार्वजनिक स्रोत आणि दुय्यम साहित्यावर अवलंबून आहे, ज्यात अहवाल देताना पक्षपात होण्याची शक्यता असू शकते.

माहिती संकलन: संदर्भित स्रोतांमध्ये हे समाविष्ट आहे: ऐतिहासिक सारांश (विश्वकोश), धोरणात्मक संक्षिप्त अहवाल (CFR, UK Parliament/CRS), प्रमुख माध्यमांचे वार्तांकन (अल जझीरा, टाइम), व्यापार डेटासेट (UN COMTRADE / TradingEconomics / OEC), शैक्षणिक लेख आणि प्रादेशिक थिंक-टँकची प्रकाशने. अलीकडील संकटाच्या वार्तांकनासाठी आणि टाइमलाइनसाठी, एकाच स्रोतावरील अवलंबित्व टाळण्यासाठी अनेक स्वतंत्र माध्यमे आणि माहितीपत्रांची पडताळणी केली गेली.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

माहितीचे विश्लेषण:

१. **ऐतिहासिक नमुने आणि संकटांची पुनरावृत्ती:** मागील संकटांच्या विश्लेषणातून एक नमुना दिसून येतो: (अ) एखादा दहशतवादी हल्ला किंवा लष्करी घटना; (ब) जशास तसे लष्करी किंवा निमलष्करी प्रत्युत्तर; (क) राजनैतिक हालचाली आणि बाह्य मध्यस्थी; आणि (ड) काही काळ सापेक्ष शांतता आणि त्यानंतर पुन्हा कमी- तीव्रतेचा संघर्ष. आण्विक प्रतिबंधाने पूर्ण-प्रमाणातील युद्ध मर्यादित केले आहे, परंतु प्रत्यक्ष चकमकी किंवा सीमापार हल्ले रोखलेले नाहीत.

२. **व्यापार आणि आर्थिक संबंधांचे ट्रेंड:** द्विपक्षीय व्यापार अस्थिर आणि राजकारणाने प्रभावित राहिला आहे. २०१८ नंतर अधिकृत व्यापारात मोठी घट झाली आणि त्यानंतर त्यात चढ-उतार होत राहिले. काही अहवाल घट दर्शवतात तर काही २०२४ मध्ये अंशतः वाढ झाल्याचे सूचित करतात. अनौपचारिक आणि वेगळ्या मार्गाने होणारा व्यापार अधिकृत आकडेवारीला गुंतागुंतीचा बनवतो, ज्यामुळे सरकारी आकडेवारी आणि प्रत्यक्ष व्यावसायिक वास्तवात तफावत निर्माण होते. त्यामुळे, आर्थिक परस्परावलंबन कमकुवत आणि राजकीयदृष्ट्या नाजूक आहे.

३. **बाह्य शक्तींची भूमिका**: चीनचे पाकिस्तानसोबतचे दृढ होत जाणारे सामरिक संबंध (CPEC, संरक्षण सहकार्य) आणि भारताची अमेरिका व क्वाड भागीदारांसोबत वाढती जवळीक बाह्य संतुलन बदलते - यामुळे दोन्ही देश आपापल्या गटांप्रती अधिक बांधिलकी दाखवतात, त्यांना लष्करी आणि आर्थिक पाठबळ मिळते, आणि अप्रत्यक्ष स्पर्धेची शक्यता वाढते. त्याच वेळी, मध्य-पूर्वेकडील देश आणि रशिया हे अनेकदा नवी दिल्ली आणि इस्लामाबाद यांच्यात स्वतःच्या सामरिक आणि आर्थिक हितांसाठी संतुलन साधतात.

४. **अलीकडील संकट: वसंत ऋतू २०२५ मधील तणाव (केस स्टडी):** मे २०२५ चे संकट-पहलगाममधील मोठ्या जीवितहानीच्या दहशतवादी हल्ल्याने सुरू झाले आणि त्यानंतर सीमापार हल्ले व क्षेपणास्त्र हल्ले झाले-यावरून दिसून येते की स्थानिक घटना किती वेगाने राज्य-स्तरीय लष्करी संघर्षात बदलू शकतात, जरी आण्विक प्रतिबंध अस्तित्वात असला तरी. आंतरराष्ट्रीय राजनैतिक माध्यमांनी (अमेरिका, चीन आणि प्रादेशिक शक्ती) पुढील तणाव टाळण्यासाठी हस्तक्षेप केला. अधिकृत माहिती आणि संसदीय विश्लेषणांनुसार, चुकीच्या अंदाजाचा धोका असामान्यपणे जास्त मानला गेला कारण या संघर्षात हवाई आणि क्षेपणास्त्र हल्ल्यांचा समावेश होता.

निरीक्षणे:

१. **कायमस्वरूपी मूळ कारण:** काश्मीर विवाद आणि परस्परविरोधी प्रादेशिक दावे हे या वैराचे संरचनात्मक आधारस्तंभ आहेत, ज्यामुळे हिंसाचाराचे प्रसंग वारंवार घडतात आणि देशांतर्गत राजकारणात त्याचा वापर होतो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

२. **आण्विक सावट:** अण्वस्त्रांमुळे एक विरोधाभास निर्माण झाला आहे - पूर्ण युद्धाची शक्यता कमी झाली आहे, परंतु कोणताही तणाव वाढल्यास त्याचे परिणाम गंभीर असतील. यामुळे अचूक आणि नियंत्रित जबरदस्तीसाठी प्रोत्साहन वाढले आहे आणि चुकीच्या अंदाजाची किंमत वाढली आहे.

३. **बाह्य समर्थक तणाव वाढवतात आणि कमीही करतात:** चीनचा पाकिस्तानला राजकीय आणि आर्थिक पाठिंबा आणि अमेरिका-भारत सामरिक भागीदारीमुळे इस्लामाबाद आणि नवी दिल्ली यांच्या धोक्याच्या समीकरणात बदल होतो - कधीकधी यामुळे आक्रमक भूमिकेला प्रोत्साहन मिळते, तर कधी राजनैतिक संयम राखण्यास मदत होते.

४. **आर्थिक परस्परावलंबन कमी:** द्विपक्षीय व्यापार कमी आणि राजकीयदृष्ट्या असुरक्षित आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोपप्रमाणे आर्थिक संबंध स्थिर करणारी शक्ती बनू शकलेले नाहीत. अनौपचारिक व्यापारामुळे काही प्रमाणात व्यावसायिक संपर्क कायम असला तरी, तो संस्थात्मक सहकार्याची जागा घेऊ शकत नाही.

५. **अंतर्गत राजकारण महत्त्वाचे:** निवडणुका, राष्ट्रवादी राजकारण आणि नागरी-लष्करी संबंध संकटाची सुरुवात आणि व्यवस्थापनावर प्रभाव टाकतात; नेते कधीकधी देशांतर्गत पाठिंबा मिळवण्यासाठी बाह्य संघर्षाचा वापर करतात. (तुलनात्मक केस स्टडी आणि संकट टाइमलाइनद्वारे समर्थित.)

निष्कर्ष:

१. **उच्च संरचनात्मक धोका परंतु मर्यादित युद्धाची शक्यता:** संरचनात्मक घटक-प्रादेशिक विवाद, अस्मितेचे राजकारण आणि स्पर्धात्मक लष्करीकरण-यामुळे कायमस्वरूपी अस्थिरता निर्माण होते; तरीही आण्विक प्रतिबंधामुळे मोठ्या प्रमाणावर आंतरराज्यीय युद्ध दुर्मिळ राहिले आहे. मुख्य धोका हा अधूनमधून होणाऱ्या प्रत्यक्ष लष्करी संघर्षाचा (हवाई हल्ले, सीमापार छापे) आहे, ज्यात चुकीच्या अंदाजाचा धोका असतो.

२. **बाह्य शक्ती दुधारी तलवारीसारख्या आहेत:** महासत्तांचा सहभाग एकतर स्थिर करू शकतो (मध्यस्थीद्वारे, तणाव कमी करण्याच्या दबावाद्वारे) किंवा गुंतागुंत वाढवू शकतो (एका बाजूला सामरिक पाठबळ देऊन). त्यामुळे अमेरिका, चीन आणि प्रादेशिक देश संकटाच्या परिस्थितीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

३. **आर्थिक साधनांचा कमी वापर:** व्यापाराची पातळी खूप कमी आणि राजकीयदृष्ट्या सशर्त आहे, ज्यामुळे तो संघर्ष कमी करणारा प्रभावी घटक म्हणून काम करू शकत नाही. लक्ष्यित आर्थिक विश्वास-निर्मितीचे उपाय मदत करू शकतात— परंतु राजकीय इच्छाशक्ती मर्यादित आहे.

४. **संकट व्यवस्थापनातील संस्थात्मक उणिवा:** जरी बॅक-चॅनल डिप्लोमसी आणि त्रयस्थ मध्यस्थी अधूनमधून यशस्वी होत असली, तरी दोन्ही बाजूंना सातत्याने विश्वास वाटेल अशी कोणतीही मजबूत संस्थात्मक संकट-व्यवस्थापन यंत्रणा

नाही. या उणिवेमुळे तीव्र संकटाच्या काळात तणाव वाढण्याचा धोका वाढतो.

सूचना (धोरणात्मक शिफारसी):

१. **द्विपक्षीय संकटकालीन संवाद-मार्ग तयार करणे:** प्रत्यक्ष लष्करी घटनांच्या वेळी गैरसमज कमी करण्यासाठी लष्करी आणि राजनैतिक हॉटलाइन (त्रयस्थ-पडताळणी करण्यायोग्य चॅनेलसह) औपचारिक आणि संरक्षित करणे. जिथे विश्वासाची कमतरता आहे तिथे त्रयस्थ (उदा. संयुक्त राष्ट्र/तटस्थ देश) सुविधेला प्रोत्साहन देणे.

२. **विश्वास-निर्मितीचे उपाय (CBMs) मजबूत करणे:** लष्करी सरावाची पूर्वसूचना, हवाई सुरक्षा नियम आणि संयुक्त आपत्ती-निवारण सराव यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये CBMs पुन्हा सुरू करणे आणि त्यांचा विस्तार करणे, जेणेकरून सवय आणि prevedbhav निर्माण होईल.

३. **टप्प्याटप्प्याने आर्थिक संबंध वाढवणे:** राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील अडथळे कमी करणे आणि वादग्रस्त नसलेला व्यापार (औषधनिर्माण, कृषी) आणि लोकांमधील देवाणघेवाण (विद्यार्थी, सांस्कृतिक) वाढवणे, जेणेकरून शांततेसाठी अनुकूल गट तयार होतील-याची सुरुवात सहज साध्य होणाऱ्या परस्पर व्यावसायिक लाभांपासून करता येईल. स्वतंत्र अहवालानुसार अनौपचारिक व्यापार अस्तित्वात आहे आणि तो नियमित केला जाऊ शकतो.

४. **काही मुद्द्यांचे बहुपक्षीयीकरण करणे:** पाणी, दहशतवादविरोधी आणि हवामान बदलाचा सामना करण्यासाठी सहकारी यंत्रणा तयार करण्यासाठी प्रादेशिक मंच (सार्क-पुनरुज्जीवित झाल्यास-किंवा कार्यात्मक आर्थिक मंच) आणि बाह्य शक्तींचा वापर करणे, ज्यामुळे द्विपक्षीय राजकारणाच्या पलीकडे जाऊन सामायिक लाभ मिळतील.

५. **अशासकीय घटकांवर आंतरराष्ट्रीय नियम:** सीमापार दहशतवादाच्या आरोपांसाठी तपास प्रोटोकॉलवर सहकार्य करणे (किंवा किमान पडताळणी आणि कालबद्ध कृतींवर वाटाघाटी करणे), जेणेकरून तात्काळ प्रत्युत्तराचा दबाव कमी होईल आणि शक्य असल्यास स्वतंत्र निवाड्याला संधी मिळेल.

६. **आण्विक धोका कमी करणे:** दोन्ही राज्यांनी सामरिक संदिग्धता आणि विनाशकारी तणावाची शक्यता कमी करण्यासाठी क्षेपणास्त्र चाचण्यांची पूर्व-सूचना, प्रथम-वापर-नाही धोरणांची पुष्टी (लागू असल्यास), आणि आण्विक सिद्धांतांवर लष्करी-ते-लष्करी संवाद यांसारखे उपाय पुन्हा पुष्टी करून विस्तारित करावेत.

समारोप:

भारत-पाकिस्तान संबंध समकालीन भू-राजकारणातील सर्वात परिणामकारक आणि धोकादायक वैरांपैकी एक आहेत. प्रदेश आणि राष्ट्रीय अस्मितेवरील ऐतिहासिक संघर्षात रुजलेले, आणि देशांतर्गत राजकारण, आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद आणि महासत्तांच्या स्पर्धेमुळे गुंतागुंतीचे झालेले हे संबंध वारंवार संकटे निर्माण करतात, ज्याचे प्रादेशिक परिणाम होऊ शकतात.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जरी आण्विक प्रतिबंधामुळे पूर्ण-प्रमाणातील युद्धाची शक्यता कमी झाली असली, तरी ते धोकादायक तणावाच्या घटनांचा धोका दूर करत नाही. संकट-व्यवस्थापन यंत्रणा, व्यावहारिक आर्थिक संबंध आणि सामायिक आव्हानांवर बहुपक्षीय सहकार्य यांना जोडणारे धोरणात्मक मार्ग चुकीच्या अंदाजाचा धोका कमी करू शकतात आणि टिकाऊ, जरी हळूहळू, स्थिर करणाऱ्या शक्ती निर्माण करू शकतात. बाह्य शक्तींनी देखील आपल्या सामरिक हितसंबंधांमध्ये आणि तणाव रोखण्याच्या जबाबदारीमध्ये संतुलन साधले पाहिजे. शाश्वत स्थिरतेचा मार्ग लांब आहे आणि त्यासाठी दोन्ही बाजूंनी राजकीय धैर्याची, तसेच संयमी, सातत्यपूर्ण आंतरराष्ट्रीय सहभागाची आवश्यकता आहे.

संदर्भ:

1. Britannica - भारत-पाकिस्तान संघर्ष (आढावा).
2. Council on Foreign Relations - भारत आणि पाकिस्तानमधील संघर्ष (जागतिक संघर्ष ट्रॅकर).
3. Al Jazeera - अधिकृत आकडेवारीने लपवलेले $१० अब्ज डॉलर्सचे भारत-पाकिस्तान व्यापार रहस्य.
4. TradingEconomics / UN COMTRADE data - भारताची पाकिस्तानला निर्यात (२०२४-२०२५ व्यापार आकडेवारी).
5. CRS / Congress briefings and UK Parliament research briefings on the May 2025 crisis and escalation risks.
6. Time / Al Jazeera timeline pieces - काश्मीरचा इतिहास आणि प्रमुख संकटे. TIME+1
7. Academic and think-tank analyses on geopolitical competition and regional dynamics.

Cite This Article:
प्रा. बैसाणे सु. पं. **(2025).** *जागतिक भू-राजकारणातील भारत-पाकिस्तान संबंध.*. **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 142–147.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताचे परराष्ट्र धोरण: बहुध्रुवीय जगात धोरणात्मक स्वायत्तता

श्री. राजेंद्र बाळासाहेब म्हमाणे,

** सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, सामाजिक शास्त्रे संकुल, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.*

सारांश:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून अत्यंत लक्षणीय आणि संरचनात्मक परिवर्तन झाले आहे. हे परिवर्तन शीतयुद्धाच्या काळातील 'आदर्शवादी अलिप्ततावादापासून' सुरू होऊन, सध्याच्या २१ व्या शतकातील वाढत्या बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेत 'धोरणात्मक स्वायत्ततेकडे' आणि 'बहु-संलग्नतेकडे' वळले आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपर भारतीय परराष्ट्र धोरणाची मूलभूत तत्त्वे, त्याची ऐतिहासिक उत्क्रांती, समकालीन आयाम आणि भविष्यातील आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करतो.

या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश केवळ ऐतिहासिक घटनांचा आढावा घेणे नसून, त्यामागील व्यावहारिक कारणांचे आणि भारताच्या बदलत्या जागतिक महत्त्वाकांक्षेचे विश्लेषण करणे हा आहे. शैक्षणिक साहित्य, सरकारी धोरणात्मक दस्तऐवज आणि ऐतिहासिक विश्लेषणाच्या आधारे गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून, हा अभ्यास असा निष्कर्ष मांडतो की भारताचे परराष्ट्र धोरण आता केवळ 'बचावात्मक' राहिले नसून ते 'आक्रमक आणि व्यावहारिक' बनले आहे. या अभ्यासांती असे दिसून येते की, भारताने स्वीकारलेले 'बहु-संलग्नता' धोरण हे भारताचे सार्वभौमत्व टिकवण्यासाठी, राष्ट्रीय हितसंबंध जोपासण्यासाठी आणि जागतिक पटलावर 'ग्लोबल साउथ'चा आवाज म्हणून स्थान निर्माण करण्यासाठी उचललेले एक अपरिहार्य पाऊल आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): *भारत, परराष्ट्र धोरण, धोरणात्मक स्वायत्तता, अलिप्ततावाद, बहु-संलग्नता, इंडो-पॅसिफिक, बहुपक्षीयता.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

२१ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून, विशेषतः गेल्या दोन दशकांमध्ये, एक प्रमुख जागतिक शक्ती म्हणून भारताचा झालेला उदय यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासकांचे, धोरणकर्त्यांचे आणि जागतिक विचारवंतांचे लक्ष भारताकडे वेधले गेले

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आहे. जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचे राष्ट्र, पाचवी सर्वात मोठी आणि वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था, तसेच एक जबाबदार अण्वस्त्रधारी लोकशाही म्हणून, समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये भारताचे स्थान अद्वितीय आणि निर्णायक आहे (Ministry of External Affairs, 2023).

सध्याची जागतिक परिस्थिती ही अत्यंत अस्थिर आणि संक्रमण अवस्थेत आहे. एकीकडे अमेरिकेचा प्रभाव सापेक्षरित्या कमी होत आहे, तर दुसरीकडे चीनचा आक्रमक उदय होत आहे. अशा परिस्थितीत, जागतिक सत्तेचा समतोल राखण्यात भारताची भूमिका कळीची ठरत आहे. भारताच्या आंतरराष्ट्रीय सहभागातील हे परिवर्तन केवळ एका देशाचे धोरण बदल नसून, ते एकध्रुवीयतेकडून बहुध्रुवीयतेकडे होणाऱ्या जागतिक सत्तेच्या वितरणातील बदलांचे प्रतिबिंब आहे (Hurrell, 2018).

भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात 'नियम पाळणारा' ते 'नियम बनवणारा' असा प्रवास सुरू केला आहे. या प्रवासात भारताने आपली जुनी 'संकोची वृत्ती' सोडून दिली असून, आता भारत जागतिक व्यासपीठावर अधिक जबाबदारी स्वीकारण्यास तयार आहे. हवामान बदल असो, दहशतवाद असो किंवा जागतिक व्यापार, भारताचा आवाज आता दुर्लक्षित करता येत नाही. या पार्श्वभूमीवर, भारताच्या 'धोरणात्मक स्वायत्ततेचा' अभ्यास करणे केवळ शैक्षणिकदृष्ट्याच नव्हे, तर भू-राजकीयदृष्ट्याही अत्यंत महत्त्वाचे ठरते (देवळाणकर, २०२५).

संशोधन पद्धती:

हे संशोधन भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे सर्वसमावेशक आणि वस्तुनिष्ठ परीक्षण करण्यासाठी 'गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा' अवलंब करते. हा अभ्यास १९४७ ते २०२५ या विस्तृत कालावधीतील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे विश्लेषण करतो. परराष्ट्र धोरण हा विषय केवळ आकडेवारीवर अवलंबून नसून, तो नेत्यांचे दृष्टिकोन, जागतिक परिस्थिती आणि ऐतिहासिक संदर्भ यावर अवलंबून असतो, त्यामुळे गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धत या विषयासाठी सर्वात योग्य ठरते. या संशोधनासाठी वापरण्यात आलेली माहिती ही दुय्यम प्रकारच्या स्रोतांच्या व्यापक आढावा आणि संश्लेषणावर आधारित आहे

दुय्यम स्रोत:

संशोधनाची विश्वासार्हता टिकवण्यासाठी भारताच्या परराष्ट्र मंत्रालयाचे अधिकृत वार्षिक अहवाल, भारतीय पंतप्रधान आणि परराष्ट्र मंत्र्यांची संसदेतील व आंतरराष्ट्रीय मंचांवरील भाषणे, आणि विविध देशांशी झालेले द्विपक्षीय करार यांचा वापर केला आहे.

विषयाच्या सखोल विश्लेषणासाठी नामवंत अभ्यासकांच्या साहित्याचा आधार घेतला आहे. यामध्ये *International Affairs, Foreign Affairs, Strategic Analysis* यांसारख्या जर्नल्समधील लेख आणि एस. जयशंकर, शैलेंद्र

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

देवळाणकर, व्ही. बी. पाटील यांसारख्या तज्ज्ञांच्या पुस्तकांचा समावेश आहे.

उद्दिष्ट्ये:

१. स्वातंत्र्यापासून वर्तमानापर्यंत भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या ऐतिहासिक उत्क्रांतीचा आणि स्थित्यंतराचा मागोवा घेणे.

२. 'धोरणात्मक स्वायत्तता' या संकल्पनेचा अर्थ आणि त्याची अंमलबजावणी कशी बदलत गेली, याचे विश्लेषण करणे.

३. प्रमुख जागतिक शक्तींशी (अमेरिका, चीन, रशिया) भारताच्या द्विपक्षीय संबंधांचे चिकित्सक परीक्षण करणे.

४. भारताच्या 'नेबरहूड फर्स्ट' आणि 'ॲक्ट ईस्ट' धोरणांचे यश-अपयश तपासणे.

५. समकालीन आव्हानांचा (उदा. चीनचा धोका, ऊर्जा सुरक्षा) सामना करण्यासाठी भारताच्या तयारीचे मूल्यमापन करणे.

गृहितके (Hypothesis):

1: भारताचे परराष्ट्र धोरण 'आदर्शवादाकडून' पूर्णपणे 'वास्तववादाकडे' झुकले आहे, ज्यात राष्ट्रीय हिताला सर्वोच्च प्राधान्य दिले जात आहे.

2: भारताची 'धोरणात्मक स्वायत्तता' ही संकल्पना आता अलिप्त राहणे नसून, 'बहु-संलग्नता' अशी विकसित झाली आहे.

3: आर्थिक प्रगती आणि सुरक्षा या दोन घटकांमुळेच भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा निश्चित होत आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची ऐतिहासिक उत्क्रांती: एक चिकित्सक आढावा

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे केवळ १९४७ नंतरची निर्मिती नसून, त्याला हजारो वर्षांच्या संस्कृतीचा, इतिहासाचा आणि भू-राजकीय स्थानाचा वारसा लाभलेला आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा प्रवास हा एका सरळ रेषेत नसून तो परिस्थितीनुसार बदलणाऱ्या टप्प्यांचा आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा प्रवास हा प्रामुख्याने 'आदर्शवादी' ते 'वास्तववादी' असा राहिला आहे.यातील प्रत्येक बदलामागे भारताची सुरक्षितता, आर्थिक गरज आणि जागतिक स्थान उंचावण्याची महत्त्वाकांक्षा कारणीभूत होती.

नेहरू युग: अलिप्ततावादाचा पाया आणि आदर्शवाद (१९४७-१९६४)

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी घातला. त्यांनी शीतयुद्धाच्या काळात जग अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियन या दोन गटांत विभागले गेले असताना, कोणत्याही गटात सामील न होता 'अलिप्ततावादाचा' स्वीकार केला. अलिप्ततावाद म्हणजे जागतिक घडामोडींपासून दूर राहणे नव्हे, तर प्रत्येक घटनेचा स्वतंत्र बुद्धीने विचार करून निर्णय घेणे होय (पाटील, २०१७).

वरकरणी पाहता अलिप्ततावाद हे एक नैतिक धोरण वाटत असले तरी, खोलात जाऊन विश्लेषण केल्यास असे लक्षात येते की, त्या काळी ती भारताची एक 'अपरिहार्य गरज' होती. नुकतेच स्वातंत्र्य मिळालेल्या, फाळणीच्या जखमांनी ग्रासलेल्या

आणि आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत कमकुवत असलेल्या भारताला कोणत्याही एका महासत्तेच्या दावणीला बांधले जाणे परवडणारे नव्हते. लष्करी युतीत सामील झाल्यास भारताचे स्वातंत्र्य धोक्यात आले असते आणि विकासावर खर्च करण्याऐवजी संरक्षणावर खर्च करावा लागला असता. त्यामुळे अलिप्ततावाद ही नव-स्वतंत्र राष्ट्राची एक 'सर्व्हायव्हल स्ट्रॅटेजी' होती.

नेहरूंनी १९५४ मध्ये चीनसोबत 'पंचशील' तत्त्वांचा करार केला, ज्यामध्ये शांततापूर्ण सहअस्तित्त्वावर भर दिला गेला (Ministry of External Affairs, 1954). हा करार भारताचा चीनवर टाकलेला एक मोठा राजकीय विश्वास होता. भारताला वाटत होते की आशियाई एकात्मतेच्या माध्यमातून पाश्चात्य शक्तींना रोखता येईल. परंतु १९६२ च्या चीन-भारत युद्धाने हा आदर्शवाद मोडीत काढला. या पराभवाने भारताला एक कठोर धडा शिकवला की, आंतरराष्ट्रीय राजकारणात केवळ नैतिकतेवर विसंबून राहणे आत्मघातकी असते. सामर्थ्याशिवाय शांतता टिकवणे अशक्य असते, ही जाणीव या कालखंडात निर्माण झाली.

इंदिरा युग: वास्तववाद आणि शक्तीचे प्रदर्शन (१९६४-१९९१)

नेहरूंच्या मृत्यूनंतर, विशेषतः इंदिरा गांधींच्या काळात, भारतीय परराष्ट्र धोरण अधिक कणखर आणि 'वास्तववादी' बनले. १९६५ मध्ये पाकिस्तानशी झालेले युद्ध आणि १९६२ चा चीनकडून झालेला पराभव यामुळे भारताने संरक्षणावर भर देण्यास सुरुवात केली. १९७१ चे बांगलादेश मुक्ती युद्ध हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे एक मोठे यश मानले जाते. या युद्धापूर्वी, अमेरिकेने पाकिस्तानला पाठिंबा दिला होता. या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी भारताने सोव्हिएत युनियनसोबत 'शांतता आणि मैत्री करार' केला (Donaldson, 1974).

हा करार भारताच्या अलिप्ततावादाच्या तत्त्वापासून थोडी फारकत घेणारा होता, अशी टीका केली जाते. परंतु वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, हा निर्णय भारताच्या 'धोरणात्मक स्वायत्ततेचे' उत्तम उदाहरण आहे. जेव्हा राष्ट्रीय अस्तित्व आणि सुरक्षेचा प्रश्न येतो, तेव्हा तत्त्वांपेक्षा 'हितसंबंध' महत्त्वाचे असतात, हे भारताने या करारातून सिद्ध केले. तसेच, १९७४ मध्ये पोखरण येथे केलेली पहिली अणुचाचणी (Smiling Buddha) ही भारताची सुरक्षा स्वायत्तता जपण्यासाठी उचललेले धाडसी पाऊल होते.

१९९१ नंतरचा काळ: आर्थिक मुत्सद्देगिरी (१९९१-२०१४)

१९९१ मध्ये सोव्हिएत युनियनचे विघटन झाले आणि भारताने आपला सर्वात मोठा आणि विश्वासू मित्र गमावला. त्याच वेळी, भारताला भीषण आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला. या दुहेरी संकटामुळे भारताला परराष्ट्र धोरणाची संपूर्ण पुनर्रचना करावी लागली. पंतप्रधान नरसिंह राव यांनी 'लुक ईस्ट' धोरण सुरू केले, ज्याचा उद्देश आग्नेय आशियाई देशांशी आर्थिक संबंध जोडणे हा होता (Gujral, 1996).

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

या कालखंडात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे केंद्र 'भू-राजकीय' याकडून सरकून 'भू-आर्थिक' कडे गेले. परराष्ट्र धोरण हे केवळ सीमा रक्षणासाठी नसून ते देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी, तंत्रज्ञान मिळवण्यासाठी आणि बाजारपेठ शोधण्यासाठी वापरण्याचे साधन आहे, ही जाणीव या काळात प्रबळ झाली. १९९८ च्या वाजपेयी सरकारच्या काळातील अणुचाचण्या आणि त्यानंतर २००५ चा भारत-अमेरिका नागरी अणु करार, यामुळे भारताला एक जबाबदार अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून जागतिक मान्यता मिळाली.

मोदी युग: बहु-संलग्नता आणि विश्वमित्र (२०१४-वर्तमान)

२०१४ नंतर भारताने 'अलिप्ततावादा'ची जागा 'बहु-संलग्नता'ने घेतली आहे. भारत आता एकाच वेळी अमेरिका, रशिया, इराण, सौदी अरेबिया आणि इस्रायल या परस्परविरोधी देशांशी उत्तम संबंध ठेवून आहे (देवळाणकर, २०१८).

हे धोरण भारताचा प्रचंड आत्मविश्वास दर्शवते. पूर्वी भारत "आपण कोणत्याही गटात नाही" हे सांगण्यात धन्यता मानत असे. आता भारत "आपण सर्वांचे मित्र आहोत" म्हणजेच 'विश्वमित्र' आहोत, ही भूमिका मांडत आहे (जयशंकर, २०२४). हे धोरण अंमलबजावणीसाठी अधिक जोखमीचे असले, तरी त्यामुळे भारताची जागतिक 'बार्गेनिंग पॉवर' वाढली आहे. भारत आता केवळ प्रेक्षक राहिला नसून तो 'नियम बनवणारा' बनू पाहत आहे. भारताची G20 अध्यक्षपद (२०२३) आणि 'व्हॉइस ऑफ ग्लोबल साउथ' म्हणून घेतलेली भूमिका याचे उत्तम उदाहरण आहे. या परिषदेचे सर्वात मोठे यश म्हणजे भारताने आफ्रिकन युनियनला (African Union) G20 चे कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळवून देण्यात घेतलेला पुढाकार. यामुळे G20 चे रूपांतर G21 मध्ये झाले. या कृतीमुळे भारत हा 'विकसनशील देशांचा' आणि 'ग्लोबल साउथचा' खरा नेता असल्याचे सिद्ध झाले. भारताने G20 ला केवळ उच्चभ्रू देशांचा क्लब न ठेवता त्याला "लोकांचे G20" (People's G20) बनवले.

क्वाड (Quad) आणि ब्रिक्स (BRICS): उत्तम संतुलन

भारत एकाच वेळी 'क्वाड' (अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया, भारत) आणि 'ब्रिक्स' (ब्राझील, रशिया, भारत, चीन, दक्षिण आफ्रिका) या दोन्ही गटांचा सक्रिय सदस्य आहे. हे भारताच्या 'धोरणात्मक स्वायत्ततेचे' आणि 'बहु-संलग्नतेचे' उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

क्वाड (Quad): याद्वारे भारत इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात चीनच्या वाढत्या आणि आक्रमक प्रभावाला रोखण्यासाठी, तसेच मुक्त सागरी व्यापारासाठी लोकशाही देशांसोबत काम करत आहे **(Medcalf, 2020)**.

ब्रिक्स (BRICS) आणि SCO: याद्वारे भारत पाश्चात्य देशांच्या एकाधिकारशाहीला आव्हान देणाऱ्या आणि बहुध्रुवीय जगाचा पुरस्कार करणाऱ्या गटांशी जोडलेला आहे. भारत या गटांमध्ये राहून हे सुनिश्चित करतो की हे गट पूर्णपणे चीनच्या प्रभावाखाली जाऊन 'पाश्चात्य-विरोधी' (Anti-West) बनू नयेत, तर ते 'पाश्चात्य-विरहित' (Non-West) राहावेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

महत्त्वाचे द्विपक्षीय संबंध: राष्ट्रीय हिताला सर्वोच्च प्राधान्य

अमेरिका: २१ व्या शतकातील निर्णायक भागीदारी

भारत आणि अमेरिका यांच्यातील संबंधांमध्ये गेल्या दोन दशकांत नाट्यमय सुधारणा झाली आहे. शीतयुद्धातील 'विभक्त लोकशाही' आता 'गुंतलेल्या लोकशाही' बनल्या आहेत. संरक्षण, अवकाश आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात दोन्ही देश जवळ आले आहेत. 'iCET' (Initiative on Critical and Emerging Technology) सारख्या करारांमुळे भारत अमेरिकेकडून जेट इंजिन तंत्रज्ञान आणि सेमीकंडक्टर मिळवत आहे (Schaffer, 2016).

तथापि, हे संबंध 'मैत्रीपेक्षा' 'गरजेवर' जास्त आधारित आहेत. चीनला आशियात रोखण्यासाठी अमेरिकेला भारताची गरज आहे, आणि प्रगत तंत्रज्ञान व गुंतवणुकीसाठी भारताला अमेरिकेची गरज आहे. तरीही, भारताने अमेरिकेच्या 'नाटो' सारख्या लष्करी युतीत सामील होण्यास दिलेला नकार हे दर्शवतो की, भारत अमेरिकेशी जवळीक साधेल, पण स्वतःची 'निर्णय घेण्याची क्षमता' अमेरिकेच्या हाती कधीही सोपवणार नाही. रशिया-युक्रेन युद्धावर भारताने घेतलेली तटस्थ भूमिका याची साक्ष देते.

चीन: संरचनात्मक स्पर्धा आणि सर्वात मोठे आव्हान

चीनसोबतचे संबंध हे सध्या सर्वात तणावपूर्ण आणि जटिल आहेत. सीमा विवाद आणि प्रचंड व्यापार तूट हे मुख्य मुद्दे आहेत. २०२० मध्ये गलवान खोऱ्यात झालेल्या हिंसक संघर्षानंतर, दोन्ही देशांमधील विश्वास पूर्णपणे उडाला आहे (Sikri, 2024). सध्याच्या भू-राजकीय परिस्थितीचे विश्लेषण केल्यास, पाकिस्तानपेक्षा चीन हा भारताच्या सुरक्षेला असलेला सर्वात मोठा आणि दीर्घकालीन धोका आहे. चीन भारताला हिंदी महासागरात घेरण्यासाठी 'स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स' रणनीती वापरत आहे. याला प्रत्युत्तर म्हणून भारताने 'क्वाड' मध्ये सामील होऊन आणि सीमा भागात पायाभूत सुविधांचा विकास करून योग्य पाऊल उचलले आहे. मात्र, चीनवरील भारताचे आर्थिक अवलंबित्व (उदा. औषध निर्मितीसाठी लागणारा कच्चा माल - API) कमी करणे हे भारतासाठी मोठे आव्हान आहे. जोपर्यंत भारत उत्पादन क्षेत्रात स्वयंपूर्ण होत नाही, तोपर्यंत चीनशी दोन हात करणे भारताला कठीण जाईल.

रशिया: जुन्या मित्राची परीक्षा

रशिया हा भारताचा पारंपारिक आणि विश्वासू मित्र आहे. युक्रेन युद्धात रशिया अडकलेला असूनही भारताने रशियाशी संबंध तोडले नाहीत. रशिया अजूनही भारताचा सर्वात मोठा शस्त्र पुरवठादार आणि स्वस्त तेल पुरवठादार आहे (जयशंकर, २०२४). भारताची रशियाबाबतची भूमिका ही 'व्यावहारिक वास्तववादाचे' उत्कृष्ट उदाहरण आहे. पाश्चात्य जगाचा प्रचंड दबाव असूनही भारताने रशियाकडून तेल आणि शस्त्रे घेणे सुरूच ठेवले. हे सिद्ध करते की, भारत आपल्या ऊर्जा सुरक्षेसाठी आणि

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

लष्करी गरजांसाठी कोणाच्याही दबावाला बळी पडणार नाही. तथापि, रशियाचे चीनवरील वाढते अवलंबित्व भविष्यात भारतासाठी डोकेदुखी ठरू शकते. त्यामुळे भारताने आता रशियावरील अवलंबित्व हळूहळू कमी करून शस्त्रास्त्रांसाठी युरोप, अमेरिका आणि इस्रायलकडे, तसेच 'आत्मनिर्भर भारत' योजनेकडे वळणे ही काळाची गरज आहे.

भारतीय परराष्ट्र धोरणाची मूळ तत्त्वे: निरंतरता आणि बदल

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात काही गोष्टी बदलल्या असल्या तरी, काही मूलभूत तत्त्वे आजही कायम आहेत.

१. **धोरणात्मक स्वायत्तता:** याचा अर्थ कोणत्याही बाह्य शक्तीच्या दबावाखाली न येता स्वतंत्रपणे निर्णय घेणे. पूर्वी हे अलिप्त राहून केले जायचे, आता सर्वांशी मैत्री करून केले जाते (Mohan, 2020).

२. **वसुधैव कुटुंबकम्:** भारत जगाला एक कुटुंब मानतो. 'लस मैत्री' (Vaccine Maitri) आणि विविध देशांना दिलेली मानवतावादी मदत या तत्त्वावर आधारित होती.

३. **प्रादेशिक अखंडता:** काश्मीरसारख्या अंतर्गत मुद्द्यावर भारत कोणाचाही हस्तक्षेप खपवून घेत नाही. कलम ३७० रद्द करणे ही भारताने आपल्या सार्वभौमत्वाची दिलेली ग्वाही होती.

समकालीन आव्हाने आणि भविष्यातील दिशा:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणासमोर आज अनेक जटिल आणि बहुआयामी आव्हाने उभी आहेत.

१. चीनचा वाढता प्रभाव: दक्षिण आशियातील नेपाळ, श्रीलंका, मालदीव आणि बांगलादेश या देशांमध्ये चीनने 'बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह' (BRI) द्वारे प्रचंड गुंतवणूक केली आहे. यामुळे भारताचा आपल्याच शेजारील देशांमधील पारंपारिक प्रभाव कमी होत आहे **(Small, 2020)**. याला तोंड देण्यासाठी भारताला 'नेबरहूड फर्स्ट' धोरणाची अंमलबजावणी अधिक वेगाने करावी लागेल. केवळ आश्वासने देऊन चालणार नाही, तर प्रकल्पांची वेळेवर पूर्तता करणे आवश्यक आहे.

२. ऊर्जा सुरक्षा आणि आर्थिक अस्थिरता: भारत आपल्या ऊर्जेच्या गरजांसाठी ८५% आयातीवर अवलंबून आहे. पश्चिम आशियातील युद्धे (इस्रायल-हमास, इराण तणाव) भारताच्या ऊर्जा सुरक्षेसाठी धोकादायक आहेत. त्यामुळे 'नवीकरणीय उर्जा' कडे वळणे हे परराष्ट्र धोरणाचे उद्दिष्ट बनले आहे. आंतरराष्ट्रीय सौर युती (ISA) ची स्थापना हे याच दिशेने टाकलेले पाऊल आहे.

३. जागतिक संस्थांमधील सुधारणा: संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद (UNSC) मध्ये भारताला अजूनही कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळालेले नाही. जुन्या जागतिक संस्था आजच्या समस्या सोडवण्यास अपयशी ठरत आहेत. त्यामुळे भारत 'सुधारित बहुपक्षीयतेचा' आग्रह धरत आहे (Mukherjee, 2020).

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

४. **विकसित भारताचे स्वप्न:** भारताने २०४७ पर्यंत विकसित राष्ट्र बनण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. यासाठी भारताला शांततापूर्ण सीमेची, जागतिक बाजाराची आणि प्रगत तंत्रज्ञानाची गरज आहे. हे साध्य करण्यासाठी परराष्ट्र धोरण हे विकासाचे इंजिन म्हणून काम करणे आवश्यक आहे (देवळाणकर, २०२५).

निष्कर्ष:

या संशोधनाचा समारोप करताना असे म्हणता येईल की, १९४७ ते २०२५ या काळात भारताचे परराष्ट्र धोरण एका मोठ्या परिवर्तनातून गेले आहे. शीतयुद्धातील 'आदर्शवादी आणि सावध' भारत आता २१ व्या शतकातील 'व्यावहारिक, आक्रमक आणि महत्त्वाकांक्षी' महासत्ता बनण्याच्या मार्गावर आहे.

या अभ्यासातून असे निर्विवादपणे सिद्ध होते की, 'धोरणात्मक स्वायत्तता' हे भारताचे उद्दिष्ट आजही कायम आहे, पण ते साध्य करण्याचा मार्ग बदलला आहे. पूर्वी जगापासून सुरक्षित अंतर राखून स्वायत्तता जपली जात होती, आता जगाशी सक्रिय राहून आणि अनेक देशांशी भागीदारी करून स्वायत्तता जपली जात आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे यश हे 'संतुलन साधण्याच्या' कौशल्यावर अवलंबून असेल. एकीकडे चीनला रोखण्यासाठी अमेरिकेची मदत घेणे आणि दुसरीकडे रशियाशी जुने संबंध टिकवून ठेवणे, यातच भारताच्या मुत्सद्देगिरीची खरी परीक्षा आहे.

भारताने 'ग्लोबल साउथ'चा नेता म्हणून स्वतःला स्थापित केले आहे. 'भारत मार्ग' हा आता जगासाठी एक कुतूहलाचा विषय बनला आहे. २०४७ मध्ये, जेव्हा भारत आपल्या स्वातंत्र्याची १०० वर्षे पूर्ण करेल, तेव्हा भारताचे परराष्ट्र धोरण हे एका 'महासत्तेचे' धोरण असेल की केवळ एका 'मध्यम शक्तीचे', हे आज भारत घेत असलेल्या धाडसी आणि व्यावहारिक निर्णयांवरच अवलंबून असेल. भारताचा हा प्रवास केवळ स्वतःसाठीच नव्हे, तर जागतिक शांतता आणि स्थिरतेसाठीही तितकाच महत्त्वाचा आहे.

References:

1. *Appadorai, A. (1981). The domestic roots of India's foreign policy, 1947-1972. Oxford University Press.*
2. *Donaldson, R. H. (1974). Soviet policy toward India: Ideology and strategy. Harvard University Press.*
3. *Gujral, I. K. (1996). A foreign policy for India. India Quarterly, 52(1-2).*
4. *Hall, I. (2016). Multialignment and Indian foreign policy under Narendra Modi. The Round Table, 105(3).*
5. *Hurrell, A. (2018). Beyond the BRICS: Power, pluralism, and the future of global order. Ethics & International Affairs, 32(1).*
6. *Medcalf, R. (2020). Contest for the Indo-Pacific: Why China won't map the future. La Trobe University Press.*
7. *Ministry of External Affairs. (1954). Agreement on trade and intercourse between Tibet region of China and*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

India. Government of India.

8. *Ministry of External Affairs. (2023). Annual report 2022-23. Government of India.*
9. *Mohan, C. R. (2020). India and the balance of power. Foreign Affairs, 99(4).*
10. *Mukherjee, R. (2020). India in the emerging world order: A status quo power or a hedging strategy? International Affairs, 96(1).*
11. *Schaffer, T. C. (2016). India and the United States in the 21st century: Reinventing partnership. CSIS Press.*
12. *Sikri, R. (2024). Strategic conundrums: Reshaping India's foreign policy. Penguin Random House India.*
13. *Small, A. (2020). The meaning of systemic rivalry: Europe and China beyond the cold war. European Council on Foreign Relations.*

मराठी संदर्भ:

1. *जयशंकर, एस. (२०२३). भारत मार्ग (अनुवादित). पुणे: भारतीय विचार साधना प्रकाशन. (मूळ पुस्तक: The India Way).*
2. *जयशंकर, एस. (२०२४). विश्वमित्र भारत (विभावरी बिडवे, अनुवादक). नवी दिल्ली: रूपा पब्लिकेशन्स. (मूळ पुस्तक: Why Bharat Matters).*
3. *देवळाणकर, श. (२०१८). भारताचे परराष्ट्र धोरण: नवीन प्रवाह. पुणे: सकाळ प्रकाशन.*
4. *देवळाणकर, श. (२०२५). बदलत्या विश्वरचनेचे वेध: विकसित भारताचा. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.*
5. *पाटील, व्ही. बी. (२०१७). भारताचे परराष्ट्र धोरण. पुणे: के'सागर पब्लिकेशन्स.*

Cite This Article:
श्री. म्हमाणे रा. बा. **(2025).** *भारताचे परराष्ट्र धोरण: बहुध्रुवीय जगात धोरणात्मक स्वायत्तता..* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 148–156.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत चीन संबंध स्पर्धा संघर्ष आणि सहकार्य

*** *प्रा. बैसाणे गोविंदा भिमराव,***

* *राज्यशास्त्र विभाग, राजमाता जिजाऊ शिक्षण प्रसारक मंडळ, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय लांडेवाडी, भोसरी, पुणे ३९*

सारांश:

आज भारत आणि चीन हे दोन महत्त्वाचे आशियाई देश आहेत. सीमा विवादासारख्या संघर्षाच्या बाबी, आर्थिक स्पर्धा आणि सहकार्य, आणि भू-राजकीय स्पर्धा या तीन मुख्य आयामांद्वारे संबंधांचे परीक्षण केले आहे. आंतरराष्ट्रीय समूहात कोणतेही राष्ट्र पूर्णपणे स्वावलंबी नाही, त्याला कोणत्या ना कोणत्या गोष्टीसाठी इतरांवर अवलंबून राहवेच लागते, किंवा आज जगातील कोणतेही राष्ट्र एकमेकांचे सहकार्य न घेता जगूच शकत नाही. त्यातल्या त्यात भारत आणि चीन या आशियातील दोन प्राचीन संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करणारे देश आहेत. जगातील सर्वात मोठी लोकसंख्या व जागतिक अर्थव्यवस्थेत वाढती भूमिका हे दोघेही देश मान्य करतात. परंतु, हे संशोधन पत्र भारत-चीन संबंधांच्या जटिल स्वरूपाचे विश्लेषण करते. यामुळे या दोन देशांमधील संबंध केवळ द्विपक्षीय नाही तर जागतिक महत्त्वाचे आहेत. त्याचप्रमाणे जगातील प्रत्येक राष्ट्र आज स्वतंत्र सार्वभौम प्रकारचे असल्यामुळे दुसऱ्यांबरोबर आपले संबंध कशाप्रकारे प्रस्थापित केले पाहिजेत याची जाणीव प्रत्येकालाच असते. म्हणजेच आपल्या गरजा भागविण्यासाठी ज्यावेळी दोन राष्ट्रे आपापसात संबंध प्रस्थापित करतात त्यांचे नेमके स्वरूप कशा प्रकारचे असावे हे निश्चित होणे आवश्यक असते. भारत-चीन संबंध हे 'संघर्ष आणि सहकार्य' या द्वंद्वात अडकलेले आहेत. सीमेवर तणावाच्या पार्श्वभूमीवरही द्विपक्षीय व्यापार उच्चांकावर पोहोचतो. या संबंधांचे भविष्य दोन्ही देशांच्या परस्पर आशंका दूर करण्याच्या क्षमतेवर आणि जागतिक राजकारणातील बदलांवर अवलंबून असेल.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

भारत आणि चीन हे केवळ शेजारी देश नाहीत तर जागतिक महत्त्वाकांक्षा असलेले दोन महासत्ता उमलत आहेत. १९५० च्या दशकात 'हिंदी-चिनी भाई-भाई' या घोषणेपासून ते १९६२ च्या युद्धापर्यंत, आणि तेथून आजच्या गल्ली-कॉलर आणि डोक्यान-डोक्यान तणावापर्यंत, या संबंधांनी एक लांबलचक प्रवास केला आहे. या संबंधांचे स्वरूप एका अर्थाने अद्वितीय

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आहे. दोन्ही देश आर्थिक आणि राजकीय स्पर्धेत सामील आहेत, परंतु त्याच वेळी जागतिक समस्यांवर सहकार्याची गरज आहे.

चीन आणि भारत यांच्यातील सांस्कृतिक आणि आर्थिक संबंध आजचे नाहीत प्राचीन काळापासूनचे आहेत. १९ व्या शतकात, भारतामध्ये पिकवलेल्या अफूची निर्यात करणाऱ्या ईस्ट इंडिया कंपनीसोबत चीन पण व्यापारात सहभागी होता. दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान, इंपीरियल जपानची प्रगती थांबवण्यात ब्रिटिश भारत आणि रिपब्लिक ऑफ चायना या दोन्ही देशांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. तसेच रेशीम मार्गाने केवळ भारत आणि चीनमधील प्रमुख व्यापारी मार्ग म्हणून काम केले नाही, तर भारतापासून पूर्व आशियापर्यंत बौद्ध धर्माचा प्रसार सुलभ करण्याचे कार्य केले. चीन आणि भारत हे आशियातील दोन प्रमुख प्रादेशिक शक्ती आहेत आणि सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेले आणि जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या प्रमुख अर्थव्यवस्थांपैकी आहेत. राजनैतिक आणि आर्थिक प्रभावातील वाढीमुळे त्यांच्या द्विपक्षीय संबंधांचे महत्त्व वाढले आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

भारताचे चीनशी प्राचीन संबंध असल्याचे पुरावे आहेत. बलबाहु (अर्निको) ने पेकिंग शहराच्या आखणीत बाराव्या शतकाच्या सुमारास मोठे योगदान दिले आहे. आजही बलबाहूचा पुतळा या शहरात आहे. "बलबाहु अर्निको" या नावाने चीन मध्ये प्रसिद्ध होता. साइयां हा चिनी प्रवासी प्राचीन काळामध्ये दुसऱ्या चंद्रगुप्ताच्या (विक्रमादित्य म्हणूनही ओळखले जाणारे, गुप्त साम्राज्यातील सर्वात शक्तिशाली सम्राटांपैकी एक होते, ज्यांनी अंदाजे इसवी सन ३७५/३८० ते इसवी सन ४१५ पर्यंत राज्य केले.) काळात भारतामध्ये आला होता. आपल्या प्रवासवृत्तात त्याने गुप्तकाळातील समाजजीवनाचे वर्णन केले आहे. तो म्हणतो भारताची नगरे मोठी व भरभराटीस आलेली आहेत. अनेक धर्मीय संस्थाही भारतामध्ये आहेत शहरांमध्ये हॉस्पिटले आहेत तेथे गरिबांना वैद्यकीय सेवा विनामूल्य उपलब्ध करून दिली जातात. विहार व मंदिरे या ठिकाणी भव्य दिव्य आहेत. लोकांना व्यवसाय निवडण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. कोठे जाण्यास लोकांना मज्जाव नाही. सरकारी अधिकाऱ्यांना व सैनिकांना नियमितपणे पगार दिला जातो. येथील लोक दारू पीत नाहीत, हिंसा करत नाहीत. गुप्त राजवटीतील प्रशासन योग्य रीतीने चालवले जाते. अशा प्रकारे त्याने भारताच्या संदर्भामध्ये आपल्या प्रवास वर्णनात वर्णन केले आहे. भारताबद्दल त्याने गौरवोद्गार काढले आहेत. एकूणच चीन आणि भारत संदर्भातील हा महत्त्वाचा पुरावा आहे. बौद्ध धर्म हा चीनचा प्रमुख धर्म असून तो सर्वात संघटीत धर्म आहे. प्राचीन चिनी धर्म व बौद्ध धर्माचे अनुयायी येथे मोठ्या प्रमाणात राहतात. चीनच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये ९१% (१२२ कोटी) लोकसंख्या ही बौद्ध धर्मीय आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

सुरुवातीचा काळ (१९५० च्या दशकातील):

१९५० ते १९६२ या काळात भारत-चीन संबंधांची सुरुवात "हिंदी-चीनी भाई-भाई" या भावनेने झाली, इ.स. १९६२ साली भारत व चीन या देशांदरम्यान झालेले युद्ध होते. यात चीनने भारताचा मोठा प्रदेश गिळंकृत केला व नंतर त्यातील काही भागातून माघार घेतली. या झालेल्या सीमा संघर्षाने हे संबंध पूर्णपणे बिघडले. सुरुवातीला १९५० मध्ये भारत हा पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायनाला मान्यता देणारा पहिला गैर-समाजवादी देश बनला, परंतु १९६२ च्या युद्धानंतर भारताला मोठा धक्का बसला आणि या संघर्षाने संबंधांची दिशा बदलली.

१९५१-५३ या काळात, भारत- चीन तणाव काहीसा ओसरून वाटाघाटींना सुरुवात झाली. १९५१ मध्ये एक लक्ष टन तांदूळही चीनने भारताला दिला. २९ एप्रिल १९५४ रोजी भारत चीन यात तिबेट संबंधी करार झाला. ऊभय राष्ट्रांनी परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करू नये. उभय राष्ट्रांचे हित व समानता यांची जपणूक व्हावी, शांततापूर्ण सह अस्तित्वाचे तत्व मान्य करावे या पंचशीलांच्या तत्त्वांचा त्यात समावेश करण्यात आला होता."हिंदी-चीनी भाई-भाई" ची भावना: या काळात शांततापूर्ण सहअस्तित्व आणि परस्पर आदरावर आधारित संबंध होते, ज्याचे प्रतीक "हिंदी-चीनी भाई-भाई" ही घोषणा होती.

पंचशील करार:

१. एकमेकांच्या प्रादेशिक अखंडतेबद्दल आणि सार्वभौमत्वाबद्दल परस्पर आदर,

२. परस्पर आक्रमकता न बाळगणे,

३. एकमेकांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे,

४. समानता आणि परस्पर लाभ.

५. शांततामय सहअस्तित्व राखणे.

कलम १ : मुळे नवी दिल्ली , कलकत्ता आणि कालिम्पोंग येथे चिनी व्यापार एजन्सी आणि यातुंग , ग्यांतसे आणि गार्टोक येथे भारतीय व्यापार एजन्सी स्थापन करण्याचा मार्ग मोकळा झाला . या व्यापार एजन्सींना इतर विशेषाधिकारांसह "त्यांची कामे करताना अटकेपासून मुक्तता मिळेल".

कलम २ : दोन्ही देशांचे व्यापारी पूर्व-निर्धारित ठिकाणी व्यापार करतील. "चीन सरकार व्यापारासाठी बाजारपेठ म्हणून यातुंग, ग्यान्तसे आणि फारी निर्दिष्ट करण्यास सहमत आहे . भारत सरकार मान्य करते की पारंपारिक पद्धतीनुसार कालिम्पोंग, सिलीगुडी आणि कलकत्ता यासारख्या ठिकाणांसह भारतात व्यापार करता येईल." तसेच, "चीन सरकार गारटोक, पुलानचुंग (टाकलाकोट), ग्यानिमा -खारगो, ग्यानिमा-चक्र, रामुरा , डोंगब्रा , पुलिंग-सुमडो, नाब्रा, शांगत्से आणि ताशिगोंग हे

व्यापारासाठी बाजारपेठ म्हणून निर्दिष्ट करण्यास सहमत आहे"; आणि भविष्यात भारत सरकार "समानता आणि परस्परसंवादाच्या आधारावर" बाजारपेठ निर्दिष्ट करेल.

कलम ३ :- दोन्ही देशांच्या धार्मिक श्रद्धाळूंच्या तीर्थयात्रेचा समावेश होता आणि दोन्ही देशांच्या यात्रेकरूंसाठी काही तरतुदी नमूद केल्या होत्या.

कलम ४ :- मध्ये व्यापारी आणि यात्रेकरू वापरू शकतील असे काही मार्ग आणि खिंड दर्शविली आहेत: शिपकी ला खिंड, माना खिंड , नीति खिंड , कुंगरी बिंगरी खिंड, धर्म खिंड आणि लिपू लेख खिंड.

कलम ५ :- व्यापाऱ्यांना जारी केलेल्या प्रमाणपत्रांशी संबंधित तपशील समाविष्ट होते ज्यामुळे व्यापाऱ्यांना कलम ४ मध्ये नमूद केलेल्या मार्गांव्यतिरिक्त इतर मार्गांचा वापर करण्याची परवानगी मिळाली तसेच सीमा वाहतूक प्रक्रिया देखील समाविष्ट होत्या.

कलम ६ :- "दोन्ही सरकारांनी मान्यता दिल्यानंतर आणि आठ वर्षे लागू राहतील" आणि मुदतवाढीची प्रक्रिया स्पष्ट केली आहे.

या करारावर भारतीय प्रजासत्ताक सरकारचे पूर्णाधिकारी नेद्यम राघवन आणि चीनच्या पीपल्स रिपब्लिकच्या सेंट्रल पीपल्स गव्हर्नमेंटचे पूर्णाधिकारी चांग हान फू यांनी स्वाक्षरी केली.राघवन हे भारतीय राजदूत होते तर चांग हान-फू हे चीनचे उपपरराष्ट्रमंत्री होते.

सीमा वाद :

सीमा विवाद आणि सुरक्षेच्या शंकांमुळे भारत-चीन संबंधांमध्ये अविश्वास निर्माण होतो, ज्याचा परिणाम दोन्ही देशांमधील लष्करी तणाव वाढवतो, मुत्सद्दी सहकार्य मर्यादित करते आणि आर्थिक संबंधांवरही नकारात्मक परिणाम होतो. या सीमावाद संबंधांमध्ये अस्थिरता निर्माण होते आणि चीन-पाकिस्तान संबंधांसारख्या इतर घटकांमुळे हे संबंध अधिक गुंतागुंतीचे बनतात. ऑक्टोबर-नोव्हेंबर १९६२ मध्ये या सीमा वादाचे रूपांतर एका मोठ्या युद्धात झाले. या युद्धात भारताला पराभव पत्करावा लागला आणि चीनने वादग्रस्त अक्साई चीनसारखा काही भूभाग जिंकला. या युद्धानंतर दोन्ही देशांमधील संबंध सुधारण्यासाठी बराच काळ लागला.

दलाई लामा:

१९५९ मध्ये दलाई लामा यांनी भारतात आश्रय घेतल्याने भारत चीन संबंध ताणले गेले. चीनने तिबेटवर केलेल्या लष्करी आक्रमणानंतर आणि अयशस्वी उठावानंतर, १४ व्या दलाई लामा यांना ३१ मार्च १९५९ रोजी जीव वाचवण्यासाठी तिबेटमधून पळून जावे लागले.भारताने दलाई लामा यांना आश्रय दिल्यानंतर, चीनने भारताविरुद्ध "भारतविरोधी" प्रचार

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

मोहीम सुरू केली, त्यांना फुटीरतावादी धोका मानून. चीनने या निर्णयाचा तीव्र निषेध केला आणि भारताच्या सार्वभौमत्वावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले, ज्यामुळे दोन्ही देशांमधील राजनैतिक संबंध ताणले गेले. या घटनेपासून भारताने दलाई लामांच्या उत्तराधिकारी असलेल्या भारताच्या दाव्यावरही आक्षेप घेतला आहे.

चीन-भारत संबंधांवर परिणाम :

भारत संबंधांमध्ये तणाव : दलाई लामा यांना आश्रय दिल्याने चीन-भारत संबंधांमध्ये तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण झाली, दोन्ही देशांमधील संबंधांचा मार्ग अपरिवर्तनीयपणे बदलला, भारतात निर्वासित तिबेटी सरकार स्थापन झाल्यामुळे आणि भारतात राहणाऱ्या सुमारे 70,000 तिबेटींच्या उपस्थितीमुळे दलाई लामा मुद्दा भारत-चीन संबंधांमध्ये एक कायमचा मुद्दा बनला.

भारत चीन स्पर्धा:

२००८ ते २०२१ दरम्यान, चीन हा भारताचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आहे, आणि दोन्ही देशांनी त्यांचे सामरिक आणि लष्करी संबंधही वाढवले आहेत. तथापि, हितसंबंधांच्या संघर्षामुळे शत्रुत्व निर्माण होते. दोन्ही देश त्यांच्या सीमा विवादाचे निराकरण करण्यात अयशस्वी ठरले.आणि भारतीय प्रसारमाध्यमांनी वारंवार भारतीय हद्दीत चिनी लष्करी घुसखोरीचे वृत्त दिले आहे. हजारो वर्षांच्या नोंदी केलेल्या इतिहासात चीन आणि भारत यांच्यातील संबंध ऐतिहासिकदृष्ट्या शांततापूर्ण राखले आहेत. परंतु १९४९ मधील चीनी गृहयुद्धात चिनी कम्युनिस्ट पक्षाच्या विजयानंतर आधुनिक काळात त्यांच्या नात्यातील सुसंवाद बदलला आहे; विशेषतः तिबेटच्या सामीलीकरणानंतर. दोन्ही राष्ट्रांनी एकमेकांशी आर्थिक सहकार्याची मागणी केली आहे, तर वारंवार सीमा विवाद आणि दोन्ही देशांमध्ये आर्थिक राष्ट्रवाद हे वादाचे प्रमुख मुद्दे आहेत.

आर्थिक परिणाम :

आर्थिक क्षेत्रात सहकार्य आणि स्पर्धा या दोन्हीचे प्रमाण वेगवेगळे असते. अनेकदा दोन्ही एकाच वेळी अस्तित्वात असतात, पण त्यांचे प्रमाण स्थितीनुसार बदलते. उदा. कंपन्यांमध्ये नफा मिळवण्यासाठी स्पर्धा असते, पण त्याच वेळी उत्पादन आणि वितरणासाठी त्यांना एकमेकांशी सहकार्य करावे लागते. तसेच, देशांमध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे सहकार्य वाढते, पण बाजारपेठेतील हिस्सा मिळवण्यासाठी त्यांच्यात स्पर्धाही असते. २०२३-२४ मध्ये भारताचा चीनसोबत द्विपक्षीय व्यापार ११८.४ अब्ज अमेरिकन डॉलर्स होता, ज्यामध्ये लक्षणीय व्यापार तूट ही भारतासाठी एक मोठी चिंतेची बाब होती. भारत औद्योगिक कच्च्या मालासाठी (ज्यामध्ये औषधी घटक (API) समाविष्ट आहेत) चीनवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे, ज्यामुळे भारताची तांत्रिक आणि आर्थिक स्वायत्तता मर्यादित होते.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान :

२०२३-२४ आर्थिक वर्षात द्विपक्षीय व्यापार १०० अब्ज अमेरिकन डॉलर्सपेक्षा जास्त झाला आहे. चीन भारताला औद्योगिक वस्तूंचा विशेषतः इलेक्ट्रॉनिक्स, यंत्रसामग्री आणि रसायनांचा एक महत्त्वाचा पुरवठादार आहे. चिनी तंत्रज्ञान आणि गुंतवणुकीची वाढती मागणी, विशेषतः इलेक्ट्रिक वाहन (EV) आणि दूरसंचार यासारख्या क्षेत्रात, दोन्ही देशांमधील खोल आर्थिक संबंध अधोरेखित करते. त्याच वेळी, भारत प्रमुख उद्योगांमध्ये नवीन संयुक्त उपक्रमांद्वारे स्थानिक उत्पादन स्थापन करण्यासाठी चिनी कंपन्यांना आकर्षित करण्याचा सक्रिय प्रयत्न करीत आहे.

भारताच्या औद्योगिक विस्ताराला चालना देण्यासाठी मजबूत चीनी निर्यात :

भारताचा शाश्वत पायाभूत सुविधांचा विकास, ग्राहकाची इलेक्ट्रॉनिक्स मागणी आणि अक्षय ऊर्जेचा प्रसार यामुळे चिनी यंत्रसामग्री, घटक आणि मध्यम वस्तूंची आयात सुरूच राहिली. किंमत-स्पर्धात्मक उत्पादनातील चीनच्या ताकदीमुळे ते या इनपुटसाठी, विशेषतः इलेक्ट्रॉनिक्स आणि हरित तंत्रज्ञानासाठी एक विश्वासार्ह स्रोत बनले.

जागतिक अडचणींमध्ये भारतीय निर्यात मंदावणे :

भारतातून चीनच्या आयातीतील घट हे कच्चा माल, खनिजे आणि रसायने यासारख्या क्षेत्रांमध्ये व्यापक जागतिक मागणी दबाव दर्शवते - भारताची पारंपारिक निर्यात ताकद. भारतातील देशांतर्गत धोरणातील बदल, ज्यामध्ये काही क्षेत्रांमध्ये वाढलेला संरक्षणवाद यांचा समावेश आहे, यामुळे आयातीच्या बाजूने द्वि-मार्गी व्यापाराची गती मंदावली असावी.

भूराजकीय आणि सीमा व्यापाराची अंशतः

जागतिक भू-राजकारण (जसे की अमेरिका आणि इतर देशांशी असलेले संबंध, ब्रिक्स आणि SCO सारखे गट) आंतरराष्ट्रीय संबंधांना अनेक प्रकारे आकार देते, ज्यामध्ये पाश्चात्त्य-वर्चस्व असलेल्या जागतिक व्यवस्थेला आव्हान देणे, आर्थिक आणि राजकीय सहकार्य वाढवणे आणि बहुपक्षीयतेचे नवीन मार्ग शोधणे यांचा समावेश आहे. यामुळे जागतिक शक्तीचे संतुलन बदलू शकते आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ध्रुवीकरण वाढू शकते.

आर्थिक धोरण पुनर्संचयनाची उदयोन्मुख चिन्हे :

भारताने चिनी गुंतवणुकीवरील निर्बंधांमध्ये सूक्ष्म शिथिलता आणली आहे, विशेषतः इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादन आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांसारख्या क्षेत्रांमध्ये, राष्ट्रीय सुरक्षेचे आर्थिक आवश्यकतांसह संतुलन साधण्याच्या उद्देशाने एक व्यावहारिक दृष्टिकोन सूचित करतो. विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये सहकार्य हळूहळू पुन्हा सुरू होत आहे.

धोरणात्मक आणि भौगोलिक प्रभाव :

चीनच्या वन बेल्ट वन रोड (OBOR) उपक्रमाचा भाग असलेला चीन-पाकिस्तान आर्थिक कॉरिडॉर ('आयर्न ब्रदर' संबंध,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

चीन-पाकिस्तान आर्थिक मार्ग,CPEC) पाकव्याप्त काश्मीरमधून जात असल्याने आणि भारतीय महासागर क्षेत्रातील चीनी नौदलाचा वाढता पाठपुरावा यामुळे भारताच्या सार्वभौमत्वाला धोका निर्माण होतो. भारत याला उत्तर म्हणून 'एक्ट ईस्ट' पॉलिसी, क्वाड गटासोबतचे सहकार्य आणि आग्नेय आशियाई देशांशी संबंध प्रगाढ करत आहे.

प्रादेशिक प्रभाव :

चीन आणि भारताच्या प्रादेशिक प्रभावामध्ये भूभागावरून असलेले वाद, सीमेवरील संघर्ष आणि आर्थिक संबंध हे प्रमुख पैलू आहेत. १९६२ च्या चीन-भारत युद्धानंतर सीमावाद वाढला आणि आजही अरुणाचल प्रदेश व लडाखच्या अक्साई चिन प्रदेशातील प्रतिस्पर्धी दाव्यांमुळे संबंधांवर परिणाम होत आहे. दोन्ही देश एकमेकांच्या आर्थिक आणि राजकीय प्रभावाला महत्त्व देतात, पण आर्थिक राष्ट्रवाद आणि सीमा विवादामुळे त्यांच्यातील संबंध गुंतागुंतीचे बनले आहेत. इंडो-पॅसिफिक प्रदेशात त्यांच्या आर्थिक आणि राजकीय शक्तीमुळे, चीन आणि भारताचा प्रादेशिक प्रशासन आणि व्यापारावर खोलवर प्रभाव आहे.

सांस्कृतिक आणि धार्मिक प्रभाव:

सांस्कृतिक देवाणघेवाण :

भारत आणि चीनमधील सांस्कृतिक संबंध २००० वर्षांहून अधिक जुने आहेत, बौद्ध धर्म, व्यापार आणि कला यांचे आदानप्रदान, जसे की चिनी गुहांमध्ये सापडलेल्या भारतीय बौद्ध कलाकृती आणि चिनी बुद्धिबळ भारतातून विकसित झाले आहे. दोन्ही देश सरकारी पातळीवर सांस्कृतिक देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देतात, तर रवींद्रनाथ टागोर यांनी दोन्ही देशांमधील आध्यात्मिक आणि बौद्धिक संबंध मजबूत करण्यावर भर दिला होता.

धार्मिक प्रभाव :

चीनवर प्रामुख्याने बौद्ध धर्माचा मोठा प्रभाव आहे, जो भारतातून चीनमध्ये पोहोचला आणि चिनी संस्कृतीचा भाग बनला. याशिवाय, प्राचीन काळी ताओ धर्माच्या विकासात भारतीय तत्त्वज्ञान आणि योगाचा प्रभाव होता. हिंदू धर्माचा प्रभाव चीनमध्ये फारसा दिसून येत नाही, तरीही प्राचीन काळी भारतीय पंडित आणि योगी चीनमध्ये शिकवण्यासाठी गेले होते.

द्विपक्षीय संबंध सामान्य करणे :

चीन-भारत द्विपक्षीय संबंधसहकार्य, स्पर्धा आणि गुंतागुंतीच्या आव्हानांचे मिश्रण आहे, आर्थिक व्यापारात लक्षणीय वाढ झाली आहे परंतु सीमेवरील तणाव, विशेषतः २०२० च्या गॅलवान व्हॅली चकमकीनंतर, सतत सुरू आहे. दोन्ही देश जागतिक स्तरावर प्रादेशिक प्रभाव आणि नेतृत्वासाठी स्पर्धा करतात, त्याच वेळी जलसंपदा आणि चीन-पाकिस्तान आर्थिक कॉरिडॉर (CPEC) सारख्या भू-राजकीय समस्यांशी देखील झुंजत आहेत .

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

"मेक इन इंडिया" विरुद्ध "मेड इन चायना" २०२५:

"मेक इन इंडिया": २०१४ मध्ये सुरू झालेला हा उपक्रम भारताच्या जीडीपीमध्ये उत्पादन क्षेत्राचे योगदान वाढवण्यावर आणि स्थानिक उत्पादन वाढवून रोजगार निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो."चीनमध्ये बनवलेले २०२५": उच्च-तंत्रज्ञान उत्पादन, नवोन्मेष आणि तांत्रिक स्वयंपूर्णतेवर लक्ष केंद्रित करणारा एक चीनी सरकारचा उपक्रम, विशेषतः एआय, इलेक्ट्रिक वाहने आणि प्रगत सेमीकंडक्टर सारख्या क्षेत्रात.

"मेक इन इंडिया" आणि "मेड इन चायना" हे परस्परविरोधी औद्योगिक आणि आर्थिक धोरणे दर्शवतात, ज्यामध्ये भारताचे उत्पादन केंद्र बनण्याचे ध्येय, चिनी घटकांवरील अवलंबित्व आणि सीमा तणाव यातून संघर्ष उद्भवतात. परंतु पायाभूत सुविधांवरील कमतरता आणि चीनच्या "मेड इन चायना २०२५" धोरणाशी तांत्रिकदृष्ट्या स्पर्धा करण्यास सध्याची असमर्थता यासारख्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागते.

संघर्ष आणि परस्परावलंबनाचे क्षेत्र :

आर्थिक स्पर्धा : "मेक इन इंडिया" चा उद्देश भारताचे आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे आहे, विशेषतः चीनमधून, परंतु चीनच्या स्थापित तांत्रिक नेतृत्वाशी आणि मोठ्या प्रमाणात उत्पादनाशी स्पर्धा करण्याचे मोठे आव्हान आहे.

पुरवठा साखळी अवलंबित्व : "मेक इन इंडिया" कार्यक्रम असूनही, भारत स्वतःच्या उत्पादनासाठी, विशेषतः इलेक्ट्रॉनिक्समध्ये, डिस्प्ले मॉड्यूल्स आणि सेमीकंडक्टर सारख्या महत्त्वाच्या अपस्ट्रीम घटकांसाठी चीनवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे.

भू-राजकीय तणाव : २०१७ आणि २०२० मध्ये झालेल्या सीमा संघर्षांसह राजकीय आणि सुरक्षा वादांमुळे चिनी ॲप्सवर बंदी घालण्यात आली आणि गुंतवणूकीचे नियम कडक करण्यात आले, ज्यामुळे चिनी कंपन्यांसोबत भागीदारी करू इच्छिणाऱ्या भारतीय उत्पादकांमध्ये संघर्ष निर्माण झाला.

चिनी गुंतवणूक : चिनी कंपन्यांना भारतीय बाजारपेठेत मोठा रस आहे आणि "मेक इन इंडिया" प्रयत्नांमध्ये त्यांची गुंतवणूक बीजिंगला एक संभाव्य धोका म्हणून दिसते, कारण त्यामुळे भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र बनण्यासाठी स्पर्धा करण्यास मदत होते.

"मेक इन इंडिया" साठी आव्हाने:

पायाभूत सुविधा : भारताला पायाभूत सुविधांच्या तुटीचा सामना करावा लागत आहे, ज्यामध्ये लॉजिस्टिक्स, पाणीपुरवठा आणि कनेक्टिव्हिटीच्या समस्यांचा समावेश आहे.

प्रमाण आणि निधी : भारतीय सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना (MSME) अनेकदा चिनी उत्पादकांच्या मोठ्या ऑर्डर

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आणि प्रमाणाचा अभाव असतो, ज्यामुळे त्यांची वाढ आणि स्पर्धात्मकता कमी होते.

तांत्रिक त्रुटी : उच्च-तंत्रज्ञान उत्पादनात चीनशी खऱ्या अर्थाने स्पर्धा करण्यासाठी भारताला अजूनही नाविन्यपूर्ण आणि संशोधन क्षमतांमधील अंतर भरून काढावे लागेल.

टेलर सहमत आहेत की भारताकडे क्षमता आहे. विशेषतः सध्याचे कर आणि कंपन्यांकडून वेगवेगळ्या देशांमधून वस्तू मिळविण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या दबावामुळे भारताला फायदा होऊ शकतो. तथापि, त्यांनी असाही जोर दिला की केवळ इच्छाशक्तीने त्याची क्षमता पूर्णपणे साध्य होणार नाही. ते म्हणाले, "धोरण मूल्य साखळी तयार करत नाही." याचा अर्थ असा की फक्त नियम तयार करणे पुरेसे नाही. काम योग्यरित्या करणे, इतर कंपन्यांशी सहयोग करणे आणि दर्जेदार लोक विकसित करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.रिच टेलरच्या मते, "भारताचे उत्पादन यश चीनवर अवलंबून आहे, भारतात उत्पादित उत्पादनांसाठी आवश्यक असलेले घटक आणि तंत्रज्ञान अजूनही चीनमधून येते."

ब्रह्मपुत्रा नदीवर चीनचा जलविद्युत प्रकल्प:

चीन तिबेटमध्ये ब्रह्मपुत्रा नदीवर (यारलुंग त्सांगबो) मेडोग मेगा धरण प्रकल्पासारखे मोठे जलविद्युत प्रकल्प बांधत आहे, याला वीज निर्मिती, औद्योगिकीकरण आणि तिबेटसाठी आर्थिक चालना देणारे धोरण म्हणत आहे. मात्र, या प्रकल्पांमुळे भारतामध्ये पूर, दुष्काळ आणि जलसुरक्षेचा धोका निर्माण होण्याची चिंता व्यक्त केली जात आहे, कारण हे धरण अरुणाचल प्रदेशाजवळ बांधले जात आहे.

औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकास :

चीन या प्रकल्पांद्वारे तिबेटच्या औद्योगिकीकरणाला आणि आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन देऊ इच्छित आहे.

ऊर्जा सुरक्षा : वीज निर्मितीद्वारे चीन आपल्या (ऊर्जा) गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करत आहे आणि २०६० पर्यंत कार्बन तटस्थतेचे ध्येय साध्य करू पाहत आहे.

जल व्यवस्थापन : नदीच्या प्रवाहाचा उपयोग करून जलविद्युत निर्मिती करणे हे या प्रकल्पाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

भारतासाठी आणि बांगलादेशसाठी संकट :

पूर आणि दुष्काळ : चीनच्या धरणांमधून पाणी सोडल्यास भारतात पूर येऊ शकतो किंवा पाणी अडवल्यास दुष्काळ निर्माण होऊ शकतो, अशी भीती आहे.

जलस्रोतांवर नियंत्रण : नदीचे प्रवाह नियंत्रित केल्यास भारताच्या ईशान्येकडील राज्यांमध्ये पाणीटंचाई निर्माण होऊ शकते.

सुरक्षा चिंता : हा प्रकल्प भारत-चीन सीमेच्या अगदी जवळ असल्याने, यामुळे भारताच्या सुरक्षेला आणि जलसुरक्षेला गंभीर धोका निर्माण होऊ शकतो, अशी चिंता व्यक्त केली जात आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

चीनचा प्रतिसाद :

सार्वभौम हक्काचा दावा : चीनने या प्रकल्पाचे समर्थन केले आहे, कारण हा प्रकल्प त्यांच्या सार्वभौम हद्दीत आहे.

प्रतिकूल परिणामांना नकार : चीनने असा दावा केला आहे की या प्रकल्पाचा नदीच्या खालच्या भागात (भारतामध्ये) कोणताही प्रतिकूल परिणाम होणार नाही, असे संयुक्त राष्ट्रांसारख्या आंतरराष्ट्रीय मंचांवर म्हटले आहे.

प्रकल्पाच्या प्रमुख बाबी :

व्यत्ययाची चिंता : पाण्याच्या प्रवाहातील व्यत्ययामुळे ईशान्य भारतातील शेती, अन्न सुरक्षा आणि जलविद्युत प्रकल्पांवर परिणाम होईल . उदा. सियांग नदी आपत्ती (२०००).

सुरक्षा संकट : तणावाच्या वेळी संभाव्य वॉटर बॉम्ब म्हणून पाहिले जाते.

जलसंपत्ती स्पर्धा : ब्रह्मपुत्र खोऱ्याला भारत-चीन-बांगलादेश स्पर्धेचा सामना करावा लागत आहे , धरणे आणि नदीप्रवाह वळवण्याच्या योजनांमुळे, मानवी सुरक्षा आणि प्रादेशिक स्थिरतेला धोका निर्माण होत आहे.

पर्यावरणीय परिणाम :

गंगा-ब्रह्मपुत्र त्रिभुज प्रदेशासाठी गाळाच्या प्रवाहात व्यत्यय येणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. हिलसा आणि महसीरसह २१८ माशांच्या प्रजातींना धोका , ज्यामुळे वीस लाखांची उपजीविका धोक्यात आली आहे.

आपत्तीची संवेदनशीलता :

भूकंप आणि भूस्खलन होण्याची शक्यता असलेल्या भूकंपीय झोन पाचमध्ये स्थित. डिसेंबर २०२४ मध्ये तिबेटमध्ये झालेल्या ७.५ रिश्टर स्केलच्या भूकंपामुळे धरण कोसळण्याचा धोका अधोरेखित झाला.

भारताचा संभाव्य प्रतिसाद :-

धोरणात्मक /प्रतिकात्मक उपाय : ब्रह्मपुत्रेवरील चीनच्या अपस्ट्रीम फायद्याच्या प्रतिक्रियेसाठी भारत अरुणाचल प्रदेशातील सियांग अप्पर बहुउद्देशीय प्रकल्पाची योजना आखत आहे. २०१७ मध्ये नीती आयोगाने सियांग प्रदेशात बहुउद्देशीय प्रकल्प प्रस्तावित केला.

पारदर्शकतेच्या मागण्या : तांत्रिक तपशील, पर्यावरणीय अभ्यास आणि भूकंपीय सुरक्षा योजनांची संपूर्ण माहिती द्या आणि या गोष्टी पूर्ण होईपर्यंत स्थगितीसाठी दबाव आणा.

सीमापार सहकार्य : भारताच्या सह-समुद्रकिनारी हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी सामायिक नद्यांवर चीनने कझाकस्तानशी केलेल्या करारांसारख्या यंत्रणांसाठी आग्रह धरणे .

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जल सुरक्षा चौकट : ब्रह्मपुत्रा, सिंधू आणि गंगा राज्यांसाठी डेटा पारदर्शकता, वाद निराकरण, आपत्ती तयारी इत्यादी सुनिश्चित करण्यासाठी सामूहिक सुरक्षेवर आधारित दक्षिण आशियाई जल नाटोचा शोध घेणे. नाईल बेसिन इनिशिएटिव्ह आणि मेकाँग रिव्हर कमिशनमधील सर्वोत्तम पद्धती स्वीकारणे.

साहित्य आढावा (Literature Review):

सुरक्षावादी दृष्टिकोन : सुरक्षाविशारद जे. मोहन आणि जयंत बरुऐ यांसारख्या लेखकांनी चीनची 'स्ट्रिंग ऑफ पर्ल्स' धोरणे आणि भारतावर त्याचा होणारा प्रभाव यावर भर दिला आहे.

आर्थिक दृष्टिकोन : अर्थतज्ज्ञ आर. नागराज आणि इतरांनी द्विपक्षीय व्यापाराच्या असमतोलाकडे लक्ष वेधले आहे. भारत चीनकडे कच्चा माल पाठवतो तर चीन भारताला तयार माल पुरवतो, यामुळे भारताच्या व्यापार तुटीची समस्या निर्माण झाली आहे.

भू-राजकीय दृष्टिकोन : सी. राजा मोहन यांसारख्या विद्वानांनी या संबंधांचे विश्लेषण व्यापक भू-राजकीय चौकटीतून केले आहे.

संशोधन पद्धत (Research Methodology):

हे संशोधन गुणात्मक स्वरूपाचे (Qualitative Research) आहे. संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये दोन्ही देशांची अधिकृत सरकारी दस्तऐवज, परराष्ट्र धोरणे, आंतरराष्ट्रीय करार, विद्यमान पुस्तके, विद्वानांचे लेख आणि विश्वसनीय बातम्यांच्या संस्थांद्वारे प्रसिद्ध झालेली अहवाल यांचा अंतर्भाव आहे

आव्हाने :

व्यापार तूट : भारत आणि चीनमधील व्यापारामध्ये मोठी तूट आहे, जी कमी करण्यासाठी भारताला प्रयत्न करावे लागतील.

भू-राजकीय तणाव : सीमावर्ती संघर्ष आणि भू-राजकीय मतभेद आर्थिक संबंधांमध्ये अडथळे निर्माण करतात.

तांत्रिक अवलंबित्व : भारताचे चीनवरील तांत्रिक अवलंबित्व कमी करणे हे एक महत्त्वाचे आव्हान आहे.

सीमावाद : भारत आणि चीन यांच्यात सीमा विवादांवरून तणाव आणि मतभेद आहेत, जे त्यांच्या संबंधांतील एक मोठे आव्हान आहे.

व्यापारी तूट : भारताला चीनसोबत मोठी व्यापारी तूट आहे, जी हितसंबंधांतील संघर्षाला कारणीभूत ठरू शकते.

भू-सामरिक वास्तव : जागतिक स्तरावर वाढत्या सामरिक स्पर्धेमुळे दोन्ही देशांमध्ये आव्हाने निर्माण होतांना दिसत आहेत. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी दोन्ही देशांना द्विपक्षीय संवाद, आत्मविश्वास निर्माण करणाऱ्या उपायांचा अवलंब आणि प्रादेशिक सहकार्यावर भर देणे आवश्यक आहे. विशेषतः सीमास्थळी व्यापार वाढवणे, प्रादेशिक सहकार्यावर लक्ष केंद्रित

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

करणे, आणि भू-राजकीय तणावांना कमी करण्यासाठी धोरणात्मक संवादातून मार्ग काढणे. स्थिर आणि सहकार्यात्मक संबंधांसाठी आत्मविश्वास वाढवणे, तांत्रिक अवलंबित्व कमी करणे आणि गुंतवणुकीच्या संधी शोधणे महत्त्वाचे ठरू शकते.

निष्कर्ष (Conclusion):

भारत-चीन संबंध हे एका सूताच्या दोन टोकांसारखे आहेत. एका टोकाला सैन्य तणाव तर दुसऱ्या टोकाला १०० अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्तीचा व्यापार. हे संबंध सहअस्तित्वाचे एक जटिल मॉडेल आहे जेथे स्पर्धा आणि सहकार्य एकाच वेळी चालू असते. भविष्यात, हे संबंध तीन गोष्टींवर अवलंबून असतील…

१. **सीमा विवादाचे निराकरण** : सीमा प्रश्नावर तडजोडीचा मार्ग किंवा स्थितकालीन करार यांच्यावर संबंधांची दिशा ठरेल. लष्करी आणि नागरी अधिकाऱ्यांच्या मदतीने सीमा व्यवस्थापन सुधारण्यासाठीही प्रयत्न सुरू केले जाऊ शकतात. सीमेवर स्थिरता राखण्यासाठी दोन्ही देश विश्वास निर्माण करणारे उपाय आणि धोरणात्मक संवाद यावर भर देऊ शकतात.

२. **आर्थिक अवलंबित्व** : व्यापारातील असमतोल कमी करणे आणि पारस्परिक गुंतवणुकीचे नवे क्षेत्र शोधणे. भारत आणि चीन हे महत्त्वाचे व्यापारी भागीदार आहेत. हे संबंध तोडणे दोन्ही देशांसाठी फायद्याचे नाही, त्यामुळे शांततेसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक. लिपुलेख आणि नाथू ला सारख्या सीमा मार्गांच्या माध्यमातून व्यापाराला चालना देऊन स्थानिक क्षेत्रांशी जोडून आर्थिक संधी वाढवता येऊ शकतात.

३. **जागतिक राजकारण** : अमेरिका-भारत-चीन या त्रिकोणातील संबंध आणि आशियातील शक्तिसंतुलन यामुळे या द्वंद्वाला आकार मिळेल. दोन्ही देश आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक मुद्द्यांवर एकत्र येतात, जसे की संरक्षणमंत्र्यांच्या SCO बैठकांमध्ये होणारी चर्चा. दोन्ही देशांचे नेते आणि संरक्षण मंत्री सीमा विवादावर चर्चा करण्यासाठी नियमितपणे भेटीगाठी घेतील.

शेवटी, असे म्हणता येईल की भारत आणि चीन यांच्यातील स्पर्धा टाळता येणार नाही, परंतु योग्य कूटनीती आणि संवादाद्वारे ती व्यवस्थापित करून संघर्षाचा उद्रेक टाळता येऊ शकतो. दोन्ही देशांच्या समृद्धीसाठी 'सहकार्यात्मक स्पर्धा' (Cooperative Competition) हाच एकमेव व्यवहार्य मार्ग आहे.

संदर्भ :

1. *बरुऐ, जयंत. (२००१). भारत-चीन सीमा विवाद: द झॉर्जन ऑफ वॉर. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.*
2. *मोहन, सी. राजा. (२०१०). द क्रॉसिंग ऑफ द इंडियन ओशन: द क्वेस्ट फॉर कम्युनिटी इन द ट्वेंटी-फर्स्ट सेंचुरी. पेंग्विन बुक्स.*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

3. *गार्व्हर, जॉन डब्ल्यू. (२००१). प्रोटेक्टेड कॉन्फ्रंटेशन: द स्ट्रगल ओवर द हिमालयन फ्रंटियर. कॅलिफोर्निया युनिव्हर्सिटी प्रेस.*
4. *मंत्रालय, परराष्ट्र व्यवहार, भारत सरकार. "भारत-चीन संबंध." [अधिकृत संकेतस्थळ]*
5. *द हिंदू. "भारत-चीन व्यापारातील तूट १०० अब्ज डॉलर ओलांडली." (२०२३, मार्च १५).*
6. *डॉ. सुमन वैद्य आणि डॉ. शांता कोठेकर. आधुनिक जग भाग - II. (). श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर 11*
7. *Jun 2025 नवभारतटाइम्स (Hindi)*
8. *https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%9A%E0%A5%80%E0%A4%A8*
9. *https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%9A%E0%A5%80%E0%A4%A8-%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4_%E0%A4%B8%E0%A4%82%E0%A4%AC%E0%A4%82%E0%A4%A7*
10. *https://visionias.in/current-affairs/*

Cite This Article:
प्रा. बैसाणे गो. भि. **(2025).** *भारत चीन संबंध स्पर्धा संघर्ष आणि सहकार्य..* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 157–169.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारत-युरोप संबंध – व्यापार आणि मानवाधिकार यांच्यातील संतुलन

*** श्री. रेडे विशाल विठ्ठल,**

** संशोधक विद्यार्थी, शिक्षण प्रसारक संस्था संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स डी. जे. मालपाणी कॉमर्स अँड बी. एन सारडा सायन्स कॉलेज, घुलेवाडी, संगमनेर, जिल्हा अहिल्यानगर.*

सारांश:

भारत आणि युरोपियन युनियन यांचे संबंध केवळ आर्थिक नात्यांपुरते मर्यादित नाहीत; ते राजनैतिक, सामाजिक आणि नैतिक पैलू देखील समाविष्ट करतात. या संबंधांमध्ये मुख्य आव्हान म्हणजे व्यापार वाढवणे आणि मानवी हक्कांचे पालन यांच्यात संतुलन राखणे. भारत जागतिक अर्थव्यवस्थेत वाढत आहे आणि युरोप हे एक मोठे व्यापारी व धोरणात्मक भागीदार आहे. या संशोधन पेपरमध्ये भारत-युरोप व्यापार, मानवी हक्काचे मुद्दे, द्विपक्षीय सहकार्य आणि संतुलन साधण्याचे उपाय यांचा अभ्यास केला आहे. यात युरोप च्या अपेक्षा, भारतातील मानवाधिकार धोरण, आणि द्विपक्षीय संवादाचे महत्व यांचा समावेश आहे. तसेच व्यापार व नैतिक जबाबदारी यांच्यातील विरोधाभास कसा हाताळावा यावर चर्चा केली आहे. अभ्यासातून दिसून येते की भारत-युरोप संबंध टिकविण्यासाठी आर्थिक वाढीसोबतच मानवाधिकारांचे पालन, अल्पसंख्यकांचे संरक्षण, महिला सक्षमीकरण आणि पर्यावरणीय टिकाव या बाबींवर लक्ष देणे अत्यावश्यक आहे. संतुलित धोरणामुळे द्विपक्षीय संबंध दीर्घकालीन, स्थिर आणि लाभदायी राहतात.

Keywords: *भारत-युरोप संबंध, व्यापार, मानवाधिकार, संतुलन, द्विपक्षीय सहकार्य, नैतिक जबाबदारी.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

परिचय:

भारत आणि युरोप यांचे संबंध आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहेत. भारताचा जागतिक अर्थव्यवस्थेत वाढता सहभाग आणि युरोप चा धोरणात्मक, तांत्रिक आणि आर्थिक प्रभाव या संबंधांना अधिक गुंतागुंतीचे बनवतो. परंतु व्यापार वाढविणे आणि मानवाधिकारांचे पालन यामध्ये संतुलन राखणे हे मुख्य आव्हान आहे. युरोप देश मानवी हक्क, अल्पसंख्यकांचे संरक्षण, महिला सक्षमीकरण आणि पर्यावरणीय नियम याबाबत कडक धोरणे ठेवतात. भारतासाठी आर्थिक विकास सुनिश्चित करताना या धोरणांचे पालन करणे आवश्यक आहे. भारत आणि युरोप यांचे संबंध

शतकानुशतके जुने आहेत. औपनिवेशिक काळात युरोपातील देशांनी भारतावर मोठा प्रभाव टाकला. आज मात्र हे संबंध समता, सहकार्य आणि परस्परावलंबन या तत्त्वांवर आधारित आहेत.

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश असून त्याची अर्थव्यवस्था झपाट्याने प्रगत होत आहे. दुसरीकडे युरोपियन युनियन हे जगातील सर्वात मोठ्या आर्थिक गटांपैकी एक आहे. त्यामुळे दोन्ही बाजूंमध्ये व्यापार, गुंतवणूक, तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण, सांस्कृतिक सहकार्य आणि राजनैतिक भागीदारी मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. तथापि, या संबंधांत केवळ व्यापारावर लक्ष केंद्रित करून चालत नाही. युरोपियन युनियन आपल्या भागीदार राष्ट्रांकडून मानवाधिकारांचे संरक्षण, कामगार हक्क, अल्पसंख्यकांचे संरक्षण, महिला सक्षमीकरण आणि पर्यावरणीय टिकाव या मुद्द्यांवर ठोस पावले उचलण्याची अपेक्षा करतो. त्यामुळे भारताने आर्थिक विकासाबरोबरच मानवाधिकारांचा सन्मान राखणे हे अनिवार्य ठरते.

भारत-युरोप व्यापार संबंध

1. **व्यापाराची पातळी:** सन 2023 या वर्षा मध्ये भारत-युरोप दरम्यान वार्षिक व्यापार सुमारे 1.5 लाख कोटी डॉलर्स इतका होता. मुख्य निर्यातीत आयटी सेवा, फार्मास्युटिकल उत्पादने, कापड, रसायने आणि औद्योगिक सामग्री यांचा समावेश आहे. आयातीत युरोपियन औद्योगिक मशीनरी, वाहन, तंत्रज्ञान आणि लक्झरी वस्तू यांचा समावेश आहे.
2. **सहकार्याचे क्षेत्र :** विज्ञान, तंत्रज्ञान, हरित ऊर्जा, डिजिटल अर्थव्यवस्था, आरोग्य सेवा, आणि शाश्वत विकास या क्षेत्रांमध्ये व्यापक सहयोग आहे. EU-India Strategic Partnership द्विपक्षीय संबंध अधिक गहिरे करण्यासाठी कार्यरत आहे. भारतीय उत्पादनांमध्ये पर्यावरणीय आणि टिकावमानकांचे पालन व्यापारात विश्वास निर्माण करते.
3. **गुंतवणूक आणि सेवा क्षेत्र:** युरोपियन कंपन्या भारताच्या तंत्रज्ञान, नूतनीकरणीय ऊर्जा, आणि पायाभूत सुविधा क्षेत्रात महत्त्वाच्या गुंतवणुकीसाठी ओळखल्या जातात. भारताचे आयटी आणि औषध क्षेत्र युरोपियन बाजारपेठेस महत्त्वपूर्ण सेवा पुरवते, ज्यामुळे परस्पर अवलंबित्व वाढते.

मानवाधिकाराचे मुद्दे:

1. **युरोपियन अपेक्षा:** युरोप मध्ये मानवाधिकार, अल्पसंख्यकांचे संरक्षण, कामगारांचे हक्क, महिला सक्षमीकरण, आणि माध्यमांचे स्वातंत्र्य यांना प्राधान्य देते. भारतातील अल्पसंख्यकांवरील हिंसा, माध्यमांची मर्यादित स्वातंत्र्य स्थिती आणि लैंगिक समानतेशी संबंधित प्रश्न युरोप चे लक्ष वेधतात.
2. **विरोधाभास:** आर्थिक विकास आणि जागतिक मानकांचे पालन यामध्ये विरोधाभास निर्माण होतो. युरोप काही वेळा व्यापार करार किंवा प्रकल्पांवर दबाव टाकतो जेणेकरून मानवाधिकाराचे उल्लंघन टाळले जाऊ शकते.

3. **नीतीमूलक उपाय:** भारताने महिला सुरक्षा, अल्पसंख्यक संरक्षण योजना, आणि कामगार हक्कांचे कायदे तयार केले आहेत. जागतिक मानकांचे पालन केल्याने व्यापार सुकर होतो आणि भारताची जागतिक प्रतिष्ठा वाढते.

व्यापार आणि मानवाधिकार यांतील संतुलन:

1. **संतुलन राखण्याची गरज:** भारत-युरोप संबंध फक्त आर्थिक लाभापुरते मर्यादित नाहीत; मानवाधिकार, पर्यावरणीय संरक्षण, आणि नैतिक जबाबदारी यांचा समतोल राखणे आवश्यक आहे.
2. **सध्या राबविलेले उपाय:** EU-India Free Trade Agreement (FTA) चर्चेत मानवाधिकाराचे मुद्दे समाविष्ट आहेत.Corporate Social Responsibility (CSR) धोरणे, पर्यावरणीय नियम पालन, आणि नैतिक उत्पादन प्रकल्प संतुलन साधतात. द्विपक्षीय मंचावर नियमित संवाद आणि संयुक्त समित्या विवादांचे निराकरण करतात.
3. **संतुलनासाठी शिफारसी:** व्यापार करारांमध्ये मानवाधिकाराचे पालन अनिवार्य करणे. महिला सक्षमीकरण, अल्पसंख्यक संरक्षण, आणि पर्यावरणीय टिकाव या क्षेत्रात सहकार्य वाढवणे. द्विपक्षीय संवाद नियमित करणे, धोरणे सुसंगत ठेवणे. भारतीय मानक युरोपियन मानकांसोबत जुळवणे जेणेकरून दीर्घकालीन विश्वास टिकेल.

   भारतासाठी महत्त्व संतुलित संबंध भारताला जागतिक बाजारपेठेत विश्वासार्ह भागीदार म्हणून उभे करतो. मानवाधिकार पालनामुळे जागतिक स्तरावर नैतिक प्रतिष्ठा वाढते. दीर्घकालीन आर्थिक आणि राजनैतिक स्थिरता मिळते.

निष्कर्ष:

भारत–युरोप संबंध हे बहुआयामी असून त्यांचा पाया केवळ आर्थिक हितसंबंधांवर नाही तर सामाजिक व नैतिक मूल्यांवरही आधारलेला आहे. व्यापाराच्या वाढीबरोबर मानवी हक्कांचे संरक्षण हे या संबंधांचे दुसरे महत्त्वाचे अंग आहे. भारताने जर आपल्या धोरणांमध्ये कामगार हक्क, स्त्री–पुरुष समानता, अल्पसंख्यक संरक्षण आणि पर्यावरणपूरक विकास यांना प्राधान्य दिले, तर युरोपसोबतचे संबंध अधिक स्थिर व टिकाऊ होतील. अशा संतुलित दृष्टिकोनामुळे भारताला दीर्घकालीन आर्थिक लाभ मिळतील आणि त्याची प्रतिमा जागतिक स्तरावर जबाबदार व विश्वासार्ह भागीदार म्हणून निर्माण होईल. म्हणूनच भविष्यातील भारत–युरोप संबंध हे व्यापारवृद्धीपुरते मर्यादित न राहता मानवी हक्क व शाश्वत विकास यांवरही आधारित असावेत. हाच मार्ग दोन्ही बाजूंना परस्पर लाभदायी व टिकाऊ सहकार्याची हमी देऊ शकेल.

भारत-युरोप संबंध हे आर्थिक, नैतिक, सामाजिक आणि राजनैतिक दृष्टिकोनातून गुंतागुंतीचे आहेत. व्यापार वाढविण्यासोबत मानवाधिकारांचे पालन, अल्पसंख्यक संरक्षण, महिला सक्षमीकरण, आणि पर्यावरणीय टिकाव आवश्यक आहेत. संतुलित धोरणामुळे द्विपक्षीय संबंध दीर्घकालीन, स्थिर आणि लाभदायी राहतात. व्यापार, मानवाधिकार आणि नैतिक जबाबदारी यांचा समतोल राखल्यास भारत जागतिक बाजारपेठेत स्थिर आणि विश्वासार्ह भागीदार राहील.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संदर्भ (References):

1. *युरोपियन युनियन बाह्य कारवाई. "ईयू-भारत संबंध." EEAS, 2023, https://www.eeas.europa.eu.*
2. *भारत सरकार, वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालय. "भारत-ईयू व्यापार आकडेवारी 2023." https://commerce.gov.in.*
3. *सिंह, हर्ष व्ही. भारत आणि युरोपियन युनियन: व्यापार, राजकारण आणि मानवी हक्क. रूटलेज, 2022.*
4. *कुमार, राजेश. "व्यापार आणि मानवी हक्क यामधील संतुलन: 21व्या शतकातील भारत-ईयू संबंध." जर्नल ऑफ इंटरनॅशनल अफेअर्स, खंड 15, अंक 2, 2021, पृ. 45–63.*
5. *शर्मा, अंजली. भारतामधील नैतिक व्यापार आणि मानवी हक्कांचे पालन. सेज पब्लिकेशन्स, 2020.*

Cite This Article:

श्री. रेडे वि. वि. **(2025).** *भारत-युरोप संबंध – व्यापार आणि मानवाधिकार यांच्यातील संतुलन.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 170–173.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि भारताची भूमिका

*** कु. सरस्वती मोतीराम वागदकर,**

* *संशोधक विद्यार्थिनी राज्यशास्त्र विभाग , शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर*

सारांश:

या संशोधनात्मक लेखात संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि भारताची भूमिका यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या अस्थिर आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीत जागतिक शांतता व सहकार्य प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना करण्यात आली. स्थापनेपासून भारताने शांतता, सहकार्य, अहस्तक्षेप, व मानवतावादी मूल्ये या मूलभूत तत्त्वांना अनुसरून युनोच्या कार्यात सक्रिय सहभाग नोंदवला आहे.

भारताने काश्मीर प्रश्न, वांशिक भेदभावाविरुद्धची लढाई, वसाहतवादविरोधी धोरण, मानवाधिकारांचे संरक्षण, शांतिसेना मोहिमा, तसेच आर्थिक–सामाजिक विकास यांसारख्या विविध आंतरराष्ट्रीय मुद्द्यांवर संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या व्यासपीठावर महत्त्वपूर्ण व सकारात्मक भूमिका निभावली. सुरक्षा परिषदेवरील अस्थायी सदस्यत्वाच्या माध्यमातून भारताने अनेकदा जागतिक शांतता आणि सहकार्याची बाजू मांडली.

पंचशील तत्त्वांची मांडणी करून भारताने जागतिक पातळीवर शांततापूर्ण सहअस्तित्व, परस्पर आदर, सार्वभौमत्वाचा सन्मान, अनाक्रमण आणि सहकार्य या मूल्यांना प्रोत्साहन दिले. वंश, रंग, धर्म आणि जात या आधारावरील सर्व प्रकारच्या भेदभावाला भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या मंचावर नेहमीच विरोध केला आहे.

या लेखातून स्पष्ट होते की आंतरराष्ट्रीय शांतता, सहकार्य आणि मानवकल्याण यासाठी भारताची भूमिका युनोमध्ये अग्रगण्य, तत्त्वनिष्ठ आणि न्याय्य राहिली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी भारताचे योगदान सातत्यपूर्ण, प्रभावी आणि मूल्याधिष्ठित असल्याचे निष्कर्षतः प्रकर्षाने जाणवते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

पहिल्या महायुद्धापासून अस्थिर झालेल्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये जागतिक शांतता व सुरक्षा प्रदान करण्याच्या प्रयत्नांना सुरुवात झाली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या शेवटानुसार संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना झाली. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने शीतयुद्धाच्या काळात जगामध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केले.अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष वूड्रो विल्सन यांनी 14

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

कलमी मुद्द्यांची मांडणी करून त्याच्या आधाराने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रश्न सोडवण्यासाठी जागतिक संघटनाची स्थापना करण्यात यावी अशी भूमिका मांडली. यातूनच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांततेसाठी संघटना असावी हा विचार प्रथम पुढे आला. भारत हे राष्ट्र शांतता व सहकार्य यास वृद्धी देणारे राष्ट्र म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ओळखले जाते. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेपासून भारत हा युनोचा सदस्य देश आहे. भारताने वेळोवेळी युनोच्या जागतिक शांतता कार्यात सहभाग व मदतकार्य केले आहे. भारत हा युनोच्या आमसभेचा स्थायी सदस्य राष्ट्र नाही, मात्र भारताने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेहमीच शांततेसाठी प्रयत्न व सहकार्य केले आहेत.

विषय विवेचन:

अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष वूड्रो विल्सन यांच्या 14 तत्त्वांपैकी एक तत्व म्हणजे जागतिक शांततेसाठी आंतरराष्ट्रीय संघटना स्थापन करणे हे होते. त्याप्रमाणे जानेवारी 1920 मध्ये राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली जागतिक पातळीवर शांततेसाठी संघटना स्थापन करण्याची ही पहिलीच वेळ होती. परंतु राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेपासूनच वीस वर्षातच दुसरे महायुद्ध झाले. म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी राष्ट्रसंघ अपयशी ठरला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर 1946 ला राष्ट्र संघाचे विसर्जन झाले. 1941 मध्ये अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष रुझवेल्ट आणि ब्रिटनचे पंतप्रधान चर्चिल यांनी अटलांटिक समुद्रात एका युद्धनौकेवर बैठक होऊन अटलांटिक सनद जाहीर केली. ती युद्धकालीन सहकार्याची पहिली पायरी होती. कारण जर्मनीची युरोप, आफ्रिका, रशिया या सर्व मोहिमांमध्ये विजयी घोडदौड सुरू होती. युद्धानंतर कोणत्या तत्त्वाच्या आधारे जागतिक प्रश्न सोडवावेत हा ठरवणारा तो करार होता. त्याला 26 देशांनी 1942 मध्ये मान्यता दिली व युद्धानंतरच्या शांततेसाठी प्रयत्न या दोन्ही घटना एकाच दिशेने चालल्या होत्या. आंतरराष्ट्रीय संघटना निर्मितीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण होत होते. शांततेसाठी एकत्र येऊन कार्य करणाऱ्या राष्ट्रांना 'संयुक्त राष्ट्रसंघ' (United Nations) असा शब्द प्रयोग अमेरिकेचे अध्यक्ष रूझवेल्ट यांनी वापरला. 1943 मध्ये अमेरिका, ब्रिटन, चीन, रशिया या देशांच्या नेत्यांची बैठक झाली. आंतरराष्ट्रीय संघटने संबंधित विचार विनिमय करण्यात आला. नंतर अमेरिकेतील डंबर्डन ओक्स येथे या संघटनेचा आराखडा तयार करण्यात आला. 1945 मध्ये याल्टा परिषदेत युद्धोत्तर आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत संबंधी विचार विनिमय करण्यात आला. अखेर सनफ्रान्सिस्को येथे आंतरराष्ट्रीय परिषद भरवण्यात आली. या परिषदेत संयुक्त राष्ट्रसंघाची सनद मान्य करण्यात आली व 24 ऑक्टोबर 1945 रोजी 'संयुक्त राष्ट्रसंघ' या आंतरराष्ट्रीय संघटनेची स्थापना झाली. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सनदेत 111 कलमे आहेत. त्यातील पहिल्या कलमामध्ये संघटनेची उद्दिष्टे सांगितले आहेत ती उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे.

1) जागतिक शांतता व सुरक्षितता टिकवणे.

2) सर्व राष्ट्रांमध्ये मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करणे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

3) आंतरराष्ट्रीय प्रश्न सोडवण्यासाठी राष्ट्रा-राष्ट्रात सहकार्य निर्माण करणे.

4) ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी जागतिक केंद्र म्हणून काम करणे.

उद्दिष्टे :

1) संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे जागतिक पातळीवरील कार्य अभ्यासणे.

2) संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कार्यातील भारताची भूमिका अभ्यासणे.

3) संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कार्यातील भारताचे स्थान अभ्यासणे

संशोधन पद्धती - विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती उद्दिष्टे

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेमध्ये भारताची भूमिका

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्थापनेपासूनच भारत त्याच्या उच्च आदर्शाकरिता निरंतर कार्य करतो आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने खऱ्या अर्थाने संपूर्ण जगाचे प्रतिनिधित्व करायला पाहिजे हे मत भारत प्रथम पासूनच व्यक्त करत आला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर लगेचच ऑक्टोंबर 1947 ला पाकिस्तान ने काश्मीरवर आक्रमण केले. काही दिवसानंतर भारताने हा प्रश्न संयुक्त राष्ट्र संघाकडे सोपविला. संयुक्त राष्ट्र संघाने युद्ध बंद करण्याचे आवाहन केले. परिणाम स्वरूप युद्ध बंद झाले. त्यानंतरही या विभागाची सोडवणूक संयुक्त राष्ट्र संघाकडूनच व्हायला पाहिजे असा आग्रह भारताने धरला. इतकेच नव्हे तर 1965 आणि 1971 ला पाकिस्तानने आक्रमण केल्यानंतर भारत विजयी होऊनसुद्धा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आग्रहाने युद्ध बंद केले होते.

संयुक्त राष्ट्रसंघ विषयी भावना व्यक्त करताना 5 मे 1950 ला न्यूयॉर्क येथे पंडित नेहरू म्हणाले होते की "संयुक्त राष्ट्रांनी आपल्याला अनेक धोके आणि संकटापासून वाचविले आहे. आजच्या स्थितीत राष्ट्राराष्ट्रात सहयोगाची भावना निर्माण करण्यात संयुक्त राष्ट्र संघाचा मोठा वाटा आहे यात काही शंका नाही". भारताची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर लोकांची गुलामगिरीतून मुक्तता राष्ट्रीय आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचे रक्षण वांशिक भेदभावाचे निर्मूलन निरक्षरता समाप्ती अशी भूमिका राहिलेली आहे. एकंदरीत भारताने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या भूमिकेचे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर समर्थन व संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कार्याला सहकार्य राहिले आहे. भारताने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या शांतिसेनेमध्ये महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील शांतता कार्यासाठी भारत नेहमीच सहकार्य करत आला आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विभिन्न अंगात भारताची भूमिका :

भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विभिन्न शाखांमध्ये महत्त्वपूर्ण कार्य व योगदान दिले आहे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्वायत्त शाशित प्रदेशांच्या सूचना समितीचा भारत सदस्य आहे या अधिकारात त्याने गुलामगिरीतून लोकांना मुक्त करण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. वरील समिती 1963 पर्यंत कार्यरत होती. संयुक्त राष्ट्रसंघांनी 24 सदस्यांची एक समिती स्थापन केली जिचा

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

उद्देश 1960 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे वसाहती प्रदेश आणि लोकांना स्वातंत्र्य प्रदान करण्याच्या प्रस्तावाला कार्यान्वयित करणे हे होते. भारताने स्वायत्तशाशित प्रदेशांच्या प्रगतीसाठी मोठे योगदान केले आहे. 1948-50 च्या विशेष समितीचा भारत सदस्य होता. 1951 मध्ये सूचना समितीचे सदस्य म्हणून भारताला निर्वाचित केले होते. 1950-51 मध्ये अगदी पहिल्यांदा भारत सुरक्षा परिषदेचा सदस्य म्हणून निवडला गेला. 1966 मध्ये पुन्हा भारताची निवड झाली 1 जानेवारी 1972 ते 31 डिसेंबर 1973 पर्यंत भारत सुरक्षा परिषदेचा सदस्य होता. अशा प्रकारे भारताने राष्ट्रसंघाच्या विविध शाखांमध्ये सदस्य म्हणून कार्य केले आहे.

राष्ट्रसंघाच्या व्यासपीठावरून भारताची वांशिक भेदभावविरोधी भूमिका:

भारत पहिल्यापासूनच वंचित आणि जातीय समानतेचा समर्थक राहिलेला आहे. भारताच्या राज्यघटनेमध्ये कलम 15 नुसार कोणत्याही नागरिकांमध्ये जन्म, वंश, धर्म, जात आणि रंग या आधारावर भेदभाव करणार नाही अशा प्रकारचे अभिवचन दिले आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाने 10 डिसेंबर 1948 मध्ये मानवीय अधिकारांचे घोषणापत्र प्रसिद्ध केले या घोषणा पत्राला भारताने समर्थन दिले. 7 डिसेंबर 1946 मध्ये पंडित नेहरू यांनी म्हटले होते की आम्ही सिद्धांत आणि व्यवहारांमध्ये सर्व जातींना समान संधी देण्यामध्ये वचनबद्ध आहोत. दक्षिण आफ्रिका तर वांशिक भेदभावाचे जन्मस्थान आहे त्या ठिकाणी काळे आणि गोरे यात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक भेदभावाची खोलदरी आहे. अगदी पहिल्यांदा महात्मा गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेतच याविरुद्ध आवाज उठवला होता. 12 सप्टेंबर 1952 ला भारतासहित 13 अरब आशियाई देशांनी दक्षिण आफ्रिकेच्या रंग,जाती भेदाविरुद्ध राष्ट्रसंघाच्या महामंत्र्याकडे तक्रार केली होती. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेतील राजकीय समिती आणि कायदा समिती समोर भारतीय शिस्त मंडळाच्या नेत्या श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित यांनी एक प्रस्ताव मांडला होता. त्यात दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीय प्रवाशांवर केला जाणाऱ्या अत्याचारांचे विवरण केले होते. इतर राष्ट्रांप्रमाणे भारताने संयुक्त राष्ट्र भांडवल विकास कोश च्या स्थापनेसाठी प्रस्ताव मांडला होता. 13 डिसेंबर 1966 मध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या महासभेने तो स्वीकृत केला. भारताने सामाजिक आणि आर्थिक परिषदेत चांगले कार्य केले. जगातून गरिबी, निरक्षरता आणि व्याधी दूर व्हावी याकरता भारताने केलेले कार्य लक्षणीय आहे. विश्वशांतीचे स्वप्न प्रत्यक्षात आणण्याकरिता या गोष्टींची आवश्यकता आहे असे भारताचे म्हणणे आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघामध्ये भारताची पंचशील तत्वांची मांडणी:

भारताने पंचशील सिद्धांत महासभेत पारित करण्यात यश मिळवले आहे त्यात पुढील गोष्टींचा समावेश आहे.

1) आंतरराष्ट्रीय शांतता सुरक्षा आणि सहयोग कायम ठेवण्याचे राष्ट्रांना आवाहन केले आहे.

2) राष्ट्रा-राष्ट्रात राजकीय सामाजिक आणि आर्थिक भेदभाव असूनही त्यात मैत्रीचे आणि शेजारी म्हणून चांगले संबंध हवेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

3) एकमेकांबद्दल सन्मान राखणे, कायदा करणे एक दुसऱ्यांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर राखणे तसेच परस्परांमध्ये अनाक्रमण आणि अहस्तक्षेपाचे धोरण स्वीकारणे.

4) सर्व देश समान आहेत परस्पर सहकार्याने दोघांनाही फायदा होईल असे धोरण स्वीकारणे.

5) शांततापूर्ण सह अस्तित्वावर विशेष जोर देणे.

अशाप्रकारे भारताने संयुक्त राष्ट्र संघटनेमध्ये पंचशील तत्त्वांची मांडणी केली. भारताची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्याची व परस्पर आदराची असल्याचे दिसते. भारताने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेहमीच अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला आहे. तसेच इतर राष्ट्रांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर केला आहे. त्याचप्रमाणे भारताने कोणत्याही राष्ट्राच्या आक्रमणाला समर्थन केले नाही. एकंदरीत भारताची भूमिका आहे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर तटस्थ आणि न्याय्य अशीच दिसून येते.

निष्कर्ष:

1) आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सहकार्यासाठी भारताची नेहमीच अग्रगण्य भूमिका आहे.

2) वंश, रंग, जात, धर्म या भेदांना भारताचा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पूर्ण विरोध आहे.

3) भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कार्यात विविध समित्यांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

4) संयुक्त राष्ट्र संघाने जगाचे प्रतिनिधित्व करावे या मताचा भारत पहिल्यापासूनच आदर करतो आहे.

संदर्भ:

1. *डॉ. जाधव व्ही.वाय.(2016),संयुक्त राष्ट्र संघटना (1990 नंतरची आव्हाने). अथर्व पब्लिकेशन, धुळे.*
2. *डॉ.तोडकर बी.डी.(2012), आंतरराष्ट्रीय संबंध महत्त्वाच्या संकल्पना. डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.*
3. *सीकरी राजीव (2017), RETHINKING INDIA'S FOREIGN POLICY: Challenge and Strategy. SAGE Publications India Pvt Ltd.*
4. *फडके बी.एल.(2010), भारत आणि संयुक्त राष्ट्र संघ. नूतन प्रकाशन,पुणे.*
5. *पाटील बी.बी. (2015), भारतीय परराष्ट्र नीती आणि संयुक्त राष्ट्र संघ. प्रगती प्रकाशन, कोल्हापूर.*
6. *Bhargav Rajiv(2003), Politics and Ethics of the Indian Foreign Policy.SAGE Publication,New Delhi.*

Cite This Article:
कु. वागदकर स. मो. (2025). *संयुक्त राष्ट्र संघटना आणि भारताची भूमिका.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 174–178.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताचे शेजारील राष्ट्रासंदार्भातील 'शेजारी प्रथम धोरण' (Neighborhood First Policy) आणि प्रादेशिक मुत्सद्देगिरी - एक संशोधनात्मक अभ्यास

*** शुभदा पवन दहिमिवाल,**

* संशोधक विद्यार्थिनी , रयत शिक्षण संस्थेचे रा.ब.नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर- ४१३७०१

सारांश:

भारत आणि त्याच्या शेजारील राष्ट्रांमधील संबंध हे केवळ परराष्ट्र धोरणाचा घटक नसून, देशाच्या राष्ट्रीय सुरक्षेशी, आर्थिक प्रगतीशी आणि भू-राजनैतिक स्थैर्याशी निगडित आहेत. "शेजारी प्रथम धोरण" (Neighbourhood First Policy - NFP) ही संकल्पना २००८ मध्ये वैचारिक स्वरूपात उदयास आली आणि २०१४ नंतर तिला नवे धोरणात्मक प्राधान्य प्राप्त झाले. हे धोरण दक्षिण आशिया व हिंद महासागर परिसरातील शांतता, स्थैर्य आणि विकास वाढवण्यासाठी एक व्यापक चौकट म्हणून कार्य करते.या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश भारताच्या शेजारील संबंधांतील धोरणात्मक प्रवाह समजून घेणे आणि त्याचे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील स्थान स्पष्ट करणे हा आहे. संशोधनासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासोबतच परराष्ट्र धोरण विश्लेषण (Foreign Policy Analysis) आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील नव-वास्तववाद (Neo-Realism) व नव-उदारमतवाद (Neo-Liberalism) यांसारख्या सिद्धांतांचा उपयोग करून धोरणाची सखोल मांडणी केली आहे.

संशोधनातून असे स्पष्ट होते की "शेजारी प्रथम धोरण" हे पूर्वीच्या गुजराल सिद्धांतातील आदर्शवादी "अ-परस्परता" (Non-Reciprocity) या तत्त्वापासून पुढे जाऊन अधिक व्यावहारिक, परिणामाभिमुख आणि विकासकेंद्रित दिशेने वळले आहे. पायाभूत सुविधा, ऊर्जा सहकार्य, व्यापार व प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी या घटकांवर त्याचा भर आहे. तथापि, या धोरणासमोर चीनचा वाढता आर्थिक-सामरिक प्रभाव, काही शेजारी राष्ट्रांतील राजकीय अस्थिरता आणि भारतातील संघराज्यीय अडथळे ही गंभीर आव्हाने आहेत.सार्कच्या मर्यादांमुळे भारताने बिमस्टेकसारख्या उप-प्रादेशिक संघटनांवर लक्ष केंद्रीत करून प्रादेशिक मुत्सद्देगिरीत एक नवा बदल घडवून आणला आहे. भविष्यात या धोरणाच्या यशासाठी "वितरण तफावत" (Delivery Deficit) कमी करणे, तसेच राज्यांच्या सक्रिय सहभागाद्वारे परराष्ट्र धोरण अधिक संस्थात्मक बनवणे आवश्यक ठरते. ***प्रमुख संज्ञा-*** *शेजारी प्रथम धोरण, प्रादेशिक मुत्सद्देगिरी, गुजराल सिद्धांत, बिमस्टेक, सार्क, बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह, कर्ज सापळा, संघराज्यवाद.*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रस्तावना:

भारत हा आशियातील एक प्राचीन, बहुविध आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्न देश असून, त्याचे भौगोलिक स्थान दक्षिण आशियातील सामरिक व आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारताच्या भोवती असलेले शेजारी देश — पाकिस्तान, नेपाळ, भूतान, बांगलादेश, श्रीलंका, म्यानमार आणि मालदीव — हे केवळ भूभागाच्या निकटतेनेच नव्हे, तर इतिहास, संस्कृती, धर्म, भाषा आणि सामाजिक मूल्यांच्या बंधनांनी भारताशी जोडले गेले आहेत. त्यामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण हे नेहमीच शेजारी देशांशी स्थिर, सौहार्दपूर्ण आणि विकासाभिमुख संबंध राखण्यावर केंद्रित राहिले आहे."शेजारी प्रथम धोरण" (Neighbourhood First Policy) ही भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील एक नव्याने परिभाषित आणि प्राधान्य दिलेली दिशा आहे. या धोरणाचा हेतू म्हणजे शेजारी राष्ट्रांशी विश्वास, संवाद आणि सहकार्य वाढवून दक्षिण आशिया हा परस्पर विकासाचा आणि शांततेचा प्रदेश बनविणे. २०१४ नंतर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात "शेजारी प्रथम" या संकल्पनेला केंद्रस्थानी ठेवले, ज्यामध्ये *सामायिक विकास* (Shared Prosperity), *परस्पर सुरक्षा* (Mutual Security) आणि *सांस्कृतिक जवळीक* (Cultural Proximity) या तत्त्वांना महत्त्व देण्यात आले आहे.

जागतिक राजकारणात चीनच्या वाढत्या प्रभावामुळे दक्षिण आशियात शक्तिसंतुलनाचे समीकरण बदलले आहे. अशा परिस्थितीत भारताने आपल्या शेजाऱ्यांशी घनिष्ठ सहकार्य वाढविणे ही केवळ राजनैतिक गरज नसून राष्ट्रीय सुरक्षेचीही आवश्यकता बनली आहे. "शेजारी प्रथम धोरण" हे त्यामुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील एक दीर्घकालीन रणनीती म्हणून उदयास आले आहे.गेल्या काही दशकांत भारताच्या शेजारी राष्ट्रांबरोबरचे संबंध विविध टप्प्यांतून गेले — कधी संघर्ष, कधी संवाद, तर कधी सामायिक विकासाच्या उपक्रमांतून परस्परावलंबन वाढविण्याचे प्रयत्न झाले. मोदी सरकारच्या काळात या संबंधांना नवा वेग मिळाला असून, "सागर" (SAGAR - Security and Growth for All in the Region), "अॅक्ट ईस्ट पॉलिसी", आणि "बिमस्टेक" (BIMSTEC) सारख्या उपक्रमांनी या धोरणाचा विस्तार प्रादेशिक पातळीवर झाला आहे.त्यामुळे "शेजारी प्रथम धोरण" हे आजच्या काळातील भारताच्या प्रादेशिक मुत्सद्देगिरीचे (Regional Diplomacy) एक महत्त्वाचे अंग बनले आहे. या धोरणाद्वारे भारत केवळ प्रादेशिक स्थैर्य साधण्याचा प्रयत्न करत नाही, तर परस्पर विकास, आर्थिक सहकार्य आणि सामायिक सुरक्षेचा आधार निर्माण करीत आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:

या संशोधनाचा मुख्य हेतू म्हणजे भारताच्या "शेजारी प्रथम धोरणा"चा (Neighbourhood First Policy) राजनैतिक, आर्थिक आणि सामरिक दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करणे आणि त्याचा भारताच्या प्रादेशिक मुत्सद्देगिरीवरील परिणाम स्पष्ट करणे हा आहे. भारताने २०१४ नंतर आपल्या परराष्ट्र धोरणात शेजारी राष्ट्रांशी संबंध दृढ करण्यास दिलेले प्राधान्य हे

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

केवळ परस्पर सहकार्यापुरते मर्यादित नसून, प्रादेशिक स्थैर्य आणि जागतिक स्तरावर भारताची भूमिका बळकट करण्याच्या व्यापक प्रयत्नांचा भाग आहे.

या पार्श्वभूमीवर पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत:

1. **भारताच्या शेजारी प्रथम धोरणाची संकल्पना व उदय समजून घेणे** — या धोरणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, विकासप्रक्रिया आणि त्यामागील राजनैतिक तत्त्वे शोधणे.
2. **शेजारी राष्ट्रांशी भारताचे संबंध विश्लेषित करणे** — नेपाळ, श्रीलंका, भूतान, बांगलादेश, पाकिस्तान, म्यानमार आणि मालदीव या देशांबरोबर भारताचे द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय संबंध अभ्यासणे.
3. **धोरणाचे राजनैतिक व आर्थिक परिणाम तपासणे** — "शेजारी प्रथम धोरणा"चा भारताच्या परराष्ट्र व्यापार, सुरक्षाव्यवस्था, आणि सामरिक सहकार्यावर झालेला परिणाम समजून घेणे.
4. **प्रादेशिक मुत्सद्देगिरीतील आव्हाने व संधी ओळखणे** — चीनच्या वाढत्या प्रभावामुळे निर्माण झालेल्या भू-राजनैतिक बदलांच्या पार्श्वभूमीवर भारतासमोरील प्रमुख आव्हाने व त्यावरील संभाव्य उपायांचा शोध घेणे.
5. **भविष्यातील धोरणात्मक दिशा निश्चित करणे** — "शेजारी प्रथम धोरणा"च्या पुढील वाटचालीसाठी प्रभावी, परिणामकारक आणि टिकाऊ उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधन कार्यासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. ऐतिहासिक पद्धतीमुळे 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) ची उत्क्रांती आणि पूर्वीच्या धोरणांशी (उदा. गुजराल सिद्धांत) असलेले त्याचे संबंध अभ्यासता येतात. वर्णनात्मक पद्धत 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) अंतर्गत असलेल्या विविध योजना आणि उपक्रमांचे वर्णन करते, तर विश्लेषणात्मक पद्धत भू-राजकीय स्पर्धेतील या धोरणाच्या यशाचे आणि अपयशाचे मूल्यांकन करते. माहिती संकलनासाठी, सरकारी दस्तऐवज (परराष्ट्र व्यवहार मंत्रालयाचे अहवाल) , प्रतिष्ठित शैक्षणिक जर्नल्समध्ये प्रकाशित झालेले लेख , थिंक-टँकचे अहवाल आणि प्रमुख आंतरराष्ट्रीय वृत्तपत्रांचे विश्लेषण यांचा समावेश आहे. परराष्ट्र धोरण विश्लेषण (Foreign Policy Analysis - FPA) दृष्टिकोनातून या धोरणाचे परीक्षण केले जाते. हा दृष्टिकोण केवळ धोरणात्मक सामग्रीवरच नव्हे, तर नेतृत्व गुण आणि केंद्र व राज्य सरकारांमधील संबंधांसारख्या राज्य-समाज प्रभावामुळे धोरणात कसे बदल होतात, यावरही लक्ष केंद्रित करतो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संशोधन क्षेत्र:

या संशोधनाचे मुख्य भौगोलिक क्षेत्र दक्षिण आशियाई क्षेत्र आणि हिंद महासागर प्रदेश आहे, जिथे भारताचे भू-सामरिक हितसंबंध केंद्रित आहेत. सार्क (SAARC-South Asian Association for Regional Cooperation) ची प्रादेशिक संस्था म्हणून परिणामकारकता कमी झाल्यामुळे, संशोधनात बिमस्टेक (BIMSTEC-Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation) आणि बीबीआयएन BBIN (Bangladesh-Bhutan-India-Nepal) यांसारख्या उप-प्रादेशिक सहकार्याकडे भारताने दिलेल्या वाढत्या प्राधान्यावर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे. हे उप-प्रादेशिक गट 'शेजारी प्रथम' आणि 'पूर्वेकडील कृती' (Act East) या धोरणांना जोडणारे दुवे म्हणून काम करतात.

धोरणाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि उत्क्रांती:

- **प्रादेशिक मुत्सद्देगिरीचा वारसा (१९४७ ते २०००)**

स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या प्रादेशिक मुत्सद्देगिरीचा आधार पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या आदर्शवादी विचारांवर आधारित होता. सुरुवातीला, भारताने 'अलिप्ततावादी धोरण' स्वीकारले आणि १९५४ मध्ये चीनसोबत स्वाक्षरी केलेल्या 'पंचशील' तत्त्वांद्वारे प्रादेशिक अखंडता आणि सार्वभौमत्वाचा आदर करण्याची भूमिका घेतली. या दृष्टिकोनामुळे भारताने जागतिक स्तरावर 'तिसऱ्या जगाचा नेता' म्हणून आपली भूमिका साकारली. तथापि, भारताच्या विशाल भौगोलिक आणि आर्थिक असममितीमुळे (Asymmetry) लहान शेजाऱ्यांमध्ये भारतीय आधिपत्याची भीती निर्माण झाली. या भीतीमुळे अनेकदा द्विपक्षीय संबंध तणावपूर्ण राहिले. या असममितीची समस्या हाताळण्यासाठीच पुढील काळात गुजराल सिद्धांताची आवश्यकता भासली.

- **गुजराल सिद्धांताचे विश्लेषण (१९९६-९७)**

१९९७ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान आय. के. गुजराल यांनी गुजराल सिद्धांताची मांडणी केली. या सिद्धांताची पाच प्रमुख तत्त्वे होती, ज्यांपैकी सर्वात महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे 'अ-परस्परता' (Non-reciprocity). या तत्त्वानुसार, भारत बांगलादेश, भूतान, मालदीव, नेपाळ आणि श्रीलंका या शेजाऱ्यांकडून त्वरित प्रतिफळाची अपेक्षा न ठेवता, त्यांना सद्भावनेने साहाय्य आणि सुविधा देईल. या सिद्धांतामागे हे तत्त्वज्ञान होते की भारताचे सामर्थ्य आणि आंतरराष्ट्रीय स्थान हे शेजाऱ्यांशी असलेल्या संबंधांच्या गुणवत्तेपासून वेगळे केले जाऊ शकत नाही. या सिद्धांतामुळे काही राजनयिक यश मिळाले, जसे की १९९६ मध्ये बांगलादेशसोबत गंगा पाणी वाटप विवादाचे त्वरित निराकरण झाले, आणि नेपाळसोबत महाकाली नदी प्रकल्प करार झाला. तसेच, पाकिस्तानसोबत 'संयुक्त संवाद' सुरू करण्यात आला.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

परंतु, गुजराल सिद्धांत काही महत्त्वाच्या मर्यादांमुळे प्रादेशिक एकीकरण साधण्यात अपयशी ठरला. हा सिद्धांत भू-राजकीय वास्तवांना आणि चीनच्या वाढत्या प्रभावाला तोंड देण्यासाठी अपुरा होता. सर्वात मोठी संरचनात्मक समस्या म्हणजे या धोरणाने दक्षिण आशियातील अत्यल्प आंतर-प्रादेशिक व्यापार , जो जागतिक स्तरावर सर्वात कमी (५% पेक्षाही कमी आहे) यावर मात केली नाही. या सिद्धांताने राजकीय विश्वास प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु आर्थिक परस्परावलंबन निर्माण करण्यात तो कमी पडला. यामुळे, जेव्हा सीमापार दहशतवाद आणि चीनचा प्रभाव यांसारख्या सुरक्षाविषयक आव्हानांनी जोर धरला, तेव्हा केवळ सद्भावनेवर आधारित संबंध लवकरच बिघडले. या अपयशातूनच धोरणकर्त्यांना हे जाणवले की आदर्शवादी तत्त्वे आणि राजकीय विश्वास टिकवून ठेवण्यासाठी आर्थिक एकीकरण आणि भरीव कनेक्टिव्हिटी आवश्यक आहे, ज्यासाठी 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) मध्ये सक्रिय भूमिकेवर भर देण्यात आला.

- **'शेजारी प्रथम धोरणा'ची निर्मिती आणि तत्त्वज्ञान (२००८ आणि २०१४ नंतर)**

२०१४ मध्ये जेव्हा नरेंद्र मोदी सरकारने कार्यभार स्वीकारला, तेव्हा त्यांनी 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) ला त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाचे केंद्रबिंदू बनवले. या धोरणाची सुरुवात सार्क देशांच्या नेत्यांना शपथविधी समारंभासाठी आमंत्रित करण्यापासून झाली. 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) हे पुढील तत्वांचा अवलंब करते: सन्मान (Respect), संवाद (Dialogue), शांती (Peace), समृद्धी (Prosperity), आणि संस्कृती (Culture).

'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) चे मुख्य उद्दिष्टे स्पष्ट आहेत:

१. प्रादेशिक स्थिरता सुनिश्चित करणे आणि सीमापार धोक्यांना (उदा. दहशतवाद) तोंड देण्यासाठी सुरक्षा सहकार्य वाढवणे.

२. विकास साहाय्य आणि Lines of Credit (LoCs) च्या माध्यमातून विश्वास निर्माण करणे.

३. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, कनेक्टिव्हिटी आणि आर्थिक एकीकरणातून भारताचा प्रभाव वाढवणे आणि दक्षिण आशियाला भारताच्या भू-राजकीय परिघात कायम ठेवण्यासाठी चीनच्या प्रभावाला प्रत्युत्तर देणे.

'शेजारी प्रथम धोरणा'चे कार्यान्वयन आणि स्तंभ:

आर्थिक सहकार्य आणि विकासात्मक भागीदारी:

'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) अंतर्गत, भारताने शेजारील राष्ट्रांना विकास साहाय्य आणि सवलतीच्या 'Lines of Credit' (LoCs) च्या माध्यमातून मदत दिली आहे. ऑगस्ट २०२४ पर्यंत, भारताने एकूण US$ ३२ अब्ज LoCs पैकी महत्त्वपूर्ण रक्कम 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) देशांना दिली आहे. यात बांगलादेशला US$ ७.८६२ अब्ज, नेपाळला US$ १.६५ अब्ज, श्रीलंकेला US$ २ अब्ज पेक्षा जास्त, आणि मालदीवला US$ १.४३ अब्ज साहाय्याचा समावेश आहे. हे साहाय्य

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आरोग्यसेवा, वैद्यकीय उपकरणे तसेच ऊर्जा प्रकल्पांमध्ये (उदा. नेपाळमधील जलविद्युत प्रकल्प) मोठ्या प्रमाणावर केंद्रित आहे.

२०२२ मध्ये श्रीलंकेला आलेल्या आर्थिक संकटादरम्यान भारताने $४ अब्ज डॉलर्सचा आर्थिक बेलआउट आणि त्वरित साहाय्य पुरवून स्वतःला 'पहिला प्रतिसाद देणारा' (First Responder) म्हणून सिद्ध केले. आर्थिक साहाय्याच्या या धोरणात्मक वितरणामागे एक महत्त्वपूर्ण भू-राजकीय विचार आहे. भारत कर्ज अदलाबदली (Currency Swaps) आणि सवलतीच्या कर्जाचा वापर केवळ विकासासाठीच नाही, तर तत्काळ आर्थिक स्थैर्य प्रदान करण्यासाठी करतो. हे धोरण चीनच्या दीर्घकालीन आणि अनेकदा अपारदर्शक कर्ज संरचनेच्या विरुद्ध आहे, ज्यामुळे भारताला चीनच्या 'कर्ज सापळा' (Debt Trap) धोरणाचा प्रभाव कमी करता येतो आणि स्वतःला अधिक विश्वासार्ह भागीदार म्हणून स्थापित करता येते.

कनेक्टिव्हिटी आणि प्रादेशिक एकीकरण:

'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) चा केंद्रबिंदू कनेक्टिव्हिटी वाढवणे आहे. नेपाळ, बांगलादेश, श्रीलंका आणि म्यानमारमध्ये १०० हून अधिक कनेक्टिव्हिटी प्रकल्प सुरू आहेत, ज्यात सीमापार रस्ते, रेल्वे, आणि ऊर्जा ग्रीडचा समावेश आहे. 'बांगलादेश-भूतान-भारत-नेपाळ' (BBIN) मोटर वाहन करार (MVA) हे उप-प्रादेशिक सहकार्य वाढवण्याच्या दिशेने महत्त्वाचे पाऊल आहे. इंट्रा-BBIN व्यापार २००५ मध्ये US३अब्जवरून२०१९मध्येUS१८ अब्ज पर्यंत वाढला आहे.

तथापि, प्रादेशिक एकीकरणाची प्रचंड क्षमता अद्याप पूर्णपणे वापरली गेलेली नाही. बांगलादेश (९३%) आणि नेपाळ (७६%) सह दक्षिण आशियातील व्यापार क्षमता ८६% पर्यंत न वापरलेली आहे. ऊर्जा सहकार्य हा 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) चा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. नेपाळला भारताच्या मार्गाने बांगलादेशला ४० मेगावॅट जलविद्युत निर्यात करण्याची परवानगी देणारा २०२४ मधील त्रिपक्षीय ऊर्जा व्यापार करार हे दर्शवतो की भारत केवळ ऊर्जा सुरक्षाच नव्हे, तर राजकीय इंटरडिपेंडन्स निर्माण करत आहे.

सुरक्षा आणि सागरी धोरण:

प्रादेशिक सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी भारत सक्रिय भूमिका घेतो. 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) अंतर्गत भारत हिंद महासागरामध्ये सागरी सुरक्षा आणि आपत्कालीन मदत या क्षेत्रांत सहकार्य वाढवतो. नेपाळसोबत 'सूर्य किरण' आणि मालदीवसोबत 'समुद्र शक्ती' सारखे संयुक्त लष्करी सराव हे याचे उदाहरण आहेत. श्रीलंकेमध्ये सागरी बचाव समन्वय केंद्र स्थापन करणे हे दर्शवते की भारत हिंद महासागरात नियमांवर आधारित व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी आणि चाचेगिरी तसेच सागरी दहशतवादाला तोंड देण्यासाठी प्रादेशिक सुरक्षा पुरवठादार म्हणून स्वतःची भूमिका मजबूत करत आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रादेशिक मुत्सद्देगिरीतील बदल आणि आव्हाने :

सार्क वरून बिमस्टेक कडे वळणे:

'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) अंतर्गत भारताच्या बहुपक्षीय दृष्टिकोनात मोठा बदल दिसून येतो. पाकिस्तानच्या सततच्या विरोधामुळे आणि भू-राजकीय मतभेदांमुळे सार्क ची प्रादेशिक गट म्हणून परिणामकारकता पूर्णपणे थांबली आहे.

भारताने बिमस्टेक (Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation) या गटाला पुनरुज्जीवित करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. बिमस्टेक हे 'शेजारी प्रथम' आणि 'पूर्वेकडे कृती' या दोन्ही धोरणांच्या उद्दिष्टांना जोडते. बिमस्टेक सदस्य राष्ट्रांची एकूण लोकसंख्या १.७ अब्ज (जागतिक लोकसंख्येच्या २२%) असून, त्याची अर्थव्यवस्था US$ ४.५ ट्रिलियन आहे. या गटाला सक्रिय करण्यासाठी भारताने 'बिमस्टेक मास्टर प्लॅन फॉर ट्रान्सपोर्ट कनेक्टिव्हिटी' (२०१८-२०२८) च्या अंमलबजावणीवर भर दिला आहे. तसेच, भारताने बिमस्टेक ऊर्जा केंद्र आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटीसाठी नॅशनल नॉलेज नेटवर्क (NKN) च्या विस्ताराद्वारे ऊर्जा एकीकरण आणि नियम-आधारित आर्थिक चौकट स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भू-राजकीय संतुलन आणि चीनचा प्रभाव:

'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) चे सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे दक्षिण आशियातील भू-राजकीय स्पर्धेमध्ये चीनचा वाढता प्रभाव. चीन हा पाकिस्तान, मालदीव आणि श्रीलंकेसारख्या देशांसाठी द्विपक्षीय कर्जाचा मोठा स्रोत आहे. चीनच्या पारंपारिक 'कर्ज सापळया'च्या कथनावर काही टीकाकारांनी प्रश्नचिन्ह उभे केले आहे , विशेषतः श्रीलंकेतील हंबनटोटा बंदर प्रकल्प स्थानिक नेतृत्वाच्या गरजांमधून सुरू झाल्याचे सांगितले जाते. तरीही, भारताने चीनच्या "धोरणात्मक चुका" चा फायदा घेऊन , श्रीलंकेसारख्या देशांना त्वरित आणि मोठ्या प्रमाणात आर्थिक मदत देऊन स्वतःला अधिक जबाबदार आणि विश्वासार्ह भागीदार म्हणून सिद्ध केले आहे.

सत्य हे आहे की शेजारील राष्ट्रे (नेपाळ, श्रीलंका, मालदीव) भू-राजकीय तटस्थता (Geopolitical Neutrality) राखण्याचा प्रयत्न करतात, कारण त्यांना त्यांच्या विकासासाठी दोन्ही महाशक्तींकडून साहाय्य हवे असते. तथापि, या तटस्थतेमुळे भारतासाठी एक सततचे आव्हान उभे राहते. जेव्हा ही राष्ट्रे मोठ्या प्रमाणात चिनी गुंतवणूक स्वीकारतात, तेव्हा नवी दिल्लीसाठी तो धोरणात्मक खर्च ठरतो आणि भारताला आपला प्रभाव टिकवून ठेवण्यासाठी सतत वित्तीय आणि सुरक्षाविषयक बांधिलकी वाढवावी लागते. या प्रतिस्पर्धी इंटरडिपेंडन्समुळे भारताला या प्रदेशातील आपले स्थान मजबूत करण्यासाठी नेहमीच अधिक सक्रिय राहावे लागते.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

घरेलू राजकारण आणि फेडरल व्यवस्थेचा प्रभाव:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या अंमलबजावणीवर अंतर्गत राजकारणाचा आणि संघीय व्यवस्थेचा थेट परिणाम होतो. विशेषत: सीमावर्ती राज्ये (उदा. पश्चिम बंगाल आणि आसाम) जल-वाटप, सीमा व्यवस्थापन आणि स्थलांतर यांसारख्या संवेदनशील द्विपक्षीय मुद्द्यांवर थेट प्रभाव टाकतात.

याचा सर्वात महत्त्वाचा परिणाम बांगलादेशसोबतच्या संबंधांवर दिसतो. केंद्र सरकारची तीव्र इच्छा असूनही, पश्चिम बंगालच्या राजकीय विरोधामुळे महत्त्वाकांक्षी तीस्ता पाणी वाटप करार अनेक वर्षांपासून रखडलेला आहे. अशा संघीय अडथळ्यांमुळे 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) धोरणाची परिणामकारकता मर्यादित होते आणि शेजारील भागीदारांमध्ये भारताच्या धोरणांच्या अंमलबजावणीबद्दल शंका निर्माण होते. केंद्र सरकारने परराष्ट्र धोरण कार्यान्वित करण्यासाठी आंतर-राज्य परिषद (Inter-State Council) यांसारख्या समन्वय यंत्रणा मजबूत करण्याची आवश्यकता आहे, जेणेकरून सीमावर्ती राज्यांच्या नेत्यांना धोरण निर्मिती आणि अंमलबजावणीमध्ये संस्थात्मक स्थान मिळेल.

समकालीन केस स्टडीज आणि परिणाम :

- **मालदीव: संबंधातील तणाव आणि 'इंडिया आउट' चळवळ (२०२४)**

मालदीव केस स्टडी 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) च्या मर्यादा स्पष्टपणे दर्शवते. २०२३ च्या निवडणुकीत अध्यक्ष मोहम्मद मुइज्जू यांनी 'इंडिया आऊट' हे राष्ट्रवादी आंदोलन राजकीय हत्यार म्हणून वापरले. निवडणुकीनंतर, मालदीवने भारतीय सैन्य माघारीची मागणी केली आणि चीनसोबत २० हून अधिक करारांवर स्वाक्षरी केली.

पंतप्रधान मोदींच्या लक्षद्वीप भेटीनंतर झालेल्या राजनयिक वादामुळे तणाव अधिक वाढला. या घटनेमुळे हे सिद्ध झाले की भारताने मालदीवला US$ १.४३ अब्जचे महत्त्वपूर्ण विकास साहाय्य दिलेले असतानाही , अंतर्गत राजकीय बदलांमुळे भारताच्या भू-राजकीय स्थानाला तात्काळ आव्हान मिळू शकते. 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) धोरणाला यश मिळवण्यासाठी केवळ आर्थिक मदत पुरेशी नाही, तर राजकीय संवेदनशीलता आणि स्थानिक लोकभावनांचे व्यवस्थापन करणे देखील महत्त्वाचे आहे.

- **श्रीलंका: आर्थिक संकट (२०२२) आणि धोरणात्मक भागीदारी**

श्रीलंका प्रकरण हे 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) च्या यशस्वी कार्यान्वयनाचे उदाहरण आहे. २०२२ मध्ये आलेल्या अभूतपूर्व आर्थिक संकटादरम्यान, भारताने $४ अब्ज डॉलर्सचा महत्त्वपूर्ण बेलआउट आणि त्वरित मदत पुरवून श्रीलंकेला आर्थिक स्थैर्य प्रदान केले. भारताच्या मदतीमुळे श्रीलंका चीनच्या कर्ज सापळ्यातून बाहेर पडण्यास मदत झाली.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

डिसेंबर २०२४ मधील भारत-श्रीलंका संयुक्त निवेदनात 'सामायिक भविष्यासाठी भागीदारी'वर जोर देण्यात आला. दोन्ही नेत्यांनी श्रीलंका 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) आणि सागर SAGAR (Security and Growth for All in the Region) दृष्टीकोनात महत्त्वाचे स्थान व्यापते हे मान्य केले. भारताने श्रीलंकासोबत 'आर्थिक भागीदारी करारा'वर (EPA) स्वाक्षरी करण्याची तयारी दर्शवली आहे. ही प्रकरणे सिद्ध करतात की जेव्हा भारत संकटाच्या वेळी त्वरित आणि प्रभावीपणे प्रतिसाद देतो, तेव्हा 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) धोरणात्मक फायदा मिळवण्यात यशस्वी होते.

- **बांगलादेश आणि नेपाळ: स्थिरता आणि कनेक्टिव्हिटी**

बांगलादेश: 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) अंतर्गत बांगलादेशसोबतचे संबंध सर्वात मजबूत मानले जातात. BBIN उपक्रमांमुळे कनेक्टिव्हिटी (उदा. आगरतळा-अखौरा रेल्वे प्रकल्प) आणि द्विपक्षीय व्यापारात मोठी वाढ झाली आहे. भारत बांगलादेशला US$ ७.८६२ अब्ज LoCs पुरवतो आणि तेथील व्यापार भागीदारांपैकी एक आहे (उदा. अल्युमिनियम, रसायने आणि कृत्रिम तंतूंची निर्यात). तथापि, सीमा सुरक्षा दलाच्या (BSF) बांगलादेशी नागरिकांवरील कथित गोळीबार आणि तीस्ता नदी पाणी वाटपाचे राजकीय अडथळे हे संबंधांमधील तणावाचे मुद्दे आहेत.

नेपाळ: भारत हा नेपाळचा सर्वात मोठा व्यापार भागीदार आणि थेट विदेशी गुंतवणुकीचा (FDI) स्रोत आहे. 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) अंतर्गत कनेक्टिव्हिटी आणि ऊर्जा क्षेत्रात भरीव गुंतवणूक झाली आहे. नेपाळ आणि भारत यांनी २०३०-३५ पर्यंत १०,००० मेगावॅट जलविद्युत प्रकल्प विकसित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे, ज्यात ४५६ मेगावॅटचा अरुण-३ प्रकल्प प्रमुख आहे. मोदींच्या तिसऱ्या कार्यकाळातही (Modi 3.0) 'शेजारी प्रथम' धोरणाला प्राधान्य कायम राहील, ज्यामुळे या पायाभूत सुविधा उपक्रमांमध्ये सातत्य राखले जाईल.

निष्कर्ष :

भारताचे 'शेजारी प्रथम धोरण' हे प्रादेशिक मुत्सद्देगिरीतील एक महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक वळण आहे. हे धोरण गुजराल सिद्धांताच्या आदर्शवादी 'अ-परस्परता' या भूमिकेपासून दूर जाऊन, आर्थिक एकीकरण, कनेक्टिव्हिटी आणि विकास साहाय्य यावर आधारित अधिक सक्रिय आणि भू-राजकीय विचारसरणीकडे वळले आहे. 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) ने श्रीलंका आणि बांगलादेशसारख्या देशांसोबत यशस्वीपणे विकास भागीदारी वाढवली आहे आणि बिमस्टेक च्या माध्यमातून प्रादेशिक सहकार्याला एक नवीन दिशा दिली आहे.

तथापि, हे धोरण चीनच्या विस्तारवादी आर्थिक आणि सामरिक हस्तक्षेपाच्या (उदा. BRI) सततच्या स्पर्धेत आहे. मालदीवमधील राजकीय उलथापालथ दर्शवते की भारताचा विकास साहाय्याचा वारसा अंतर्गत राष्ट्रवादी राजकारणासमोर कमकुवत ठरू शकतो. याव्यतिरिक्त, देशांतर्गत संघीय व्यवस्था (उदा. सीमावर्ती राज्यांचा विरोध) 'शेजारी प्रथम धोरण'

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

(NFP) च्या अंमलबजावणीवर मर्यादा घालते, ज्यामुळे 'वितरण तफावत' निर्माण होते आणि भारताच्या धोरणात्मक विश्वासार्हतेवर प्रश्नचिन्ह उभे राहते. 'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) च्या दीर्घकालीन यशासाठी या संरचनात्मक आणि भू-राजकीय आव्हानांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

शिफारसी:

'शेजारी प्रथम धोरण' (NFP) ला अधिक प्रभावी बनवण्यासाठी खालील धोरणात्मक उपाययोजना आवश्यक आहेत:

१. वितरण तफावत दूर करणे: कनेक्टिव्हिटी आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना वेग देणे आवश्यक आहे. केवळ LoCs वाढवून उपयोग नाही, तर प्रकल्पांची वेळेवर आणि कार्यक्षम अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे महत्त्वाचे आहे, ज्यामुळे शेजारील राष्ट्रांमध्ये भारताच्या क्षमतेबद्दल विश्वास वाढेल.

२. संघराज्यात्मक सहभागाचे संस्थात्मककरण: केंद्र सरकारने परराष्ट्र धोरण निर्मिती आणि विशेषतः सीमावर्ती मुद्द्यांवर सीमावर्ती राज्यांच्या (उदा. पश्चिम बंगाल, आसाम) नेत्यांचा सहभाग संस्थात्मक करणे आवश्यक आहे. तीस्ता पाणी वाटप किंवा सीमा व्यवस्थापनासारखे द्विपक्षीय मुद्दे प्रभावीपणे हाताळण्यासाठी MEA आणि राज्य सरकारांमध्ये नियमित सल्लामसलत आवश्यक आहे.

३. बिमस्टेक मजबूत करणे: सार्क च्या मर्यादा लक्षात घेऊन, भारताने बिमस्टेक मध्ये आपली गुंतवणूक वाढवणे सुरू ठेवले पाहिजे, विशेषतः ऊर्जा ग्रिड इंटरकनेक्शन आणि वाहतूक कनेक्टिव्हिटी मास्टर प्लॅनच्या अंमलबजावणीवर.

४. सांस्कृतिक आणि डिजिटल मुत्सद्देगिरी: चीनच्या आर्थिक शक्तीला तोंड देण्यासाठी, भारताने बौद्ध सर्किट, आंतरराष्ट्रीय योग दिवस आणि बॉलिवूड सारख्या माध्यमांद्वारे आपल्या सांस्कृतिक मुत्सद्देगिरीला बळ दिले पाहिजे. सोशल मीडियावर सक्रिय असलेल्या युवा वर्गापर्यंत पोहोचण्यासाठी डिजिटल राजनय वाढवणे आवश्यक आहे.

५. धोरणात्मक स्पष्टता: भारताने आपल्या शेजारी राष्ट्रांना सतत आश्वासन देणे आवश्यक आहे की, भारत त्यांच्या विकासासाठी एक जबाबदार आणि पारदर्शक भागीदार आहे, ज्यामुळे चीनच्या 'कर्ज सापळया'च्या कथनाचा प्रभाव कमी होईल.

संदर्भ सूची:

1. *दिसकरी, राजीव. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पुनर्विचार आव्हाने आणि नीती. सेज प्रकाशन, नवी दिल्ली, २०१७*
2. *डॉ.देवळाणकर, डॉ. शेलेंद्र. भारताचे परराष्ट्र धोरण*
3. *डॉ.देवळाणकर, शेलेंद्र. भारताचे परराष्ट्र धोरण नवीन प्रवाह. सकाळ पेपर्स प्रा. लि. प्रकाशन, पुणे, २०१७.*
4. *तोडकर, बी. डी. भारत आणि जग. डायमंड प्रकाशन, पुणे, २०२२.*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

5. *पाटील, वा. भा. भारताचे परराष्ट्रीय धोरण. प्रशांत प्रकाशन, २०१७.*
6. *पाटील, व्ही. बी. भारताचे परराष्ट्र धोरण. के'सागर प्रकाशन*
7. *Policy Circle. "India's strategy to strengthen BIMSTEC focus areas."*
8. *Jain, V., and S. Gill. "Evaluating India's neighbourhood first policy: Decoding the China factor in south Asia." International Journal of Political Science and Governance, vol. 6, no. 1, 2024, pp. 27-33.*
9. *Gaur, Sandeep, and Abhishek Sharma. "Neighbourhood First Policy under Narendra Modi: India's Strategic Concerns in South Asia." ResearchGate, 2023.*
10. *Pant, Harsh V. "Managing frequently tense relations with neighbouring countries." Observer Research Foundation (ORF), 2025.*
11. *Ministry of External Affairs (MEA), Government of India. "India - Sri Lanka Joint Statement: Fostering Partnerships for a Shared Future." Press Release, 16 Dec. 2024*

Cite This Article:
दहिमिवाल शु. प. (2025). *भारताचे शेजारील राष्ट्रासंदार्भातील 'शेजारी प्रथम धोरण' (Neighborhood First Policy) आणि प्रादेशिक मुत्सद्देगिरी — एक संशोधनात्मक अभ्यास.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 179–189.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

डॉ. मनमोहन सिंग आणि नरेंद्र मोदी यांच्या कालखंडातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा तुलनात्मक अभ्यास

**** करणसिंह राजेंद्र पाटील,***

** संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.*

सारांश:

देशाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रगतीवर परराष्ट्र धोरणाचा दूरगामी परिणाम होत असतो. त्यामुळे परराष्ट्र धोरण हे देशाच्या कारभाराचा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. यशस्वी परराष्ट्र धोरण हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्राची प्रतिष्ठा आणि सामर्थ्य वाढविण्यास मदत करते. राष्ट्रीय सुरक्षेबरोबरच राष्ट्राचे हितसंबंध आणि सार्वभौमत्व सुरक्षित ठेवणे ही परराष्ट्र धोरणाची सर्वात प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. राष्ट्राचा आर्थिक विकास, शांतता व स्थिरता तसेच जागतिक स्तरावर प्रभाव आणि संकटकालीन व्यवस्थापन, नागरिकांचे हित यासाठी परराष्ट्र धोरण महत्त्वाचे आहे. पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या कारकिर्दीतील परराष्ट्र धोरणात जागतिक एकात्मिकरण आणि शांततापूर्ण विकासावर भर होता. तर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या २०१४ ते २०२४ या कारकिर्दीत परराष्ट्र धोरणाने अधिक गतिमान, आत्मविश्वासपूर्ण व आक्रमक स्वरूप धारण केलेचे दिसते. काळानुसार बदललेल्या परराष्ट्र धोरणामुळे जागतिक स्तरावर भारताची उपस्थिती अधिक ठळक झाल्याचे दिसते.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

राज्यसंस्थेने निर्धारित केलेल्या उद्दिष्टांच्या आणि राष्ट्रीय हिताच्या ध्येयपूर्तीसाठी विशिष्ट पद्धतीने धोरण निर्मिती करणारी प्रक्रिया म्हणजेच परराष्ट्र धोरण होय.यशस्वी परराष्ट्र धोरण हे सत्तेच्या राजकारणात आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर राष्ट्राची प्रतिष्ठा आणि सामर्थ्य वाढविण्यास मदत करते देशांतर्गत आणि जागतिक अशा दोन्ही स्तरावर निर्माण झालेल्या राष्ट्रीय हितसंबंधांना प्रतिसाद देण्याचे काम परराष्ट्र धोरण करत असते. परराष्ट्र धोरणाबाबतीत निर्णय घेताना प्रत्येक राष्ट्र हे त्यावेळी जगामध्ये काय घडत आहे, आपल्या राष्ट्रांतर्गत काय परिस्थिती आहे तसेच राष्ट्र नेतृत्वाची भूमिका काय आहे या टप्प्यांमधून जात असते. कारण परराष्ट्र धोरणातील निर्णयाचे राष्ट्रावर दीर्घकालीन परिणाम घडत असतात. त्यामुळे परराष्ट्र धोरण अतिशय महत्त्वाचे ठरते. आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये परराष्ट्र धोरणाला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झालेले आहे, तसेच जनमत हा परराष्ट्र

धोरणातील महत्त्वाचा घटक आहे. प्रत्येक राष्ट्राच्या धोरणकर्त्यांना ते प्रतिनिधित्व करत असलेल्या जनतेच्या तसेच जागतिक पातळीवरील सार्वजनिक जनमताचा आदर करून व कल लक्षात घेऊनच धोरणांची आखणी करावी लागते.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर परराष्ट्र धोरणाने अलिप्ततावाद आणि सामरिक स्वायत्ततेचे तत्व स्वीकारले होते. परंतु जागतिक राजकारणातील बदलांमुळे तसेच देशांतर्गत नेतृत्वात झालेल्या बदलांमुळे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या अंमलबजावणी आणि प्राधान्यांमध्ये वेळोवेळी बदल झालेला दिसतो. जागतिकीकरणानंतर भारताने आर्थिक व सुरक्षा हितसंबंधांवर आधारित वास्तवादी धोरण विकसित केलेले होते. त्यानंतर २००४ ते २०२४ या दोन दशकांत भारताच्या परराष्ट्र धोरणाने महत्त्वपूर्ण बदल अनुभवलेले दिसतात. अलिप्ततावादी भूमिकेतून बहुध्रुवीय संवादाकडे वाटचाल करत भारताने जागतिक स्तरावर आपला प्रभाव वाढविलेला दिसतो. या काळात धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट राष्ट्रीय सुरक्षा, आर्थिक विकास आणि जागतिक स्तरावर भारताची मध्यवर्ती भूमिका प्रस्थापित करण्यासाठी केलेले प्रयत्न दिसून येतात, तसेच सामरिक स्वायत्तता आणि आर्थिक राजनयाचे वाढलेले महत्त्व स्पष्टपणे सुचित होते. भारतात २००४ ते २०१४ या दशकांमध्ये पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकार सत्तेत होते. त्यांच्या काळामध्ये भारताच्या परराष्ट्र धोरणांमध्ये आर्थिक उदारीकरण, जागतिक सहकार्य आणि संतुलित परराष्ट्र धोरणांवर भर देण्यात आला होता. तर २०१४ ते २०२४ या दशकांमध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकार सत्तेत होते. ज्यामध्ये व्यक्तीकेंद्रीत राजनय, गतिमानता, राष्ट्रहितास प्राधान्य व भारतास एक उदयोन्मुख शक्ती म्हणून जागतिक पटलावर आणण्याचा प्रयत्न यावर या सरकारने भर दिलेला दिसून येतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) भारताच्या २००४ ते २०१४ या संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकारच्या काळातील परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करणे.
2) राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारच्या २०१४ ते २०२४ या काळातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करणे.
3) पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग आणि पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या कालखंडातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
4) भारताचे शेजारील देशांसोबत असणारे परराष्ट्र धोरण अभ्यासणे.

संशोधनाची व्याप्ती :

२००४ ते २०२४ या कालावधीमधील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करणे ही या शोधनिबंधाची व्याप्ती आहे. तसेच २००४ ते २०१४ हा पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग आणि २०१४ ते २०२४ हा पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा तुलनात्मक अभ्यास यामध्ये करण्यात आला आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. तसेच माहितीचे तुलनात्मक पद्धतीने विश्लेषण केले आहे.

तथ्य संकलनाच्या पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. त्यामध्ये सरकारी अहवाल, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे तसेच संकेतस्थळ यांचा समावेश होतो.

पारंपरिक अलिप्ततावाद ते बहुध्रुवीय संवादाकडील वाटचाल :

२००४ ते २०१४ च्या संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकारच्या काळात पारंपारिक अलिप्ततावाद, शांतता, निशस्त्रीकरण, पंचशील तत्व आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्यावर भर देण्यात आला होता. तर २०१४ ते २०२४ च्या राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारच्या काळात एकाच वेळी प्रमुख जागतिक सत्तांसोबतच अनेक राष्ट्रांबरोबर संबंध प्रस्थापित करून बहुध्रुवीय संवादाची वाटचाल यावर भर दिलेला होता. तसेच दोन्ही दशकातील सरकारच्या कालखंडामध्ये सामरिक स्वायत्तता कायम ठेवली होती.

जागतिक भूमिका :

डॉ. मनमोहन सिंग सरकारच्या काळामध्ये भारताचे परराष्ट्र धोरण संतुलन आणि संवाद या दोन स्तंभांवर आधारित आकार घेत होते त्यामुळे त्याला संतुलन साधणारी सत्ता असे म्हटले जाते. यामध्ये भारताचे परराष्ट्र धोरण आर्थिक विकासाभोवती केंद्रित होते तर नरेंद्र मोदी सरकारच्या काळात परराष्ट्र धोरण अधिक सक्रिय ठाम व राष्ट्रहित केंद्रीत झालेले दिसून येते. तसेच यामध्ये राष्ट्रीय सुरक्षेला प्राधान्य देण्यासोबतच प्रादेशिक संघटनांमध्ये भारताची वाढलेली भूमिका आढळते. जागतिक मंचावरील २०१४ पूर्वी भारताचे सहभागी असलेले राष्ट्र या भूमिकेचे रूपांतर २०१४ नंतर नेतृत्वकारी राष्ट्र म्हणून झाले.

2024 पर्यंत भारताचे परराष्ट्र धोरण वसुधैव कुटुंबकम् या तत्त्वावर आधारित राहून आत्मनिर्भरता, जागतिक जबाबदारी आणि शांततेच्या दिशेने वाटचाल करत असल्याचे दिसून येते. या दोन दशकांमध्ये भारताने एक उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थेसोबतच जागतिक निर्णय प्रक्रियेत प्रभावी भूमिका बजाविणारा देश म्हणून स्वतःची ओळख निर्माण केली आहे.

भारत - अमेरिका संबंध :

२००४ ते २०१४ या काळात भारत आणि अमेरिका यांच्यातील परराष्ट्र धोरणांमध्ये महत्त्वाची आणि निर्णायक प्रगती झाली. या काळात दोन्ही देशांनी जागतिक धोरणात्मक भागीदारी विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित केले, ज्यामुळे संबंधांना एक नवीन आणि मजबूत दिशा मिळाली. २००४ मध्ये दोन्ही देशांनी संरक्षण, नागरी अणुऊर्जा, अंतराळ कार्यक्रम आणि उच्चतंत्रज्ञान

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

व्यापार यांसाठीच्या करारावर स्वाक्षरी करून सामरिक भागीदारीतील पुढील पाऊल उचललेले दिसते. तसेच २००५ मध्ये संरक्षण आणि लष्करी संबंध दृढ करण्यासाठी दहा वर्षांसाठी संरक्षण सहकार्य करार केला. या करारामुळे संरक्षण व्यापार आणि संयुक्त लष्करी कवायतींमध्ये वाढ झाली. त्यानंतर २००८ साली महत्त्वपूर्ण असा भारत -अमेरिका नागरी आण्विक करार करण्यात आला. हा त्या दशकातील सर्वात महत्त्वाचा आणि ऐतिहासिक करार मानला जातो. या करारामुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नागरी अणु तंत्रज्ञान आणि इंधन प्राप्त करण्याचा मार्ग खुला झाला होता. तसेच भारतावरील अनेक वर्षांचे अणु निर्बंध शिथिल झाले होते. अशाप्रकारे या करारामुळे दोन्ही देशांमधील संबंधांना मोठी राजकीय आणि धोरणात्मक उंची दिली गेली. या काळामध्ये द्विपक्षीय व्यापार आणि गुंतवणूक वाढविण्यासाठी सतत प्रयत्न केले गेले. २०१४ मध्ये जेव्हा डॉ. मनमोहन सिंग यांचे सरकार बदलले तेव्हा हे संबंध एका नवीन आणि मजबूत स्तरावर पोहोचले होते ज्यामुळे पुढील काळात या भागीदारीला अधिक गती मिळाली.

२०१४ ते २०२४ या दशकात भारत आणि अमेरिका यांच्यातील परराष्ट्र धोरणाने जागतिक धोरणात्मक भागीदारी या स्तरावरून जागतिक सर्वसमावेशक धोरणात्मक भागीदारी असा प्रवास केलेला दिसतो. या काळात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी आणि अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा, डोनाल्ड ट्रम्प व जो बायडन यांच्या नेतृत्वाखालील संबंध अभूतपूर्व उंचीवर पोहोचले तसेच काही क्षेत्रांमध्ये तणावही दिसून आला. यामध्ये भारताने अमेरिकेसोबत चारही मूलभूत संरक्षण करारांवर स्वाक्षरी केली तसेच अमेरिकेने भारताला प्रमुख संरक्षण भागीदार हा दर्जा दिला. ज्यामुळे भारताला अत्याधुनिक अमेरिकन तंत्रज्ञान आणि शस्त्रे मिळण्याचा मार्ग सुकर झाला. भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया या देशांनी एकत्र येऊन क्वाड या चतुर्पक्षीय सुरक्षा संवाद गटाची स्थापना करून सक्रियता वाढविली. तसेच सेमीकंडक्टर, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, क्वांटम आणि बायोटेक्नॉलॉजी सारख्या क्षेत्रांमध्ये सखोल सहकार्य २०२३ पासून सुरू केले. अवकाश सहकार्याकरिता नासा-इस्त्रो संयुक्त मोहीम यांसारखे प्रकल्प या काळात गतिशील झाले.

भारत - रशिया संबंध :

२००४ ते २०१४ हा काळ भारत व रशिया या दोन परंपरागत मित्र राष्ट्रांमधील सहकार्य दृढ करण्याचा काळ होता. या काळात २००० मध्ये स्थापन झालेल्या भारत - रशिया सामरिक भागीदारीला २०१० मध्ये विशेष आणि विशेषाअधिकारयुक्त सामरिक भागीदारी असे रूप दिले गेले. आजपर्यंत संरक्षण क्षेत्रात रशिया भारताचा सर्वात मोठा पुरवठादार देश राहिलेला दिसतो. ब्रह्मोस क्षेपणास्त्र प्रकल्प हा दोन्ही देशांमधील संयुक्त संरक्षण प्रकल्पाचे एक यशस्वी उदाहरण आहे. सुखोई-३०, टी-९० टॅंक, आयएनएस विक्रमादित्य यासारख्या संरक्षण व्यवहारांनी सहकार्य अधिक मजबूत केले. तामिळनाडूतील कुडनकुलम आण्विक ऊर्जा प्रकल्प भारताने रशियाच्या तांत्रिक मदतीने याच कालावधीत बांधला होता. अवकाश संशोधनासाठी भारतीय

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

इस्रो व रशियन अवकाश संस्था रोसकॉसमॉस यांनी विविध प्रकल्पांवर सहकार्य केले. तसेच दोन्ही देशांनी ब्रिक्स, शांघाय सहकार्य संघटना, जी-२० यांसारख्या प्रादेशिक व आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये एकमेकांना सहकार्य केले.

२०१४ नंतरच्या मोदी सरकारच्या काळामध्ये बदलत्या जागतिक राजकारणामुळे भारत-अमेरिका आणि रशिया-चीन यांच्या जवळीकतेमुळे भारत-रशिया या मैत्रीत सामरिक संतुलनाची नवी समीकरणे तयार झाली. २०१४ ते २०२४ या काळात भारताने सामरिक स्वायत्तता या भूमिकेवर अधिक जोर दिला होता. ज्यामुळे रशिया सोबतचे पारंपरिक संबंध कायम ठेवूनही भारताने आपल्या राष्ट्रहितांना प्राधान्य दिले. रशिया भारतासाठी आजही शस्त्रास्त्रांचा सर्वात मोठा पुरवठादार देश आहे. भारतीय सैन्याच्या ६० टक्के हून अधिक लष्करी सामग्रीचा स्रोत रशिया आहे. या काळामध्ये हवाई संरक्षण व्यवस्था करार करण्यात आला. मेक इन इंडिया ला प्रोत्साहन म्हणून एके-२०३ असॉल्ट रायफल्सचे उत्पादन भारतात करणे आणि कामीही-२२६ टी हेलिकॉप्टर्सचे संयुक्त उत्पादन यांसारख्या प्रकल्पांवर भर देण्यात आला ज्यामुळे भारताला संरक्षण क्षेत्रात आत्मनिर्भर होण्यास मदत झाली. रशिया-युक्रेन संघर्षात भारताने पाश्चात्य गटात सामील न होता तटस्थतेची भूमिका घेतली व २०२१-२२ नंतर भारताने रशियाकडून सवलतीच्या दरात मोठ्या प्रमाणात कच्चे तेल आयात केले ज्यावर पाश्चात्य देशांनी प्रचंड टीका केली होती. परिणामी व्यापार असंतुलन वाढले ते कमी करण्यासाठी रशियाने भारताकडून कृषी उत्पादने, औषधे आणि इतर वस्तूंची आयात वाढवली होती.

भारत - चीन संबंध :

२००४ ते २०१४ या दशकात भारत - चीन संबंधांमध्ये सहकार्य आणि स्पर्धा या दोन्ही गोष्टींचा प्रभाव दिसून येतो. दोन्ही देशांमध्ये आर्थिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक देवाण-घेवाण वाढविण्यासाठी २००८ मध्ये करार केले होते. सीमावाद हा भारत चीनमधील सर्वात संवेदनशील प्रश्न राहिलेला आहे. दोन्ही देशांनी सीमावर्ती शांतता आणि विश्वास वाढविण्यासाठी करार केले होते. या दशकामध्ये आर्थिक व्यापारामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली होती. २००४ मध्ये सुमारे १३ अब्ज डॉलर असलेला व्यापार २०१४ पर्यंत जवळपास ७० अब्ज डॉलर पर्यंत वाढला होता. त्यामुळे व्यापारातील असमतोल भारतासाठी मोठे आव्हान राहिले होते. कारण भारत चीनकडून जास्त आयात करत होता. या कालावधीत चीनने वन बेल्ट, वन रोड या उपक्रमाची घोषणा केली ज्याबाबत भारताने सावध भूमिका घेतली. तसेच तिबेट प्रश्न व दलाई लामा यांमुळेही मतभेद कायम राहिले होते.

२०१४ ते २०२४ या राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारच्या काळामध्ये सुरुवातीला उच्चस्तरीय नेत्यांच्या भेटीगाठी आणि आर्थिक संबंध सुधारण्यावर भर होता परंतु डोकलाम व गलवान संघर्षामुळे संबंधांमध्ये मोठा तणाव निर्माण झाला होता. तेव्हापासून भारताने वास्तविक नियंत्रण रेषेवर शांतता आणि सलोखा प्रस्थापित झाल्याशिवाय दोन्ही देशातील संबंध सामान्य

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

होऊ शकत नाहीत अशी स्पष्ट भूमिका घेतली होती. या काळामध्ये भारताची चीन सोबतची व्यापार तुट मोठ्या प्रमाणात वाढलेली दिसते. तसेच भारताने सुरक्षेच्या कारणास्तव अनेक चिनी ॲप्सवर बंदी घातली व स्वदेशीयांमध्ये आत्मनिर्भर भारताचे बीज पेरले गेले. चिनने स्ट्रिंग ऑफ पल्सद्वारे भारताला घेरण्याचे धोरण आखले त्याला प्रत्युत्तर म्हणून भारताने नेकलेस ऑफ डायमंड यावर जोर दिलेला दिसतो.

भारताचे शेजारील देशांसोबतचे संबंध :

भारताच्या शेजारील देशांसोबतच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया समजल्या जाणाऱ्या गुजराल सिद्धांताप्रमाणेच २००४ चे २०१४ मधील डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने परतफेडीची अपेक्षा न ठेवता शेजारील राष्ट्रांना मदत या तत्वाचा वारसा पुढे चालू ठेवला होता. तसेच या काळामध्ये पूर्वेकडे पहा धोरणाला गती देण्याचे काम करण्यात आले होते. भारताने पाकिस्तानसोबत शांतता प्रस्थापित करण्याचे अनेक प्रयत्न केले होते. भारताने बांगलादेशला आर्थिक मदत करून संबंध सुधारण्यासोबतच सुरक्षा, सीमा व्यवस्थापन व ऊर्जा क्षेत्रात सहकार्य वाढवले. नेपाळ व श्रीलंकेतील राजकीय अस्थिरते दरम्यान भारताने संतुलित भूमिका घेतली होती. तसेच भारताने भूतानच्या जलविद्युत प्रकल्पांमध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली होती. अशाप्रकारे भारताने शेजारील राष्ट्रांसोबत शांतता व सहकार्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या २०१४ ते २०२४ या कार्यकाळामध्ये भारताने शेजारील राष्ट्रांना परराष्ट्र धोरणात प्रथम स्थान देण्यास सुरुवात केली. परंतु पाकिस्तानशी दहशतवादाविरोधी ठाम भूमिका सातत्याने घेतली. भारत व बांगलादेश यांच्यामधील अनेक दशकांपासून प्रलंबित असलेला सीमावाद २०१५ ला कराराद्वारे सोडवला गेला. तसेच २०१५ मध्ये नेपाळमध्ये झालेल्या भूकंपानंतर भारताने नेपाळला आर्थिक मदत केली होती. श्रीलंकेतील चीनच्या वाढत्या प्रभावाला उत्तर म्हणून भारताने श्रीलंकेसोबत आर्थिक व सांस्कृतिक सहकार्य वाढविले होते तसेच कोविड काळातील मदतीबरोबरच २०२२ च्या आर्थिक संकटामध्येही भारताने श्रीलंकेला आर्थिक सहाय्य केले होते. मालदीवमधील जलसंकटाच्या वेळी भारताकडून ऑपरेशन नीर राबवले गेले होते. यावरून असे लक्षात येते की भारताने शेजारील देशांना केवळ मदतच केली नाही तर त्या देशांमध्ये दळणवळण, ऊर्जा तसेच पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी प्रकल्प उभा करण्यावर देखील भर दिलेला आहे.

निष्कर्ष :

भारताचे परराष्ट्र धोरण काळानुसार बदलले आहे. २००४ ते २०१४ या काळामध्ये जागतिक एकात्मिकरण आणि शांततापूर्ण विकासावर भर होता ज्यामुळे अमेरिका आणि जगातील प्रमुख राष्ट्रांसोबतचा पाया तयार झाला. सामरिक स्वायत्तता आणि अलिप्ततावादाला यामध्ये महत्त्व दिले होते. या उलट २०१४ ते २०२४ या काळामधील परराष्ट्र धोरणाने अधिक गतिमान,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

आत्मविश्वासपूर्ण आणि आक्रमक स्वरूप धारण केलेले दिसते. बहुध्रुवीय जगाकडे वाटचाल करताना भारताने स्वतःची प्रतिमा नेतृत्व करणारे राष्ट्र म्हणून तयार करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. तसेच राष्ट्रीय अस्मितेवर आधारित परराष्ट्र धोरण निर्धारित करण्याची सुरुवात झाल्यामुळे जागतिक स्तरावर भारताची उपस्थिती अधिक ठळकपणे दिसून आली.

संदर्भसूची :

1) *Dutta.V.P.,(2007),'India's Foreign Policy Since Independence',National Book Trust, New Delhi.*

2) *Bajpai Kanti, Pant Harsh (Ed.),(2013),'India's Foreign Policy :A Reader',Oxford University Press, New Delhi.*

3) *Jaishankar S.,(2020),'The India Way :Strategies for an Uncertain World', HarperCollins Publishers India.*

4) *Laskar R.K.,(2022),'Forging New Partnerships,Breaching New Frontiers :India's Diplomacy during the UPA Rule 2004-14',Oxford University Press, New Delhi.*

5) *Annual Reports of the Ministry of External Affairs, Government of India.*

Cite This Article:

पाटील क. रा. **(2025).** *डॉ. मनमोहन सिंग आणि नरेंद्र मोदी यांच्या कालखंडातील भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा तुलनात्मक अभ्यास.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 190–196.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत

*** कल्पना पंडितराव कांबळे ,**

* संशोधक विद्यार्थिनी, के.जे. सोमय्या कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, कोपरगाव.

सारांश:

प्रस्तुत संशोधनपत्र "रशियाशी संबंध – पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत" भारत–रशिया संबंधांचा ऐतिहासिक, धोरणात्मक व आधुनिक दृष्टिकोनातून सखोल आढावा घेते. भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळापासून स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण अवलंबले असले तरी रशिया (पूर्वीचा सोव्हिएत संघ) हा भारताचा सर्वाधिक विश्वासार्ह आणि स्थिर सहकारी देश राहिला आहे. औद्योगिक विकास, संरक्षण, तंत्रज्ञान, विज्ञान, संस्कृती आणि शिक्षण या विविध क्षेत्रांत सोव्हिएत संघाच्या सहकार्याने भारताच्या आधुनिक राष्ट्रनिर्मितीत महत्त्वपूर्ण वाटा उचलला.

शीतयुद्धाच्या काळात भारताच्या गटनिरपेक्ष भूमिकेच्या पार्श्वभूमीवरही रशियाशी असलेली रणनीतिक जवळीक वाढली. १९७१ च्या 'इंडो–सोव्हिएत मैत्री व सहकार्य कराराने' दोन्ही देशांमधील संबंधांना धोरणात्मक दृढता दिली. १९९१ नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या काळात सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर संबंधांना नव्या वास्तवाशी जुळवून घ्यावे लागले. यानंतरही भारत–रशिया मैत्री "Time-Tested Partnership" म्हणून अधिक सक्षम झाली.

२१व्या शतकामध्ये या संबंधांचे रूपांतर "Special and Privileged Strategic Partnership" मध्ये झाले आहे. संरक्षण क्षेत्रातील ब्रह्मोस क्षेपणास्त्र प्रकल्प, S-400 प्रणाली, सुखोई-३० MKI, T-90 टँक यांसारख्या प्रकल्पांनी दोन्ही देशांची भागीदारी अधिक मजबूत केली आहे. ऊर्जा क्षेत्रात कुडनकुलम अणुऊर्जा प्रकल्प, तसेच विज्ञान–अंतराळ क्षेत्रात इस्रो–रॉसकॉसमॉस सहकार्य ही या संबंधांच्या आधुनिक टप्प्याची उदाहरणे आहेत.

जागतिक बहुध्रुवीयतेच्या काळात BRICS, SCO आणि G20 सारख्या मंचांवर भारत–रशिया एकमेकांचे पूरक भागीदार म्हणून दिसतात. आर्थिक सहकार्य, विशेषतः तेल–गॅस व्यापार, स्थानिक चलन व्यवहार, औषधनिर्मिती आणि कोळसा–खत आयात/निर्यात यामुळे संबंध अधिक दृढ होत आहेत.

युक्रेन–रशिया संघर्ष, पाश्चिमात्य निर्बंध आणि रशिया–चीन जवळीक यांसारखी काही आव्हाने असली तरी भारत या सर्वांमध्ये संतुलित, स्वतंत्र आणि राष्ट्रीय हित जपणारी भूमिका घेऊन संबंध पुढे नेत आहे.

एकूणच, संशोधनातून स्पष्ट होते की भारत–रशिया संबंध हे विश्वास, परस्पर सन्मान आणि दीर्घकालीन सामरिक हितांवर आधारित आहेत. शीतयुद्धातील पारंपारिक मैत्री आता नव्या क्षेत्रांत – डिजिटल अर्थव्यवस्था, आर्क्टिक संशोधन, हरित ऊर्जा व आरोग्य तंत्रज्ञान – सहकार्याच्या दिशेने विस्तारत आहे. त्यामुळे या संबंधांचा प्रवास पारंपारिकतेपासून आधुनिकतेकडे असा सातत्याने विकसित होत राहील.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रस्तावना:

भारताचे परराष्ट्र धोरण नेहमीच स्वतंत्र निर्णयक्षमतेवर सार्वभौमत्वाच्या सन्मानावर आणि परस्पर सहकार्यावर आधारित राहिले आहे. रशिया (पूर्वीचा सोव्हिएत संघ) हा भारताचा असा जुना आणि विश्वासार्ह भागीदार देश आहे. यांचे संबंध हे अनेक दशकांपासून परस्पर विश्वास, आदर आणि सहकार्यावर आधारित आहेत. शीतयुद्धाच्या काळात भारताने गुटनिरपेक्ष धोरण स्वीकारले असले तरी सोव्हिएत संघाशी त्याची मैत्री ही सर्वाधिक दृढ होती. औद्योगिक विकास, संरक्षण, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण या सर्व क्षेत्रांत सोव्हिएत संघाचे योगदान ऐतिहासिक आहे. १९९१ नंतर सोव्हिएत संघाचे विघटन आणि जागतिकीकरणाच्या नव्या टप्प्याने भारत-रशिया संबंधांना नव्या वास्तवाशी जुळवून घेण्याची गरज निर्माण झाली. शीतयुद्धाच्या काळात ज्या प्रकारे भारत आणि तत्कालीन सोव्हिएत संघ (USSR) यांनी एकमेकांशी विश्वास, सहकार्य आणि धोरणात्मक भागीदारी जोपासली ती आजच्या आधुनिक काळातही नवी ऊर्जा घेऊन पुढे जाताना दिसते. २१व्या शतकात हे संबंध पारंपारिक मैत्रीपासून "विशेष आणि विशेषाधिकारप्राप्त धोरणात्मक भागीदारी" (Special and Privileged Strategic Partnership) या स्वरूपात विकसित झाली आहेत.

त्यामुळे **"रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत"** या विषयाचा अभ्यास करणे आज विशेष महत्त्वाचे आहे.एकेकाळी सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात दृढ असलेले हे संबंध आज नव्या जागतिक वास्तवात -बहुध्रुवीय जग, तंत्रज्ञान, ऊर्जा, संरक्षण, आणि अंतराळ क्षेत्रात जग बहुध्रुवीय स्वरूप घेत आहे. अमेरिका-चीन तणाव, युक्रेन युद्ध, ऊर्जा संकट, आणि जागतिक आर्थिक बदल या सर्व पार्श्वभूमीवर भारत–रशिया संबंध नव्या दिशेने विकसित होत आहेत.

संशोधनाचे उद्दिष्ट :

१) भारत-रशिया संबंधांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे.

२) १९९१ नंतर नव्या सहकार्याचे क्षेत्र ओळखणे.

३) आर्थिक, संरक्षण आणि ऊर्जा क्षेत्रातील सध्याचे संबंध अभ्यासणे.

स्वातंत्र्योत्तर काळ : १९४७ ते १९५५ मध्ये भारताने गुटनिरपेक्ष धोरण स्वीकारले असले तरी सोव्हिएत संघाशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्यावर भर दिला. या काळात पं. नेहरू आणि जोसेफ स्टॅलिन यांच्या नेतृत्वाखाली औद्योगिक आणि तांत्रिक सहकार्याची पायाभरणी झाली. भारतात अनेक औद्योगिक प्रकल्प उभारण्यास सोव्हिएत संघाने मदत केली त्यात **भिलाई, बोकारो, दुर्गापूर** यांसारख्या इस्पात कारखान्यांचा समावेश होता. विज्ञान, शिक्षण, आणि औद्योगिक तंत्रज्ञान क्षेत्रातही या सहकार्याचा विस्तार झाला म्हणूनच भारत-रशिया संबंधांना स्थिरता आणि विश्वासाचा पाया घालणारी ही परंपरागत मैत्रीची पायरी मानली जाते.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

दुसऱ्या टप्प्यात: १९६० ते १९७० पर्यंत, धोरणात्मक जवळीक वाढली. या काळात १९६२ च्या भारत-चीन युद्धानंतर भारताने संरक्षण क्षेत्रात सोव्हिएत मदतीचा स्वीकार केला. विशेषतः संरक्षण क्षेत्रात MIG-21 फायटर विमानांची निर्मिती, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, आणि लष्करी प्रशिक्षण यामुळे भारताच्या संरक्षण क्षमतेत भर पडली आणि या भागीदारीचे महत्त्व वाढले. भारतीय लष्करातील टँक, पाणबुडी, लढाऊ विमान यांपैकी मोठा हिस्सा रशियन बनावटीचा आहे. भारताने आपली संरक्षण क्षमता वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित केले होते. ऊर्जा प्रकल्प, आणि विज्ञान संस्थांचे उभारणी झाली तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रात, साहित्य, चित्रपट, संगीत, आणि लोकसंस्कृतीत परस्पर प्रभाव दिसतो. या काळात सोव्हिएत संघ भारताचा सर्वात विश्वासार्ह भागीदार बनला होता.

१९७१ मैत्री करार : भारत आणि सोव्हिएत संघामध्ये झालेली 'इंडो-सोव्हिएत ट्रिटी ऑफ पीस, फ्रेंडशिप अँड कोऑपरेशन्स' ही संधी या संबंधांचे एक महत्त्वपूर्ण पर्व मानले जाते. या करारामुळे दोन्ही देशांमधील राजकीय आणि लष्करी संबंधांना मजबूत पाया मिळाला. विशेषतः १९७१ च्या युद्धात सोव्हिएत संघाने भारताला राजनैतिक आणि लष्करी पाठबळ दिले ज्यामुळे या संबंधांना सुवर्णयुग म्हणता येते.

१९८० ते १९९१ चा काळ:- राजीव गांधी आणि मिखाईल गोर्बाचेव्ह यांच्या नेतृत्वाखाली संबंध अधिक मजबूत झाले. "दिल्ली घोषणा" या धोरणात्मक घोषणेने दोन्ही देशांना शांतता आणि सहकार्याच्या दिशेने पुढे नेले. परंतु, १९९१ मध्ये सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर या संबंधांना एक नवीन दिशा मिळाली. भारताने जागतिक परिस्थितीनुसार आपले धोरण बदलले उदारीकरण, खासगीकरण, आणि जागतिकीकरण स्वीकारले ज्यामुळे भारत-रशिया संबंधांचे स्वरूप बदललेआणि दोन्ही देशात मैत्रीचे संबंध दिसू लागले . या मैत्रीला **"Time-Tested Friendship"** असे संबोधले जाते. कारण त्यामागील मुख्य कारणे राजनैतिक समर्थन, औद्योगिक आणि तांत्रिक सहकार्य, संरक्षण सहकार्य, तसेच सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक देवाणघेवाण आहेत. रशियाने नेहमीच आंतरराष्ट्रीय मंचांवर भारताला पाठिंबा दर्शवला विशेषतः काश्मीर प्रश्नावर भारताच्या बाजूने भूमिका घेतली. औद्योगिक क्षेत्रात रशियाचा तंत्रज्ञानाचा मोठा वाटा आहे ज्यात ऊर्जा, यंत्रनिर्मिती, आणि अवजड उद्योग हे क्षेत्र महत्त्वाचे आहेत. संरक्षण क्षेत्रात देखील रशियन उपकरणे भारताच्या संरक्षण दलाचा मोठा भाग आहेत. जसे की विमान, पाणबुडी, क्षेपणास्त्रे, टँक, आणि अत्याधुनिक S-400 संरक्षण प्रणाली. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक देवाणघेवाणही या संबंधांची महत्त्वपूर्ण बाजू आहे. भारतीय साहित्य, नृत्य, योग, आणि शिक्षण क्षेत्रात रशियामध्ये सक्रिय प्रयत्न झाले आहेत. या संबंधांचा विस्तार आता केवळ ऐतिहासिक नसून भविष्यात अनेक नवीन क्षेत्रांतही सहकार्य वाढण्याच्या दिशेने आहे.

१९९१ नंतरचा काळ : भारत-रशिया संबंधांनी धोरणात्मक भागीदारीकडे वाटचाल केली आहे. या बदलांमध्ये २००० मध्ये पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी आणि रशियाचे राष्ट्राध्यक्ष व्लादिमीर पुतिन यांनी **"Strategic Partnership**

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

Agreement" या करारावर स्वाक्षरी केली. त्यानंतर २०१० मध्ये या संबंधांना "Special and Privileged Strategic Partnership" असे नामकरण केले. संरक्षण क्षेत्रात, भारत-रशिया संयुक्त प्रकल्प, जसे की **ब्रह्मोस क्षेपणास्त्र**, **S-400** प्रणाली, **सुखोई-३० MKI** विमान, आणि **T-90 टँक**, ही सहकार्याची उदाहरणे आहेत. या सहकार्यामुळे भारताच्या संरक्षण क्षमतेत मोठी भर पडली. ऊर्जा क्षेत्रात **कुडनकुलम अणुऊर्जा प्रकल्प** हे भारताच्या सर्वात मोठ्या अणुऊर्जा केंद्रांपैकी एक आहे. ज्यासाठी रशियाची तांत्रिक मदत आवश्यक आहे. दोन्ही देशांनी "Make in India" उपक्रमांतर्गत संरक्षण उत्पादनात सहकार्य वाढवले आहे. तसेच, इस्रो-रॉसकॉसमॉस यांच्यात उपग्रह प्रक्षेपण आणि तंत्रज्ञानात सहकार्य चालू आहे.

आर्थिक क्षेत्रात २०२४ मध्ये भारत-रशिया द्विपक्षीय व्यापार सध्या सुमारे ५० अब्ज डॉलर्सपेक्षा अधिक असले तरी यात कच्चे तेल, कोळसा, खत, आणि संरक्षण साहित्य यांचा समावेश आहे. भारत रशियाकडून निर्यात करतो तेथे औषधे, चहा, कॉफी, रत्न, आणि अभियांत्रिकी वस्तू, रुपी-रुबल व्यापार यंत्रणा आणि स्थानिक चलनांत व्यवहार यामुळे आर्थिक संबंधांना स्थैर्य प्राप्त झाले आहे.

आंतरराष्ट्रीय मंचांवर भारत-रशिया सहकार्य BRICS, SCO, G20, आणि संयुक्त राष्ट्र या संघटनांवर अधिक दृढ झाले आहे. जे जागतिक बहुपक्षीय व्यवस्थेस समर्थन करतात. विज्ञान व अंतराळ क्षेत्रातही रशियाने भारतीय अंतराळवीरांना प्रशिक्षण दिले आहे. तसेच इस्रो-रॉसकॉसमॉस करारांतर्गत यांच्यात उपग्रह प्रक्षेपण आणि गगनयान मोहिमेसाठी तंत्रज्ञान क्षेत्रात सहकार्य केले.भविष्यातील सहकार्याच्या संधींमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञान,सायबर सुरक्षादेखील महत्त्वपूर्ण आहेत. आर्क्टिक क्षेत्र, आरोग्य, औषध,आणि पर्यावरणीय तंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्येही भारत-रशिया संबंध विकसित होत आहेत. आणि आरोग्य क्षेत्रात, कोविड-19 काळात, " स्पुतनिक-V" लस भारतात विकसित करणे या सहकार्याचे उदाहरण आहे. उत्तर-दक्षिण वाहतूक मार्ग, विशेषतः INSTC द्वारे व्यापार सुलभ होण्याची शक्यता आहे.

याशिवाय, या संबंधांना आव्हानेही आहेत. जसे की, रशियावर पश्चिमी देशांनी लादलेले निर्बंध, भारत-आणि अमेरिका-युक्रेन युद्धातील राजकीय संबंध, आणि रशिया-चीन जवळीक ही भारतासाठी काही आव्हाने आहेत.

काही प्रमाणात आव्हाने असली तरी भारत-रशिया संबंधांचा इतिहास विश्वास, मैत्री आणि बदलत्या जागतिक परिस्थितीत जुळवून घेण्याची क्षमता दर्शवतो. शीतयुद्धाच्या काळातील पारंपरिक मैत्री आज धोरणात्मक भागीदारीत बदलली आहे. जी भारताच्या स्वावलंबी आणि संतुलित परराष्ट्र धोरणाचे प्रतीक आहे. संरक्षण, ऊर्जा, विज्ञान, तंत्रज्ञान, आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांत वाढत असलेले संबंध, "पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत" या प्रवासाचा स्पष्ट संदेश देतात.

संशोधन पद्धती:

❖ हे संशोधन द्वितीय माहिती स्रोतांवर आधारित आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

❖ भारत सरकारचे परराष्ट्र मंत्रालय आणि रशियन दूतावास यांचे वार्षिक अहवाल.

❖ विविध संशोधन संस्था (ORF, IDSA, Carnegie India) यांचे धोरण अहवाल.

❖ वृत्तपत्र लेख, जर्नल लेख, आणि अधिकृत निवेदन.

❖ स्रोतांचा विश्लेषणात्मक पद्धतीने अभ्यास करून गुणात्मक विश्लेषण केले गेले आहे.

❖ इतिहासकालीन दृष्टीकोन, राजकीय घटनाक्रम यांच्या साहाय्याने निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

निष्कर्ष :

भारत आणि रशिया यांचे संबंध हे केवळ सामरिक किंवा राजनैतिक मर्यादित न राहता "विश्वास, स्वातंत्र्य आणि सहकार्य" या तीन आधारस्तंभांवर उभा आहे. रशिया भारताला जागतिक स्तरावर "स्वायत्त शक्ती" म्हणून ओळख देतो. तर भारत रशियाला पश्चिमी दबावातून संतुलन साधण्यासाठी एक विश्वासू भागीदार मानतो. युक्रेन संकटानंतर भारताने तटस्थ भूमिका घेतली, परंतु त्याचवेळी तेल आयात वाढवून आपल्या राष्ट्रीय हिताचे रक्षण केले. यावरून भारताच्या संतुलित परराष्ट्र धोरणाची झलक मिळते.शीतयुद्धाच्या काळातील पारंपारिक मैत्री आज नव्या सहकार्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. संरक्षण, ऊर्जा, विज्ञान, आणि संस्कृती या सर्व क्षेत्रांत या मैत्रीचे रूपांतर "विशेषाधिकारप्राप्त धोरणात्मक भागीदारी" मध्ये झाले आहे. जगातील भू-राजकीय समीकरणे बदलत असली तरी भारत-रशिया संबंध स्थैर्य, विश्वास आणि परस्पर सन्मान या मूल्यांवर पुढे जात आहेत. भविष्यकाळात हे संबंध हरित ऊर्जा, डिजिटल अर्थव्यवस्था, आणि आर्क्टिक संशोधन यांसारख्या नव्या क्षेत्रातही विस्तारतील त्यामुळे या मैत्रीचा प्रवास "पारंपारिकतेपासून आधुनिकतेकडे" असा म्हणता येईल.

ग्रंथसूची: (References):

1. भारताचे परराष्ट्र संबंध डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
2. आंतरराष्ट्रीय संबंध डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
3. भारताचे परराष्ट्र संबंध नवीन प्रवाह डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर
4. भारत सरकारचे परराष्ट्र मंत्रालय आणि रशियन दूतावास यांचे वार्षिक अहवाल(online)
5. विविध संशोधन संस्था (ORF, IDSA, Carnegie India) यांचे धोरण अहवाल. (online)
6. वृत्तपत्र लेख, जर्नल लेख, आणि अधिकृत निवेदन
7. United Nations - Dynamic Equations in International Politics Dr. Shailendra Deolankar

Cite This Article: ***कांबळे क. पं.*** **(2025).** *रशियाशी संबंध-पारंपारिक मैत्रीपासून नवीन सहकार्यापर्यंत.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 197–201.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या परिवर्तनशील प्रवाहात संयुक्त राष्ट्रसंघातील महिला प्रतिनिधींचे योगदान: एक चिकित्सक अभ्यास

***** डॉ. संदीप विलासराव घोडके व **श्री. प्रविण बाजीराव साळुंके,**

** सहयोगी प्राध्यापक, वीर वाजेकर महाविद्यालय, फुंडे-उरण जि.रायगड.*

*** संशोधक विद्यार्थी, डी.जी.तटकरे महाविद्यालय, तळा, जि.रायगड.*

सारांश:

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात महिला राजनयिकांचे स्थान आणि योगदान अलीकडच्या दशकांत उल्लेखनीयरीत्या वाढले आहे. जागतिक राजकारणातील बदल, जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, संघर्ष-नियंत्रण आणि मानवाधिकारांच्या प्रश्नांनी महिलांचे नेतृत्व अधिक आवश्यक बनवले आहे. संवेदनशीलता, संवादात मृदुता, सहानुभूती, समन्वयाची क्षमता आणि बहुपक्षीय विचारसरणी या महिला नेतृत्वाच्या वैशिष्ट्यांनी जागतिक मुत्सद्देगिरीत सकारात्मक बदल घडवला आहे. यूएनसारख्या आंतरराष्ट्रीय मंचांवर भारतीय महिला प्रतिनिधींनी भारताची भूमिका अधिक सशक्त, शांततावादी आणि मानवकल्याणावर आधारित केली आहे. त्यांनी शाश्वत विकास, शांतता प्रस्थापना, स्त्री-सक्षमीकरण, मानवी हक्क, सुरक्षा, हवामानबदल आणि बहुपक्षीय सहकार्य यासंबंधी भारताचे मत प्रभावीपणे मांडले आहे. भारतीय महिलांनी केवळ मुत्सद्देगिरीत सहभाग वाढवला नाही, तर त्यांनी भारताचे "सॉफ्ट पॉवर" प्रतिमान अधिक दृढ केले आहे. त्यांच्या नेतृत्वामुळे भारत अधिक संवेदनशील, विश्वासार्ह आणि जबाबदार राष्ट्र म्हणून आंतरराष्ट्रीय समुदायात उभा राहतो. सारांशतः, भारतीय महिला राजनयिकांनी परराष्ट्र धोरणाला मानवी मूल्ये, शांतता, लिंग-समानता आणि सहकार्य यांची दिशा देत जागतिक पटलावर महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

शोधसंज्ञा: *महिला राजनयिक, भारतीय मुत्सद्देगिरी, परराष्ट्र धोरण, महिला नेतृत्व, संयुक्त राष्ट्र भारत, सॉफ्ट पॉवर भारत, लिंगदृष्टिकोन, शांतता प्रस्थापना, बहुपक्षीय सहकार्य, आंतरराष्ट्रीय संबंध*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

उद्दिष्टे:

1. भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या ऐतिहासिक व समकालीन प्रवाहांचे विश्लेषण करणे.
2. भारतीय महिला प्रतिनिधींची नियुक्ती, त्यांची भूमिका व कामगिरी यांचा अभ्यास करणे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

3. शांतता मिशन, मानवाधिकार, UNGA, UNSC, UN Women इ. संस्थांमधील महिला प्रतिनिधींचे योगदान ओळखणे.

प्रस्तावना:

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा १९४७ नंतरचा प्रवास हा सतत बदलत्या जागतिक परिस्थितीला दिलेला भारताचा सुजाण, लवचिक आणि दीर्घकालीन प्रतिसाद म्हणून पाहता येतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशासमोर उभ्या राहिलेल्या भू-राजनैतिक आणि विकासाच्या गरजांनी भारतास आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वतःची ओळख निर्माण करण्याची एक मोठी ऐतिहासिक संधी दिली. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिकन आणि सोव्हिएत या दोन महासत्तांमध्ये विभागलेल्या जगात भारताने अलिप्ततावादी धोरण स्वीकारून स्वतंत्र आणि सार्वभौम विचारांची मांडणी केली; ही मांडणी स्वातंत्र्य, शांतता, सहअस्तित्व आणि न्यायाच्या व्यापक मूल्यांवर आधारित होती. नंतर १९७१ च्या बांगलादेश मुक्तिसंग्रामाने भारताच्या प्रादेशिक नेतृत्वाची जाणीव जगाला झाली.

१९९१ मधील आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेताना आपले परराष्ट्र धोरण अधिक आर्थिक-केंद्रित आणि बहुपक्षीय केले. २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीस माहिती तंत्रज्ञान, विज्ञान, संरक्षण, अवकाश, अर्थव्यवस्था आणि सांस्कृतिक प्रभाव या क्षेत्रांत घडलेली प्रगती भारताला एक उदयोन्मुख जागतिक शक्ती बनवू लागली. या सर्व प्रवाहांच्या पृष्ठभूमीवर भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघासारख्या बहुपक्षीय संस्थांमध्ये अधिक सक्रीय, जबाबदार आणि नेतृत्वात्मक भूमिका निभावण्यास सुरुवात केली.

मात्र, या सर्वांमध्ये एक महत्त्वाचा आणि विशेषत्वाने दुर्लक्षित होणारा घटक म्हणजे संयुक्त राष्ट्रसंघात काम केलेल्या भारतीय महिला प्रतिनिधींची भूमिका. भारतीय महिला राजनीतिज्ञांनी संयुक्त राष्ट्र व्यासपीठावर केवळ देशाचे प्रतिनिधित्व केले नाही, तर त्यांनी जागतिक धोरणनिर्मितीवर अत्यंत परिणामकारक आणि मूल्याधिष्ठित प्रभाव टाकला आहे. राजनीती पारंपारिकपणे पुरुषप्रधान मानली जात असताना महिलांनी येथील अडथळे मोडून काढत संवाद, सहकार्य, मानवता आणि न्याय यांना प्राधान्य देणारे कूटनीतिक मॉडेल निर्माण केले.

भूतपूर्व आणि वर्तमान भारतीय महिला प्रतिनिधींमध्ये विजया लक्ष्मी पंडित यांच्या ऐतिहासिक महासभाध्यक्षपदापासून सुरू झालेले नेतृत्व, लक्ष्मी पुरी यांच्या UN Women मधील भूमिका, निरूपमा राव यांचे धोरणात्मक दृष्टिकोन, रुचिरा कंबोज यांची UNSC मधील धारदार मांडणी, आणि स्नेहा दुबे यांच्या दहशतवादाविरोधी आक्रमक पण तथ्याधिष्ठित वक्तृत्वापर्यंत महिलांचे प्रतिनिधित्व नवनव्या उंचीवर पोहोचले आहे. याशिवाय अनेक भारतीय महिला अधिकाऱ्यांनी शांतता राखीव दलांमध्ये पहिल्या “All-Women Peacekeeping Unit” ने जागतिक कीर्ती प्राप्त केली आहे. महिला राजनय तज्ज्ञांनी संवादाची शैली अधिक समताधिष्ठीत, निर्णायक, जबाबदार आणि मानवी मूल्यांशी जोडलेली बनवली आहे. यामुळे

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला नव्या अर्थाने प्रगतिशील, समावेशक आणि जागतिक सहकार्याला बांधील बनवण्यास मदत झाली आहे.

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे परिवर्तनशील प्रवाह:

(अ) १९४७-१९६०: आदर्शवादी बहुपक्षीयता, शांततावाद आणि अलिप्ततावादाचा उदय

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या पहिल्या दशकात भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाची जी चौकट निर्माण केली, ती पूर्णतः नेहरूवादी विचारसरणी, गांधीवादी नैतिकता आणि आंतरराष्ट्रीय शांततावादावर आधारित होती. वसाहतवादातून मुक्त झालेल्या राष्ट्राची ओळख जगभर प्रस्थापित करणे आणि जागतिक शांतता व बहुपक्षीय सहकार्याचा पुरस्कार करणे हे भारताचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. या काळात भारताची परराष्ट्र भूमिका केवळ राजकीय गरजांवर आधारित नव्हती, तर ती नैतिक नेतृत्व, मानवतावाद आणि सहअस्तित्वाच्या तत्त्वांवर आधारित एक मूल्याभिमुख राजनीती होती.

(ब) १९७०–१९९० : वास्तववादी दृष्टिकोन व आर्थिक दबाव

१९७० ते १९९० हा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणासाठी अत्यंत निर्णायक ठरला. स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या दोन दशकांत भारतावर आदर्शवादी, अहिंसावादी, आणि पंचशील-आधारित धोरणांचा प्रभाव स्पष्ट दिसतो; परंतु १९७० नंतरच्या परिस्थितींनी भारताला कठोर, वास्तववादी आणि राष्ट्रीय हितसाधनाला केंद्रस्थानी ठेवणारे धोरण स्वीकारण्यास प्रवृत्त केले. या काळात राष्ट्रीय सुरक्षा, प्रादेशिक स्थैर्य, आण्विक स्वायत्तता, आणि आर्थिक स्थैर्य ही परराष्ट्र धोरणाची प्राथमिक उद्दिष्टे ठरली. संयुक्त राष्ट्रसंघात भारताचा आवाज अधिक ठाम, व्यावहारिक आणि रणनीतिक बनला.

(क) १९९१ नंतर : उदारीकरण आणि जागतिकीकरण

१९९१ नंतरचा कालखंड भारतीय परराष्ट्र धोरणातील एक ऐतिहासिक वळण ठरला. आर्थिक उदारीकरण, जागतिक भांडवली प्रवाहातील सहभाग, तंत्रज्ञान क्रांती, आणि भू-राजनैतिक बदलांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण अधिक *व्यावहारिक, बहुमुखी, आणि आर्थिकदृष्ट्या प्रेरित* बनवले. या काळात भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विविध आर्थिक, सामाजिक आणि मानवी विकास कार्यक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेत जागतिक पातळीवर आपल्या भूमिकेला बळकट केले.

(ड) २१ वे शतक : नवभारताची राजनीती

२१ व्या शतकात भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मूलभूत बदल झाले. आर्थिक उदारीकरणानंतर निर्माण झालेल्या नव्या जागतिक परिस्थितीत भारताने स्वतःला "उत्तरदायी उदयोन्मुख शक्ती" (Responsible Emerging Power) म्हणून

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

पुनर्स्थापित केले. राष्ट्रीय हितांचे संरक्षण, सुरक्षिततेचे बळकटीकरण, प्रादेशिक सहकार्य, जागतिक दक्षिणातील नेतृत्व, बहुपक्षीय संस्थांमध्ये सक्रिय उपस्थिती, आणि विशेषतः 'महिला-नेतृत्व विकास मॉडेल' या घटकांचा समन्वय भारताच्या 'नवभारत राजनीती'चे वैशिष्ट्य ठरते.

भारतीय व जागतिक राजनीतीतील आदर्श महिला नेतृत्व:

(1) विजया लक्ष्मी पंडित :

विजया लक्ष्मी पंडित या पंडित नेहरू यांच्या ज्येष्ठ भगिनी. घरातील प्रबुद्ध, राष्ट्रवादी वातावरणाने त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला दिशा दिली. स्वातंत्र्यलढ्यात असंख्य वेळा सहभाग व कारावास यामुळे त्यांच्यात नैतिकता, दृढनिश्चय आणि सार्वजनिक जीवनाची जाण निर्माण झाली. गांधीवादी विचारसरणी, अहिंसा व मानवतावादी मूल्यांची त्यांनी राजनीतीत प्रभावी सांगड घातली.

भारताच्या पहिल्या महिला राजनीतिज्ञ म्हणून भूमिका

(अ) भारतीय परराष्ट्र सेवेतील योगदान

स्वतंत्र भारतातील पहिल्या महिला राजदूत म्हणून त्यांची नियुक्ती अमेरिकेत, मेक्सिकोत आणि स्पेनमध्ये झाली. त्यांनी भारत-अमेरिका संबंधांमध्ये विश्वास व संवाद वाढवला, विशेषतः शीतयुद्धाच्या ध्रुवीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर भारताची अलिप्ततावादी भूमिका स्पष्ट करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. महिला अधिकारी राजनीतीत उत्कृष्ट नेतृत्व देऊ शकतात हे त्यांनी प्रभावीपणे सिद्ध केले. त्यांची युनायटेड किंगडममधील भारताच्या उच्चायुक्तपदी नियुक्ती ही ऐतिहासिक ठरली. ब्रिटनशी स्वातंत्र्योत्तर संबंधांमध्ये समता, सहकार्य आणि परस्पर सन्मानाचा संदेश त्यांनी दिला.

(ब) UNGA च्या पहिल्या महिला अध्यक्षा (१९५३)

१९५३ साली विजया लक्ष्मी पंडित यांची संयुक्त राष्ट्र महासभेच्या (UNGA) अध्यक्षा म्हणून निवड झाली. ही घटना केवळ भारतासाठी नव्हे तर जगातील सर्व महिलांसाठी ऐतिहासिक ठरली. त्यांनी महासभेत वसाहतवादाचे तीव्र निषेध व्यक्त केले व नव्या राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याच्या हाकेला नैतिक आधार दिला. वर्णद्वेष, उपेक्षा, युद्ध आणि शीतयुद्धातील तणाव या विषयांवर त्यांनी जागतिक समुदायाला शांततेचा, सहअस्तित्वाचा मार्ग सुचवला. त्यांनी "माणुसकीचे समान मूल्य" (Equal Dignity of All Humans) हे तत्त्व राजनीतीचे आधारभूत मूल्य म्हणून दृढपणे मांडले.

(क) शांतता, मानवी अधिकार आणि वर्णद्वेषविरोधी संघर्षातील नेतृत्व

दक्षिण आफ्रिकेतील वर्णद्वेषी राजवटीविरुद्ध भारताच्या आंतरराष्ट्रीय अभियानात त्या अग्रभागी होत्या. UN मधील भाषणांद्वारे त्यांनी वंशभेदाविरोधी नैतिक आघाडी बळकट केली. त्यांचा आवाज वसाहत-विरोधी आणि मानवाधिकार

चळवळीतील महत्त्वाचा 'नैतिक स्तंभ' मानला जातो. त्यांनी कोरियन युद्ध, पॅलेस्टाईन प्रश्न, शीतयुद्धातील तणाव यामध्ये संवादावर आधारित शांततापूर्ण समाधानाची वकालत केली. त्यांची राजनीती 'मूल्याधिष्ठित राजनीती' (value-based diplomacy) म्हणून जागतिक स्तरावर ओळखली जाते.

(ड) महिला सक्षमीकरणाचा आंतरराष्ट्रीय आवाज

संयुक्त राष्ट्रांतील विविध समित्यांमध्ये त्यांनी महिलांचे हक्क, शिक्षण, राजकीय नेतृत्व आणि सामाजिक समानतेवर प्रभावी भूमिका घेतली. त्या 'महिला नेत्यांच्या पहिल्या जागतिक पिढी'तील प्रमुख व्यक्ती होत्या.

(ई) जागतिक वारसा आणि प्रेरणा

विजया लक्ष्मी पंडित यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरणात नैतिक नेतृत्वाची परंपरा निर्माण केली, महिलांसाठी राजनीतीचे दरवाजे उघडले, वसाहतवाद व वर्णद्वेषविरोधी लढ्यात भारताची प्रमुख भूमिका स्पष्ट केली, UN ला मानवतावादी मूल्यांच्या दिशेने वळविण्यास मदत केली. त्यांचा वारसा आजही भारतीय राजनीतीला दिशा देतो. संयुक्त राष्ट्रसंघातील भारतीय महिला प्रतिनिधींच्या वाढत्या नेतृत्वामागे त्यांची ऐतिहासिक देणगी आणि प्रेरणा महत्त्वाची मानली जाते.

(2) लक्ष्मी पुरी:

लक्ष्मी पुरी या आंतरराष्ट्रीय राजनीती, विकास सहकार्य, लैंगिक समानता, मानवी हक्क आणि बहुपक्षीय संस्थांमधील महिला नेतृत्वाचे जागतिक प्रतीक मानल्या जातात. त्या संयुक्त राष्ट्र महिला संघटनेच्या (UN Women) स्थापना-प्रमुखांपैकी एक आणि उपमहासंचालक (Deputy Executive Director) तसेच सहाय्य महासचिव (Assistant Secretary-General) या उच्च पदांवर कार्यरत होत्या. त्यांच्या नेतृत्वामुळे UN Women या संस्थेने जागतिक धोरणनिर्मितीत महिलांचे स्थान, महिला सक्षमीकरणाचा शास्त्रीय चौकट, आणि SDG-५ (Gender Equality) च्या अंमलबजावणीसाठी भक्कम पाया घातला.

(अ) कारकिर्दीची पार्श्वभूमी आणि आंतरराष्ट्रीय कार्य

लक्ष्मी पुरी यांनी जवळपास ४० वर्षे भारतीय परराष्ट्र सेवा (IFS), UNDP, UNCTAD, आणि UN Women यांसारख्या संस्थांमध्ये उच्चस्तरीय भूमिका निभावल्या. UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) मध्ये त्यांनी व्यापारातील लिंगभेद, जागतिक अर्थव्यवस्थेत महिलांची भूमिका, विकसनशील देशांसाठी न्याय्य व्यापारसंधी या विषयांवर मौलिक धोरणात्मक नेतृत्व दिले. UN Women ही २०१० मध्ये स्थापन झालेली संयुक्त राष्ट्रांची महिला व लिंगसमानतेविषयीची प्रमुख संस्था आहे. तिच्या उभारणीमध्ये व प्रारंभीच्या धोरण संरचनेत लक्ष्मी पुरी यांची भूमिका अत्यंत निर्णायक मानली जाते. उपप्रमुख (Deputy Executive Director) म्हणून

योगदान त्यांनी संस्थेची धोरणात्मक संरचना (Strategic Framework) जागतिक कार्यक्रमांचे मार्गदर्शन, लिंगसमानता विषयक बजेट व्यवस्थापन, बहुपक्षीय सहकार्य यांवर ठोस नेतृत्व दिले.

(ब) महिला सक्षमीकरणासाठी जागतिक मोहीम

त्यांनी अनेक आंतरराष्ट्रीय उपक्रमांचे नेतृत्व केली HeForShe Campaign – पुरुषांना महिला सक्षमीकरण चळवळीत सहभागी करण्याची अभिनव मोहीम, Planet ५०:५० by २०३० – २०३० पर्यंत लैंगिक समानता साध्य करण्याचे लक्ष्य, Convention on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW) च्या अंमलबजावणीसाठी सहाय्य केले. Sustainable Development Goals (SDGs) मधील SDG-५: "Achieve Gender Equality and Empower All Women and Girls" हा उद्देश UN Women च्या नेतृत्वाखाली जागतिक चर्चेचा केंद्रबिंदू ठरला.

(क) धोरणात्मक चौकट (Policy Framework)

यामध्ये लैंगिक हिंसा थांबविण्यासाठी कायदेशीर सुधारणा, समान वेतन (Equal Pay), महिलांचा राजकीय सहभाग, महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन, आधुनिक शिक्षण व तंत्रज्ञान प्रवेश यासाठी विशेष प्रयत्न केले. त्यांनी सरकारांना आणि संस्थांना बजेटमध्ये लिंगन्यायाला प्राधान्य देण्याचे मार्गदर्शन केले. यामुळे महिला-केंद्रित योजना, आरोग्य, शिक्षण, कामगार क्षेत्रातील सुधारणांची गुंतवणूक यांना बळकटी मिळाली. UN मधील वरिष्ठ पदांवर महिलांची भागीदारी वाढविण्यासाठी त्यांनी प्रभावी धोरणे मांडली.

(ड) महिला नेतृत्वाला दिलेले बौद्धिक व नैतिक योगदान

लक्ष्मी पुरी यांचे लेखन, भाषणे आणि धोरणीय विचार महिला सक्षमीकरणाच्या बाबतीत महत्त्वाचे ठरतात. "लिंगन्याय हा फक्त सामाजिक विषय नसून आर्थिक विकासाचा इंजिन आहे", "महिलांचा विकास म्हणजे कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास", "लिंगसमानता ही शाश्वत विकासाची मूलभूत अट आहे" त्यांनी लिंगसमानता या संकल्पनेला **मानव विकास, आर्थिक विकास, शांतता, सुरक्षा** आणि **लोकशाही शासनप्रणाली** यांशी जोडणारी बौद्धिक चौकट निर्माण केली. लक्ष्मी पुरी यांच्या कार्यामुळे UN Women ही संस्था जागतिक स्तरावर प्रभावी बनली. महिला सक्षमीकरणासाठी आंतरराष्ट्रीय धोरणनिर्मितीस वैज्ञानिक आणि व्यावहारिक दिशा मिळाली. भारतीय महिला कूटनीतिज्ञांसाठी आंतरराष्ट्रीय स्तराचे नवे आदर्श उभे राहिले. त्या आजही लैंगिक समानता आणि जागतिक शांततेच्या दिशेने कार्य करणाऱ्या विचारवंत, धोरणकर्ते आणि महिला नेत्यांची प्रेरणा आहेत.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

(3)निरूपमा मेनन राव:

निरूपमा मेनन रावांचा जन्म **६ डिसेंबर १९५०** ला केरळमधील मालप्पुरम येथे झाला. ते भारतीय परराष्ट्र सेवा (IFS) च्या १९७३ बॅचचे अधिकारी आहेत. निरूपमा राव यांची परराष्ट्र सेवा ही सुमारे चार दशकांपर्यंत चालली आणि त्या दरम्यान त्यांनी अनेक महत्वाच्या पदांवर काम केले.

(अ) परराष्ट्र धोरणातील भूमिकाः

निरुपमा राव यांनी मेघालयी मंत्रालयात (MEA) त्यांनी विविध विभागांमध्ये "East Asia" (पूर्व आशिया) आणि "External Publicity" मध्ये काम केले. त्या काळात त्या पहिल्या महिला प्रवक्ते (spokesperson) म्हणून कार्यरत होत्या. त्यांनी पेरूमध्ये भारताच्या दूत म्हणून (कांकरंट ॲक्रेडिटेड) काम केले. श्रीलंकामध्ये त्या भारताच्या हाय कमिशनर (High Commissioner) होत्या. चीनमध्ये त्या भारताच्या पहिल्या महिला राजदूत (Ambassador) होत्या. अमेरिकेत देखील त्यांनी भारताचे राजदूत म्हणून सेवा केली. १ ऑगस्ट २००९ ते ३१ जुलै २०११ या काळात, निरूपमा राव या भारताच्या परराष्ट्र सचिव (Foreign Secretary) होत्या. त्या दुसऱ्या महिलांपैकी होत्या ज्यांनी हे पद भूषवले. (पहिली महिला परराष्ट्र सचिव **चोकीला अय्यर** होत्या). या टप्प्यावर त्यांचा अनुभव, रणनीतिक दृष्टीकोन, आणि नेतृत्व कौशल्य यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला महत्त्वपूर्ण दिशा दिली.

यूएन आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील योगदान:

निरूपमा राव यांचे यूएन (संयुक्त राष्ट्र) परराष्ट्र सचिव म्हणून आणि राजदूत म्हणून त्यांच्या भूमिकांमुळे, भारताची जागतिक छबी मजबूत करण्यास त्यांचे मोलाचे योगदान आहे. त्यांच्या नेतृत्वात, भारताने आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर अधिक सक्रियता आणि विश्वासार्हता मिळवली. त्यांनी राजकीय राजनीतीसोबत सांस्कृतिक राजनीती (cultural diplomacy) यावरही भर दिला. निवृत्तीनंतर त्यांनी "South Asian Symphony Foundation" (दक्षिण आशियाई सिम्फनी फाउंडेशन) स्थापन केली आहे, ज्याद्वारे संगीत आणि कला यांच्या माध्यमातून शांतता, समजुतीचे संदेश देण्यात येतात. शैक्षणिक क्षेत्रातही महत्वाच्या भूमिका घेतल्या. Brown University मध्ये "India in the World" हा अभ्यासक्रम शिकवला, Wilson Center मध्ये संशोधन केले, आणि इतर प्रतिष्ठित शैक्षणिक संस्था जोडल्या. त्यांनी हे दाखवले की भारताची राजनीती ही केवळ राजकीय नव्हे, तर मानवी मूल्ये, संवाद, आणि मैत्रीवर आधारित आहे.

भारतीय राजनीती बळकट करण्यातील भूमिका:

निरूपमा राव यांच्या नेतृत्वात, भारताने परराष्ट्र धोरणात स्त्री नेतृत्वाचे एक उत्तम आदर्श घालून दिला, ज्यामुळे "महिला राजदूत" आणि "महिला परराष्ट्र सचिव" या भूमिकांमध्ये महिलांची भूमिका अधिक दृढ झाली. त्यांच्या धोरणात्मक निर्णय,

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संवाद कौशल्य, आणि सांस्कृतिक राजनीती यांनी भारताला जागतिक पातळीवर एक संतुलित, सभ्य आणि विश्वासार्ह देश म्हणून ओळख मिळवून दिली. त्यांच्या कार्याने, विशेषतः यूएस, चीन आणि दक्षिण आशियातील महत्त्वाच्या भागांमध्ये भारताची छाप वाढवली, ज्याचा फायदा राजनैतिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक दोन्ही स्तरांवर झाला.

(4)रुचिरा कंबोज:

रुचिरा कंबोज या १९८७ बॅचच्या भारतीय परराष्ट्र सेवेतील अधिकारी आहेत. त्यांनी ऑगस्ट २०२२ ते मे २०२४ पर्यंत भारताचे स्थायी प्रतिनिधी (Permanent Representative) UN मध्ये राजदूत म्हणून कार्य केले; त्या भारताच्या पहिल्या महिला स्थायी प्रतिनिधी ठरल्या.

२) UNSC मध्ये भारताचे नेतृत्व - (डिसेंबर २०२२ ते जानेवारी २०२३):

रुचिरा कंबोज यांनं UNSC अधिपद (Presidency) डिसेंबर २०२२ मध्ये आले. या काळात त्यांनी भारताच्या अनेक विषयांना आंतरराष्ट्रीय पटलावर मांडले. यामध्ये भारताने “reformed multilateralism”, counter-terrorism इत्यादींवर भर दिला. त्यांच्या कार्यकाळात UNSC च्या Counter-Terrorism Committee (CTC) ची एक बैठक भारतात (न्यू दिल्लीमध्ये) आयोजित केली आणि त्यातून New Delhi Declaration सारख्या महत्वाच्या केले. हा उपक्रम India-led multilateral counter-terrorism संवाद म्हणून नोंदला गेला. त्यांच्या अध्यक्षतेत UN च्या प्रांगणावर महात्मा गांधींचा पुतळा बसवण्यासह भारताच्या सांस्कृतिक आणि शांतता संदेशांना जागतिक व्यासपीठावर ठसा उमटवण्याचे कार्यही झाले. या प्रकारच्या कार्यक्रमांमुळे भारताच्या 'soft power' व राजनीतिला चालना मिळाली.

३) Women, Peace and Security (WPS) अजेंड्यावर सक्रियता:

रुचिरा कंबोज यांनी WPS (UN SCR १३२५ व नंतरच्या रेझोल्यूशन्सच्या तत्त्वांवर आधारित) अजेंड्यावर भारताच्या धोरणात्मक आणि व्यवहारिक पद्धतीने पुढाकार घेतला. त्यांच्या कालावधीत (२०२२–२०२४) भारताने peacekeeping मध्ये महिला शिपही वाढवण्यावर भर दिला. उदा, UNISFA (Abyei) मध्ये भारताने जानेवारी २०२३ मध्ये महिलांच्या शांतीसैन्य पथकाची (women peacekeepers platoon) तैनाती केली, हे भारताचे सर्वात मोठे एका ठिकाणी केलेले महिला peacekeeper तैनातीचे उदाहरण होते आणि WPS अजेंड्याचे प्रत्यक्ष पालन होते. या तैनातीमुळे मैदानात स्त्रियांचे सहभाग व संवेदनशीलतेचा मोठा परिणाम दिसून आला. रुचिरा कंबोज यांनी UNSC आणि इतर UN फोरममध्ये वारंवार म्हटले की “women police officers and peacekeepers play an indispensable role” आणि Uniformed Gender Parity Strategy सारख्या धोरणांची आवश्यकता लक्षात आणून दिली. त्यांनी महिला-peacekeepers च्या वाढत्या भूमिकेवर खुलं समर्थन आणि नीती सल्ला दिला. त्यांनी WPS विषयांवर विशेष बैठका, open debates आणि

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

side-events आयोजित/प्रोत्साहित केले ज्यात महिला प्रतिनिधी, UN एजन्सीज आणि सदस्य-राज्ये यांच्यात थेट संवाद वाढवला. हे WPS अजेंड्याचे आव्हाने (gender-sensitive post-conflict reconstruction, सुरक्षा क्षेत्रातील लैंगिक समावेश इ.) हाताळण्यास उपयुक्त ठरले.

४) Peacekeeping व मानवी हक्काच्या संदर्भातील योगदानाचे परिणाम

भारताने peacekeeping मध्ये महिला योगदान वाढवण्याबाबत पद्धतशीर पाऊल घेतले. यामुळे UN च्या मिशन-नैतिकतेत (operational effectiveness) आणि स्थानिक समुदायांसोबत संवादात सुधारणा झाली. महिला शांति सैनिक/पोलिस स्थानिक महिला/कुटुंबांशी अधिक सहज संवाद साधू शकतात, लैंगिक हिंसा प्रतिबंध आणि पीडितांना मदत देण्यात ते उपयुक्त ठरतात. रचना आणि धोरणे या संदर्भात रुचिरा यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने जागतिक स्तरावर भूमिका सशक्त केली. यांनी मानवी हक्क आणि राज्ये-मधील संघर्ष, तणाव आणि सुसंवाद या मुद्यांवर संतुलित पण ठाम भूमिका घेतली. शांतता स्थापनेसाठी राजकीय संवाद, मानवी आधार आणि पुनर्बांधणी या गोष्टींना प्राधान्य देण्याचे प्रादेशिक व जागतिक स्वरूपात त्यांनी अधोरेखित केले.

(५) स्नेहा दुबे

स्नेहा दुबे या भारतीय परराष्ट्र सेवेत (IFS) आहेत, २०१२ बॅचची अधिकारी आहेत. त्या United Nations General Assembly (UNGA) मध्ये भारताचे पहिल्या महिला सचिव (First Secretary) म्हणून कार्यरत होत्या. यांनी २०२१ मध्ये UNGA मध्ये पाकिस्तानाच्या पंतप्रधान इमरान खान यांच्या भाषणावर “Right of Reply” (उत्तराचा अधिकार) वापरून दुबे म्हणाल्या की पाकिस्तानचे पंतप्रधान इमरान खान हे भारत विरुद्ध चुकीचे आणि भ्रामक आरोप करतात. त्यांनी म्हटले की, “We exercise our right of reply… to set the record straight.” त्या म्हणाल्या की पाकिस्तानाने अनेकदा संयुक्त राष्ट्राचा मंच चुकीच्या सूचना पसरवण्यासाठी वापरला आहे. दुबेनी पाकिस्तानवर “arsonist disguising itself as a firefighter” (आग लावणारा, पण स्वत:ला अग्निशमन करणारा) अशी तीव्र टीका केली. त्या म्हणाल्या की पाकिस्तान “terrorists in their backyard”, त्यांच्या धोरणांचा फटका भारतासह अन्य देशांनाही बसतो आहे. त्यांनी सांगितले की जम्मू आणि काश्मीर व लडाख भारताचा अविभाज्य भाग आहेत. त्यांनी पाकिस्तानवर दबाव टाकला की तो “ताब्यात असलेल्या अवैध ताब्याचे क्षेत्र” त्वरित रिकामे करावे.

दहशतवादाविरुद्ध भारताचा आवाज जागतिक पटलावर:

दुबेच्या भाषणाने UNGA सारख्या प्रमुख आंतरराष्ट्रीय मंचावर भारताचा दहशतवादाविरुद्ध दृष्टिकोन निर्माण केला. त्यांनी पाकिस्तानवर केवळ आरोप न करता तथ्यांवर आधारित टीका केली आणि जागतिक समुदायाला, विशेषतः मोठ्या सदस्य-

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

देशांना, भारताच्या दाव्यांचे महत्त्व पटवून दिले. भारताने पाकिस्तानच्या दहशतवाद समर्थन धोरणाला आणि जागतिक समुदायात पाकिस्तानवर असलेला दबाव वाढवला. दुबेच्या वक्तव्यांमुळे पाकिस्तानमधील अल्पसंख्याकांवरील दडपशाही आणि मानवी हक्क उल्लंघनाचा मुद्दा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अधोरेखित झाला. हे भारताच्या दावे अधिक नैतिक व तर्कसंगत बनवते. अशा प्रकारे, भारत फक्त राज्य हिताच्या दृष्टीकोनातूनच नव्हे, तर मानवी हक्कांच्या दृष्टिकोनातूनही दहशतवादाच्या विरोधात उभे राहते, हा संदेश जागतिक समुदायात पुढे आला.

युवा आणि महिला प्रतिनिधीचे प्रतीक:

स्नेहा दुबे तुलनेने या तरुण स्त्री नेतृत्व असल्याने, त्यांच्या आवाजात एक नवीन, शक्तिशाली प्रतिमा प्रतिबिंबित होते. भारत फक्त पारंपारिक राजनयिकांद्वारेच नव्हे, तर युवा आणि महिलांच्याद्वारे देखील जागतिक मंचावर बोलत आहे. त्यांच्या तीव्र, विचारशील आणि निर्भीड शैलीने जागतिक राजकारणात भारताच्या छबीला ताजेपणा देण्यात मदत झाली. हे दहशतवादविरोधी धोरणाचे नेतृत्व करण्याच्या दृष्टिने देखील महत्त्वपूर्ण आहे.

(४) सुषमा स्वराज

भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील महिला नेतृत्वाचा विचार करताना सुषमा स्वराज यांचे नाव अत्यंत प्रभावीपणे समोर येते. त्या केवळ भारताच्या परराष्ट्र मंत्री म्हणून नव्हे, तर संयुक्त राष्ट्र महासभेत (UNGA) भारताचा ठाम, सुस्पष्ट आणि मूल्याधिष्ठित आवाज बनल्या. त्यांच्या भाषणशैलीत भारतीय सभ्यता, आधुनिक राजनीती, जागतिक मुद्द्यांची जाण, आणि मानवतावादी दृष्टिकोन यांचा सुंदर मिलाफ दिसून येतो.

(अ) UNGA मधील सुषमा स्वराज यांची भाषणशैली : संयम, ठामपणा आणि बौद्धिक स्पष्टता

त्या त्यांच्या प्रत्येक भाषणात भारताची भूमिका सांगताना ऐतिहासिक संदर्भ, ताजे डेटा, आणि स्पष्ट राजनैतिक मुद्दे यांचा वापर करत. त्यांच्या भाषणात राजनैतिक नम्रता होती; परंतु तेवढ्याच ठामपणे भारताची सार्वभौम भूमिका, सुरक्षा प्रश्न, आणि विकासाचा दृष्टीकोन मांडला जात असे. २०१४ नंतर त्यांनी बहुतेक वेळा हिंदीतून भाषण करून भाषिक समतेचा जागतिक संदेश दिला. यामुळे भारतीय भाषांचे आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावरील प्रतिनिधित्व वृद्धिंगत झाले.

(ब) दहशतवादावरील भारताची ठाम भूमिका

त्यांनी अनेक भाषणांमध्ये पाकिस्तानच्या "दहशतवादाचे पोषण करणाऱ्या" भूमिकेकडे लक्ष वेधले. "भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील फरक असा की भारत डॉक्टर तयार करतो आणि पाकिस्तान दहशतवादी." ही भूमिका जगभर चर्चेत आली आणि भारताचा सुरक्षा मुद्दा अधिक गांभीर्याने घेतला जाऊ लागला. त्यांनी असा मुद्दा मांडला की "चांगला दहशतवाद-वाईट

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

दहशतवाद" अशी कोणतीही श्रेणी असू शकत नाही. जगातील सर्व राष्ट्रांनी एकत्र येऊन दहशतवादाचा मुकाबला करावा. हा संदेश त्यांनी प्रभावीपणे दिला.

(क) विकास-आधारित राजनीती

सुषमा स्वराज यांनी भारताला "जागतिक विकासभागीदार" म्हणून सादर केले. SDGs (Sustainable Development Goals) मध्ये भारताची भूमिका त्यांनी स्वच्छ भारत अभियान, मातृ-शिशु आरोग्य कार्यक्रम, जनधन–आधार–मोबाइल त्रयी, डिजिटल इंडिया, ऊर्जा सुरक्षिततेसाठी आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA) या उपक्रमांनी जागतिक विकासात महत्त्वाची भूमिका निभावणारे राष्ट्र म्हणून भारताला प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

(ड) मानवतावादी राजनीती

सुषमा स्वराज यांची एक वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख म्हणजे त्यांची **मानवतावादी राजनीती**. परराष्ट्र खात्याचे आधुनिकीकरण करत त्यांनी ट्विटरद्वारे हजारो भारतीयांना संकटातून बाहेर काढले.

UN मधील भाषणांमध्ये त्यांनी "भारतीय राजनीतीचे मानवीय स्वरूप" अधोरेखित केले. युद्धग्रस्त प्रदेशातील भारतीयांची सुटका, येमेन, इराक, लिबिया येथील भारतीयांना सुरक्षित बाहेर काढण्यात त्यांच्या प्रयत्नांचे UN पातळीवर कौतुक झाले.

महिला राजनीतिक नेतृत्वाचे आदर्श मॉडेल:

UNGA मध्ये त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की, "सशक्त महिला म्हणजे सशक्त राष्ट्र." यांच्या काळात भारताचे UN मधील नेतृत्व मजबूत झाले, भारताला "विश्वसनीय भागीदार" म्हणून मान्यता मिळाली. दक्षिण आशियातील स्थैर्य आणि सुरक्षा प्रश्नांवर भारताची भूमिका ठळक झाली. ग्लोबल साउथचा प्रमुख आवाज म्हणून भारत उदयास आला. UNGA मधील सुषमा स्वराज यांची भूमिका ही ठाम राजनीती + नैतिक राजकारण + मानवतावादी मूल्ये यांचा अद्वितीय संगम होती. त्यांच्या भाषणांनी भारताची प्रतिमा केवळ राजकीयदृष्ट्या मजबूत केली नाही, तर जगभरातील सर्वसामान्य लोकांच्या नजरेत भारताला मानवी मूल्यांना अग्रस्थान देणारे राष्ट्र म्हणून गौरव प्राप्त करून दिला.

महिला नेतृत्वामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरणात झालेले बदल:

भारतीय महिला राजदूत, राजनीतिज्ञ आणि UN-आधारित प्रतिनिधी यांनी गेल्या दोन दशकांत भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा अधिक मानवकेंद्रित, संतुलित, तथ्याधिष्ठित आणि जागतिक स्तरावर स्वीकारार्ह बनवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

(१) Soft Power Diplomacy अधिक प्रभावी झाली

भारतीय महिलांनी भारतीय "सांस्कृतिक ओळख" जागतिक स्तरावर सहज, विश्वासार्ह आणि सहानुभूतीपूर्ण पद्धतीने पोहोचवली. भारतीय महिला राजदूतांनी UN मधील आंतरराष्ट्रीय योग दिन (२१ जून) जागतिक पातळीवर प्रस्थापित करण्यासाठी भारताचे सांस्कृतिक-diplomacy प्रयत्न अधिक प्रभावीपणे पुढे नेले. आयुर्वेद, योग-थेरेपी, मानसिक आरोग्य, पर्यावरणपूरक जीवनशैली या भारतीय तत्त्वज्ञानांना "मानवकल्याण आधारित" दृष्टी देऊन मांडले. भारतीय महिला राजदूतांनी भारतीय diaspora च्या सामर्थ्याला सांस्कृतिक-Soft Power चा एक भाग म्हणून प्रभावीपणे सादर केले. महिला नेतृत्वामुळे भारताची Soft Power राजनीती अधिक सहानुभूतीपूर्ण, अधिक संवाद-आधारित, मानवकेंद्रित (human-centric diplomacy) झाली आहे. हे कठोर-राजकारणाच्या (hard security politics) सोबत संतुलन निर्माण करते.

(२) Gender-Responsive Foreign Policy ची संकल्पना पुढे आली

भारतीय महिला प्रतिनिधींच्या उपस्थितीमुळे परराष्ट्र धोरण अधिक समावेशक, लिंगसंवेदनशील आणि सामाजिक वास्तवाशी जोडलेले बनले आहे. WPS (Women, Peace & Security) अजेंड्यावरील सक्रिय भूमिका संघर्षग्रस्त भागात महिलांचे संरक्षण, लैंगिक हिंसेविरोधातील धोरण, शांतता प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग यासाठी भारताचे धोरण अधिक स्पष्ट झाले. ग्लोबल धोरणांमध्ये जेंडर-समावेशनाची मागणी भारताने UN परिषदांमध्ये आता "लिंगसमता आणि महिला सक्षमीकरण" हा स्वतंत्र आधारस्तंभ म्हणून स्वीकारला. विकसनशील देशांमध्ये महिला विकास मॉडेलचा प्रसार भारतीय महिला प्रतिनिधींनी स्वयंसाहाय्य गट (SHGs), डिजिटल सक्षमीकरण, शिक्षण आणि आरोग्य या भारतीय मॉडेलचे यश जागतिक स्तरावर दाखवले. हे बदल भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला मूल्याधिष्ठित (value-based) आणि समावेशक (inclusive) स्वरूप देतात.

(३) आंतरराष्ट्रीय मंचांवर कठोर परंतु संतुलित भारतीय भूमिका विकसित

भारतीय महिला राजनीतिज्ञांनी जागतिक राजकारणात भारताचा आवाज तथ्याधारित, कठोर पण न diplomatic शैलीत संतुलित, भावनाशून्य, पण मूल्यांवर आधारित करण्यात प्रभाव टाकला.

निष्कर्ष (Conclusion):

भारतीय महिला प्रतिनिधींनी संयुक्त राष्ट्रांच्या व्यासपीठावर केलेले कार्य हे केवळ "प्रतिनिधित्व" नसून, भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या स्वभाव, गाभा आणि तत्त्वज्ञानात घडवलेल्या व्यापक परिवर्तनाचे प्रतिबिंब आहे. जागतिक स्तरावर चालणाऱ्या राजनैतिक संवादात महिलांनी घडवलेली ही उपस्थिती भारताला अधिक संवेदनशील (sensitive), मानवाधिष्ठित (people-

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

centric), न्यायाधिष्ठित (justice-oriented) आणि प्रगत (progressive) राष्ट्र म्हणून उभे करण्यास मोठ्या प्रमाणात सहाय्य करते. भारतीय महिला राजनीतिज्ञांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या विविध अंगांमध्ये UNGA, UNSC, UNHRC, UN Women, ECOSOC, Peacekeeping मध्ये सक्रिय नेतृत्व करताना पारंपरिक राजनीतीला एक नवीन नैतिक दिशा दिली आहे. त्यांच्या नेतृत्वामुळे भारताचे परराष्ट्र धोरण केवळ भू-राजकीय हितसंबंधांच्या चौकटीत सीमित न राहता मानवाधिकार, लैंगिक-समानता, न्याय, शांतता आणि शाश्वत विकास या सार्वत्रिक मूल्यांशी अधिक सुसंगत झाले आहे.

भारतीय महिला प्रतिनिधींचे योगदान तीन पातळ्यांवर विशेष महत्त्वाचे ठरते:

1. **मूल्याधिष्ठित नेतृत्व:** त्यांनी संघर्षग्रस्त भागातील महिला-मुलींचे हक्क, शांतता निर्मिती, मानवाधिकारांचे संरक्षण, आणि तृतीयपंथीय-संवेदनशील धोरणांचा स्वीकार यासाठी जागतिक प्रणालीला प्रेरित केले.
2. **कठोर आणि संतुलित राजनीती:** दहशतवाद, सीमा-पार दादागिरी, मानव तस्करी, कट्टरपंथीकरण अशा कठोर सुरक्षा प्रश्नांवर भारताची भूमिका महिलांनी अत्यंत तथ्याधिष्ठित, शांत आणि प्रभावी पद्धतीने मांडली.
3. **शाश्वत विकास आणि Global South नेतृत्व:** भारताच्या विकास मॉडेलचे डिजिटल समावेशन, महिला सक्षमीकरण, आरोग्य, शिक्षण, तंत्रज्ञान न्याय हे वैशिष्ट्य जागतिक दक्षिणी देशांसाठी मार्गदर्शक ठरावे यासाठी महिलांनी सक्रीय प्रयत्न केले.

परिणामी, भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा केवळ उदयोन्मुख महासत्ता अशी उरली नाही; तर जबाबदार, सहानुभूतीपूर्ण, नैतिक आणि शांततावादी राष्ट्र म्हणूनही जगात स्वीकारली जाऊ लागली. बदलत्या जागतिक व्यवस्थेत, जिथे "शक्ती" आणि "मानवी मूल्ये" यांच्यातील समतोल महत्त्वाचा ठरतो, तिथे भारतीय महिला प्रतिनिधींचे नेतृत्व भारताला एक मानवी मुखवटा असलेला, मूल्य-केंद्रित आणि विवेकी राष्ट्र म्हणून अधिक दृढ करते. अशा रीतीने, संयुक्त राष्ट्रांमधील भारतीय महिला नेतृत्व हे आधुनिक भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे नवे स्वरूप, नवी नैतिक चौकट, आणि नवे जागतिक स्थान निश्चित करणारे ठरले आहे. त्यांच्या योगदानामुळे भारत भविष्यात आणखी अधिक समतोल, संवाद-आधारित, राजनीतिक प्रगल्भता असलेला आणि शाश्वत शांततेसाठी कटिबद्ध राष्ट्र म्हणून ओळखला जाईल हे निश्चित आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) *देशमुख, अ. (२०१८). भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास. पुणे: प्रतिष्ठान प्रकाशन.*
2) *कुलकर्णी, एस. (२०२०). महिला नेतृत्व आणि आधुनिक राजकारण. मुंबई: ज्ञानदीप पब्लिकेशन.*
3) *पाटील, र. (२०१९). जागतिकीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध. नागपूर: विदर्भ बुक्स.*
4) *जोशी, म. (२०२१). भारतीय महिला आणि संयुक्त राष्ट्र. दिल्ली: नॅशनल बुक्स इंडिया.*

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

5) *शिंदे, पी. (२०२२). स्त्रीवाद आणि आंतरराष्ट्रीय मुत्सद्देगिरी. मुंबई: राजहंस प्रकाशन.*

6) *इनामदार, एस. (२०२०). भारतीय परराष्ट्र धोरणातील बदलते प्रवाह. पुणे: परिवर्तन पब्लिकेशन.*

7) *भोसले, डी. (२०२५). महिला सक्षमीकरण आणि जागतिक धोरणे. कोल्हापूर: नेशन प्रेस.*

8) *जगताप, व. (२०१८). भारतीय मुत्सद्देगिरी: इतिहास आणि आधुनिक परिप्रेक्ष्य. मुंबई: यूनिव्हर्सल बुक हाऊस.*

Cite This Article:
***डॉ. घोडके सं. वि. व श्री. साळुंके प्र. बा.* (2025).** *भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या परिवर्तनशील प्रवाहात संयुक्त राष्ट्रसंघातील महिला प्रतिनिधींचे योगदान: एक चिकित्सक अभ्यास.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 202–215.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

भारतीय डायस्पोरा - परदेशात भारतीयांचा प्रभाव

-श्री.कुणाल संतोष वानखेडे,

** संशोधन विद्यार्थी , के.जे. सोमय्या कॉलेज ऑफ आर्ट्स, कॉमर्स & सायन्स ,कोपरगाव.*

सारांश:

भारतीय डायस्पोरा म्हणजे भारताबाहेर स्थायिक झालेले भारतीय वंशाचे लोक, ज्यांनी विविध देशांमध्ये आपले सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अस्तित्व निर्माण केले आहे. सध्या सुमारे ३२ दशलक्षांहून अधिक भारतीय मूळाचे नागरिक जगभरातील २०० हून अधिक देशांमध्ये राहतात, ज्यामुळे भारतीय डायस्पोरा हा जगातील सर्वात व्यापक आणि प्रभावशाली प्रवासी समुदाय ठरतो. या समुदायाने भारताच्या आर्थिक प्रगती, सांस्कृतिक प्रसार, राजनैतिक संबंध आणि आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा वृद्धिंगत करण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. या सोबतच भारतीय डायस्पोरा हा भारतातील परदेशात मोठे राजकीय पद, आर्थिक स्थितीत बळकट असल्याने तो अतिशय महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असल्याचे दिसून येते.

कीवर्ड : *डायस्पोरा, भारतीय डायस्पोरा, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक प्रभाव, पद, SOFT POWER, BRAIN DRAIN, BRAIN GAIN*

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

प्रस्तावना:

स्थलांतर ही आपली सर्व प्रकारच्या चल सजीवांची सहज प्रवृत्ती आहे. जीव जगण्याच्या-वाचविण्याच्या प्राणी मात्रांचा सर्वात महत्त्वाचा पर्याय म्हणजे स्थलांतर. माणसाने पाहिलं पाउल उचललं ते अन्न आणि सुरक्षित निवाऱ्यासाठी, टोळ्या बनवल्या, देव आणि धर्म संकल्पना रुजत गेली, शेतीचा शोध लागला टोळ्यांना स्थिरता आली. पण जग जमीन मालक आणि मजूर यांत विभागलं गेल आणि समूहात सरमंजशाही अवतरली, सरमंजशाहीने घोड्याचा वापरला चालना दिली, यातून मालकी हक्काची भूक विस्तारत गेली. आधी जन्मभूमीवर हक्क प्रस्थापित करण्याचा ईर्षेने माणूस एका जागेवरून दुसऱ्या जागी स्थलांतर करत राहिला. तराफा-नावा-बोटी जहाजांचा शोध लागला. मग केवळ प्रदेश नव्हे. देश पादाक्रांत करण्याच्या आणि देव-धर्माच्या प्रचार-प्रसाराच्या ईर्षेने समुद्र मार्गाने स्थलांतराची प्रक्रिया सुरू झाली, सत्तेच्या महत्वकांक्षाने संघर्ष-युद्धाला धग दिली, विजेत्यांसोबत समूह स्थलांतर झाले, पराभूतानाही सक्तीने स्थलांतराचा मार्ग पत्करावा लागला अशा रीतीने जगातील मानवी स्थलांतरीतांचा प्रवास दिसून येतो.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी ज्ञान-विज्ञानाच्या प्रसारा पाठोपाठ इंग्लडमध्ये औद्योगिकीकरणाने वेग घेतला यामुळे मानवी इतिहासातला स्थलांतराचा एक महत्त्वाचा टप्पा झाला. औद्योगिकरणाची गरज म्हणून दळणवळणाची साधने जन्माला आली. २०व्या शतकाच्या प्रारंभी लागलेल्या विमानाच्या शोधाने माणसाच्या स्थलांतराचा वेग प्रचंड प्रमाणात वाढला. पण यासोबतच युध्ये-लढाई, क्रांती ह्या नेहमीच रक्तरंजित असतात. अशा लहान-मोठ्या उद्रेकांच्या काळात असंख्य लोक नाईलाजाने स्थलांतर करतात. एखाद्या ठिकाणाची लोकसंख्या वाढते तेव्हाही जगण्यासाठी स्थलांतर होते, स्थलांतर प्रक्रियेच्या परिणामी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थैर्य हरवते समतोल हरवतो. त्यामुळे मानवी समाज मानसिकदृष्ट्याही अस्थिर बनतो. पृथ्वीच्या पाठीवर पूर्वापार झालेल्या आणि आजही होत असलेल्या स्थलांतराचे वैश्विक स्वरूप आणि त्यामुळे झालेली मानवजातीची उत्क्रांती ही एक सकारात्मक प्रक्रिया मानली जाते.

१९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात डायस्पोरा ही संकल्पना सामाजिक शास्त्रात मूलतः रूढ झाली. डायस्पोरा हा एक ग्रीक मुळचा शब्द आहे. ज्याचा अर्थ बियाणे विखुरणे किंवा पेरणे असा होतो. डायस्पोरा हा शब्द ज्यू लोकांनी जगासमोर आणला. राज्यशास्त्रानुसार राज्य निर्मितीचे एकूण चार घटक सांगितले आहेत. १.लोकसंख्या २.भूप्रदेश ३.शासनसंस्था ४.सार्वभौम. ज्यू लोकांची संख्या जगभरात विखुरली होती. हिटलरचा छळ व इतर राष्ट्रांनी दिलेली दुय्यम वागणूक यातून स्वाभिमान जागा होऊन एक राष्ट्र ही संकल्पना निर्माण होऊन आजचा इस्राइल हा देश अस्तित्वात आला. नंतर या शब्दाची व्याप्ती वाढत गेली. नोकरी, व्यवसाय किंवा इतर कोणत्याही हेतूने जगाच्या इतर भागात राहण्यासाठी मूळ जमीन सोडलेल्या लोकांचा संदर्भ घेण्यासाठी याचा वापर केला जाऊ लागला. त्यानुसार भारतीय डायस्पोरा ही संज्ञा उदयास आली, आज ही एक सामान्य संज्ञा आहे. जी सध्या प्रजासत्ताकच्या सीमेमध्ये असलेल्या प्रदेशामधून स्थलांतरित झालेल्या लोकांना संबोधित करण्यासाठी वापरली जाते. यात अनिवासी भारतीय (NRI) भारतीय मूळ व्यक्ती (PIO) यांचा समावेश आढळतो. भारतीय मुळचा परदेशस्त समुदाय हा ३० दशलक्षाहून अधिक असल्याचा अंदाज आहे. आज भारत सरकार भारतीय डायस्पोराचे महत्व ओळखते. कारण यामुळे भारताला राजकीय, आर्थिक, आणि सामाजिक स्वरूपाचे जागतिक फायदे मिळतात.

जगातील सर्वात मोठा असा डायस्पोरा जेव्हा कोणत्या देशाचा आहे तेव्हा असे लक्षात येते कि भारतीय डायस्पोरा हा जगात सर्वात मोठा आहे. जगातील विविध भागांमध्ये वैविध्यपूर्ण भारतीय समुदायाच्या लक्षणीय उपस्थितीचाही अनेक देशांशी भारताच्या राजनैतिक संबंधावर परिणाम झाला आहे. आखाती देशांमधील भारतीय कामगारांचे शोषण, अमेरिकेत वाढते भारतीय लोक आणि उपराष्ट्रपती पदाचा उमेदवार, नोकरीच्याठिकाणी भारतीय वंशाचा लोक अल्पसंख्याक असून मुख्य प्रवाहात आल्याने AMERICA FIRST सारख्या धोरणांची निर्मिती, तसेच अमेरिकेत 'HOWDY, MODI!' सारख्या कार्यक्रमातून ५०,००० अमेरिकेत असलेले भारतीय कार्यक्रमात उपस्थित होते अंतर्गत राजकीय फायद्यापोटी कार्यक्रमाचे

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

(स्त्रोत : www.IndianDiaspora.org)

आयोजन केले, ब्रिटनमधील पंतप्रधान प्रधानाच्या पदाच्या शर्यतीत ऋषी सूनक होते. जरी सध्या पंतप्रधान म्हुणुन निवडून नाही आलेत तरी ब्रिटनची बिघडती आर्थिक परिस्थितीचे भाकीत खरे ठरवतांना दिसून येते, कॅनडात शीख समुदायासाठी उद्योगांसाठीहीचे अनुकूल वातावरण या सर्व कारणांमुळे श्रीमंत असा भारतीय डायस्पोरा अल्पसंख्याक असूनही मुख्य प्रवाहात आल्याचे दिसून येते.

भारतीय डायस्पोरा राजकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्राला विकसित करण्यासाठी एक SOFT POWER यजमान राष्ट्रांत निर्माण होते व मायदेशीत उद्योगधंदेसाठी आकर्षित केले जाते. भारतीय डायस्पोरा हा आज जागतिक संस्कृतीचा एक महत्वाचा आणि काही बाबतीत अद्वितीय शक्ती आहे. भारत सरकार भारतीय डायस्पोराला विविध योजना व प्रोत्साहन देते. महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेतून शिक्षण घेवून मातृभूमीवर परत आले. या दिवशी BRAIN DRAIN सारख्या संकल्पनेतून BRAIN GAIN संकल्पनेचा आदर्श भारतीय डायस्पोरा समोर ठेवला. यासाठी ९ जानेवारी हा दिवस भारतीय प्रवासी दिवस म्हणून साजरा केला जातो. भारतीय डायस्पोराला सांस्कृतिक-राजकीय दृष्टीकोनातून एकत्र आणणे. तसेच संस्कृती, परंपरा, त्यातून राजकीय लाभासाठी व आर्थिक गुंतवणूकीसाठी आकर्षित केले जाते. MAKE IN INDIA सारख्या योजनाच्या माध्यमातून उद्योगपतींना आकर्षित करून भारतास सक्षम राष्ट्र बनवणे हा हेतू दिसून येतो. भारतीय पंतप्रधानाच्या विदेश भेटी त्यात मुख्यतः भारतीय डायस्पोरा संबोधित करून आर्थिक तसेच राजकीय हेतू साध्य केला जातो. भारतीय डायस्पोरा मायदेशी परत यावा यासाठी भारत सरकार डायस्पोराला मातृभूमीची ओढ लागावी यासाठी प्रयत्नशील आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

जगातील वेगवेगळ्या ठिकाणावरील प्रमुख भारतीय डायस्पोराचा प्रभाव :

राजकीय आणि धोरणात्मक प्रभाव:

मातुभूमी नसलेल्या प्रदेशातील भारतीय लोक हे प्रमुख क्षेत्रांमध्ये भारताच्या हिताचे महत्त्वाचे समर्थक करतात याच बरोबर राजकीयदृष्ट्या अनेक घटक एकत्र आलेले दिसतात :

उदा. १. अमेरिकेत, अमेरिका-भारत राजकीय कृती समिती (USINPAC) आणि काँग्रेसमधील इंडिया कॉकस सारख्या संघटनांनी द्विपक्षीय संबंध मजबूत करण्यासाठी लॉबिंग केले आहे, विशेषतः २००८ च्या नागरी अणु कराराच्या वेळी. २. युनायटेड किंग्डम आणि कॅनडामध्ये, भारतीय वंशाचे राजकारणी प्रभावशाली पदांवर आहेत, बहुतेकदा भारताशी जवळचे संबंध राखण्याचा सल्ला देतात. ३. आखाती देशांमध्ये डायस्पोराच्या उपस्थितीमुळे भारताला लाखो भारतीय कामगारांचे कल्याण सुनिश्चित करून या प्रदेशासोबतची ऊर्जा आणि कामगार राजनैतिक कूटनीति मजबूत करण्यास प्रोत्साहित केले आहे.

भारतीय डायस्पोराचे आर्थिक योगदान:

भारत हा जागतिक स्तरावर सर्वात मोठा रेमिटन्स प्राप्तकर्ता आहे, २०२३ मध्ये त्यांना १२५ अब्ज अमेरिकन डॉलर्सपेक्षा जास्त रक्कम मिळाली (जागतिक बँक, २०२४). या रकमेमुळे केवळ लाखो कुटुंबांनाच मदत होत नाही तर भारताच्या परकीय चलन साठ्यात आणि आर्थिक स्थिरतेतही योगदान मिळते. यामुळे भारतीय परकीय चलनाचा साठा अधिक वाढत जात आहे. याव्यतिरिक्त, डायस्पोरा उद्योजकांनी थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) आणि तंत्रज्ञान भागीदारी सुलभ केली आहे, विशेषतः आयटी, आरोग्यसेवा आणि अक्षय ऊर्जा यासारख्या क्षेत्रात.

भारतीय डायस्पोराचा मानवतावादी सहभाग आणि संकट प्रतिसाद:

जागतिक संकटांच्या काळात, डायस्पोरा नेटवर्क्सने मानवतावादी मदत आणि धोरण वकिलीमध्ये प्रमुख भागीदार म्हणून काम केले आहे. यामुळे जगात भारताचे नावलौकिक झालेले दिसते.

कोविड-१९ साथीच्या काळात, भारतीय डायस्पोरा संघटनांनी भारतासाठी वैद्यकीय मदत, लस मदत आणि निधी संकलन एकत्रित केले.

रशिया-युक्रेन संघर्षादरम्यान (२०२२), डायस्पोरा नेटवर्क्सनी भारतीय विद्यार्थ्यांना बाहेर काढण्यास पाठिंबा दिला.

अशा कृतींमुळे जागतिक, दयाळू समुदाय असलेल्या राष्ट्र म्हणून भारताची प्रतिमा उंचावते.

भारतीय डायस्पोरासाठी सहभागाची संस्थात्मक यंत्रणा:

भारत सरकारने अनेक यंत्रणांद्वारे डायस्पोरा राजनैतिकतेला संस्थात्मक स्वरूप दिले आहे:

परराष्ट्र मंत्रालय (MEA) परदेशी भारतीय व्यवहार विभागाद्वारे डायस्पोरा प्रकरणांवर देखरेख करते.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रवासी भारतीय दिवस (PBD) डायस्पोरा कामगिरी ओळखणारा द्वैवार्षिक कार्यक्रम घेतला जातो.

प्रवासी भारतीय नागरिक (OCI) मर्यादित दुहेरी-नागरिकत्व अधिकार प्रदान करते.

इंडियन कौन्सिल फॉर कल्चरल रिलेशन्स (ICCR) सांस्कृतिक राजनैतिकता आणि शैक्षणिक देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देते.

इंडिया डेव्हलपमेंट फाउंडेशन ऑफ ओव्हरसीज इंडियन्स (IDF-OI) डायस्पोरामधील परोपकारी योगदानांना सुलभ करते.

हे फ्रेमवर्क भारत आणि त्याच्या जागतिक समुदायामधील प्रतीकात्मक आणि वास्तविक दोन्ही कनेक्शन सक्षम करतात.

डायस्पोरा राजनैतिकतेतील आव्हाने:

डायस्पोरा राजनैतिकतेची क्षमता प्रचंड असली तरी, अनेक आव्हाने देखील आहेत हे आव्हाने पुढीलप्रमाणे:

विविध हितसंबंध : भारतीय डायस्पोरा एकसंध नाही; प्राधान्ये प्रदेश, वर्ग आणि पिढीनुसार बदलतात. यामध्ये एकसूत्रता नाही. उदा. मराठी डायस्पोरा, बंगाली, गुजराथी, तमिळ, भारतीय मुस्लीम, हिंदू, अशाप्रकारे जातीनुसार, समाजानुसार, धर्मानुसार या डायस्पोरा विविध बाबतीत विखुरल्या स्वरूपाचा दिसतो.

राजकीय संवेदनशीलता : भारतीय डायस्पोरा सक्रियता, विशेषतः देशांतर्गत भारतीय राजकारणाबाबत, कधीकधी द्विपक्षीय संबंधांवर ताण आणू शकते.

ओळख कमी करणे : दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पिढीतील भारतीयांना त्यांच्या पूर्वजांच्या मातृभूमीशी कमी जोडलेले वाटू शकते. मातुभूमिशी असलेली ओळख नवीन पिढ्यांना अवगत होत नसल्याने ते आपले पूर्वजांशी असलेले आपले नाते तोडत असल्याचे समजते.

महत्व:

जागतिकीकरणामुळे आणि जागतिक आर्थिक व्यवस्थेच्या उदारीकरणामुळे वाहतूक आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या जलद प्रगतीमुळे वेळ आणि जागा कमी झाली आहे, ज्यामुळे त्यांच्या मूळ देशांशी त्यांचे सामाजिक-आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संबंध अधिक घट्ट झाले आहेत. त्यामुळे, डायस्पोरांना केवळ आंतरराष्ट्रीय स्तरावरच नव्हे, तर देशांतर्गत राजकीय आणि आर्थिक घडामोडीं मध्येही पूर्वीपेक्षा जास्त महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अखेरीस, ते दोन्ही बाजूंसाठी प्रमुख राजकीय आणि आर्थिक परिणामांसह फायद्याचे आहे. तसेच त्यांची मातृभूमी आणि यजमान भूमी ज्याला आपण जन्मभूमि आणि कर्मभूमी असे म्हणू शकतो. ते एक 'अपरिहार्य दुवा' म्हणून उदयास आले आहेत. भारताच्या परराष्ट्र धोरणात ते अधिकाधिक प्रभावशाली बनले आहे आणि विविध पातळ्यांवर आपली योग्य भूमिका लक्षात घेऊन, भारत आपल्या डायस्पोरामध्ये सहभागी होण्यासाठी आणि त्याचा फायदा घेण्यासाठी ठोस प्रयत्न करत आहे, जे अंदाजे 25 दशलक्ष आहेत आणि 136 देशांमध्ये विखुरलेले आहेत. त्याचा आकार आणि विस्तार लक्षात घेता, "भारतीय डायस्पोरामध्ये सूर्य कधीच मावळत नाही"

असा भारत सरकारच्या भारतीय डायस्पोरावरील उच्चस्तरीय समितीच्या अहवालात योग्यरित्या उल्लेख केला आहे. हे ओळखले जाते की डायस्पोरा धोरण आणि देशाच्या परराष्ट्र धोरणाचा एकसमान परराष्ट्र व्यवहारात डायस्पोराच्या अंतर्भूत भूमिकेमुळे आहे. यातून संपूर्ण जगभरातील डायस्पोरा हा यजमान देशांशी तसेच मूळ मातृभूमीस राजकीयरित्या कार्यरत असल्याचे दिसते. भारतामध्ये आज खूप मोठ्या संख्येने आणि मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर होत असूनही त्याबाबत होणारी चर्चा, लिखाण, संशोधन खूप मर्यादित स्वरूपाचे आहे. त्यासाठी या विषयाची जागरूकता तसेच महत्व निर्माण होण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे.

स्थलांतर हा आता मानवप्राण्याच्या जगणा-मरणाशी निगडीत असा अतिशय महत्वाचा विषय झाला आहे, त्याचे पडसाद साहित्यात, कलाविश्वात, भाषेत उमटले तसेच राजकारणात, धर्मात, तत्वज्ञानात, अर्थकारणात, अध्यात्मात आणि विज्ञानात उमटत आहे. भारताला जागतिक घडामोडीच्या केंद्रस्थानी ठेवण्यासाठी भारतीय डायस्पोरा महत्वपूर्ण भूमिका बजावतो. भारतीय वंशाचे बरेच लोक अनेक देशांमध्ये उच्च राजकीय पदांवर कार्यरत आहे. भारतीय डायस्पोरा हा अनेक विकसित देशांमधील सर्वात श्रीमंत अल्पसंख्यांपैकी एक आहे. यामुळे भारताच्या हितसंबधासाठी अनुकूल वातावरण तयार करण्यास मदत होत आहे. भारतीय डायस्पोरा समुदाय परराष्ट्र धोरण आणि संबंधित सरकारी क्रियाकल्पासाठी महत्वाचा विषय बनला आहे. डायस्पोरा आपल्या मातृभूमीच्या देशांतर्गत राजकीय क्षेत्रांच्या चिंतेच्या मुद्यावर दबाव अनु शकतो. भारतीय डायस्पोरा हा आंतरराष्ट्रीय समुदाय थेट तृतीय पक्ष आणि तसेच आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी संलग्न होऊ शकतात. १९ व्या शतकात वसाहतवादामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक मजबूरीमुळे भारतीय वंशाचे लोक लक्षणीय संख्येने परदेशांत स्थलांतरित होऊ लागले. जगात चिनी लोकांशिवाय, भारतीय लोक सुरुवातीला आफ्रिका, दक्षिणपूर्व आशिया, फिजी, कॅरेबियन देशांमध्ये पसरले ही लाट प्रामुख्याने ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीत स्वस्त मजुरांच्या प्रचंड मागणीला बळी पडले.

भारत हे परदेशी देशांसाठी अधिकाधिक आकर्षक राष्ट्र बनत आहे ज्यामुळे डायस्पोरासाठी त्यांच्या राहणाऱ्या देशांना अधिक अनुकूल वातावरण मिळत आहे. डायस्पोरांचा सकारात्मक परिणाम भारत सरकारला त्यांच्या अधिक जवळ जाण्यास आणि त्यांच्या सहकार्याने अधिक फायदे मिळविण्यास प्रवृत्त तर डायस्पोरांचा नकारात्मक परिणाम भारत सरकारला त्यांच्या अधिक दूर जाण्यास आणि त्यातून तोटे मिळविण्यास प्रवृत्त करते. यातूनच असे दिसून येते कि, मानवी जीवनात कितीही संकट आली तरीही मानवजातीच्या अखंड प्रगतीसाठी सक्तीने व स्वच्छेने सतत स्थलांतर करत राहण. गरजेचंआहे. कारण हीच गरज मानवी अस्तित्वाची पहिली आणि शेवटची खून असणार आहे. पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीचा स्थलांतराचा विषय न संपणारा असल्या कारणाने या विषयाचे महत्व आजही आणि तसेच भविष्यात ही तसेच राहणार आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

उपाययोजना:

संयुक्त राष्ट्र संघाने “International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families” या शीर्षकांतर्गत जगभरातल्या स्थलांतरितांना सुरक्षितता आणि अधिकार देऊ करणारा वचननामा जाहीर केला आहे. सन २००३ पासून हा जाहीरनामा प्रत्यक्षात लागू झाल्याचे जाहीर केले. वचननामा हा स्थलांतरित कामगार आणि त्यांच्या कुटुंबीयांचे कल्याण केंद्रस्थानी ठेवून तयार करण्यात आला असला आणि स्थलांतरित कामगार हा इथे बळी अशा अर्थाने गृहीत धरण्यात आला आहे, तरीही हाच वचननामा स्थलांतरीतांच्या जबाबदाऱ्या ही ठळकपणे निश्चित करत आहे. व त्यानुसार स्थलांतरीताना ही यजमान देशाचे व मातृभूमीच्या देशांचे कायदे काटेकोरपणे पाळणे आणि सांस्कृतिक अस्मितांचा आदर करणे याला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आला आहे. ज्यू, पौलिश, लेबनीज, इटालियन, फिलीपनो, जपानी, कोरियन, चिनी, आयरिश सारख्या अनेक देशांनी त्यांच्या डायस्पोराशी सदस्यांना दुहेरी नागरिकत्वाचा अधिकार दिला. इस्त्रायलच्या प्रमुख राष्ट्रांपैकी एक म्हणजे मोठ्या प्रमाणात परत येणे व आणणे. दोन हजार वर्ष जुन्या डायस्पोराचे स्थलांतर त्यांचे एकत्रीकरण करून संपूर्णपणे डायस्पोरा लोकसंख्या असलेला एकमेव देश इस्रायल आहे. पोलंड हा कदाचित एकमेव देश आहे. ज्यामध्ये कायदेशीर तरतूद आहे, ती ‘प्रत्यावर्तन कायदा’, पोलंड मध्ये पोलीश वंशाच्या लोकांच्या हक्कांची हमी देतो, तर ग्रीस, जपान आणि फिलिपिन्स मध्ये सदस्यांच्या पुन्हा एकत्रीकरणासाठी प्रशासकीय तरतदी आहेत. त्याकारणाने भारत सरकार राजनैतिक स्तरांवर डायस्पोराशी संवाद वाढवणे, तसेच संस्कृती, शिक्षण, प्रसारमाध्यमे, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, अशा अनेक स्तरांवर पुरेशा निधी यंत्रणेद्वारे उपक्रमांचे समर्थन करणे आवश्यक आहे. मतदानासारखा महत्वाचा अधिकारापासून आपण भारतीय डायस्पोरास वंचित ठेवत आहोत या कारणाने ते मातृभूमीशी असलेले संबंध अधिक रूढ होण्याएवजी कमी होत आहे. कॅनडा या देशातील भारतीय समुदायास अधिक योग्यतेने समजून विविध विषयांवर तोडगा काढून तेथील सरकार व भारत सरकार यामध्ये समन्वय असणे अतिशय महत्वाचा आहे, तसेच यासाठी हवी असलेली कायदेशीर मदत आणि कायदेशीर बाजू मजबूत करणे देखील गरजेचे ठरते.

निष्कर्ष :

भारतीय डायस्पोरा हा आधुनिक जागतिक व्यवस्थेमध्ये भारताचा एक रणनीतिक संपत्ती म्हणून उदयास आला आहे. त्यांच्या योगदानामुळे भारताच्या जागतिक आकांक्षा अधिक तेजीत पुढे सरकतात, तर त्यांच्या विविध अनुभवांमुळे यजमान देशांचा सामाजिक-सांस्कृतिक पटही समृद्ध होतो. यासोबतच वाईट होणारा परिणाम याचा देखील अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. भविष्यातील डायस्पोरा धोरणांनी आर्थिक हितांपलीकडे जाऊन या समुदायाला भारताच्या सामाजिक, राजनैतिक आणि भू-राजनैतिक उन्नतीचा भागीदार म्हणून पाहणे आवश्यक आहे.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

संदर्भ सूची:

1. *ahay, Anjali (2009), Indian Diaspora in the United States Brain Drain or Gain?, New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.*
2. *शेखर देशमुख २०२०, उपरे विश्व (वेध मानवी स्थलांतराचा), मनोविकास प्रकाशन पुष्ठ क्र. १६.*
3. *Varadarajan, Latha (2010), The Domestic Abroad Diasporas in International Relations, New York: Oxford University Press.*
4. *Robert Guest, "Migrationomics: How Moving Makes Us Richer." Borderless Economics: Chinese Sea Turtles, Indian Fridges and the New Fruits of Global Capitalism (New York: Palgrave Macmillan, 2011)*
5. *Committee Report "emigration management bill 2022" https://mea.gov.in/emigrationbill.htm*
6. *"परदेशी भारतीयांची लोकसंख्या". परराष्ट्र मंत्रालय , 2017.*
7. *https://www.mea.gov.in/images/pdf/1-executive-summary.pdf*
8. *S. Irudaya Rajan, India Migration Report 2014: Diaspora and Development (New Delhi: Routledge, 2015)*
9. *Arun Nair, "PM Narendra Modi At Pravasi Bharatiya Divas Says Want To Turn Brain-Drain Into Brain-Gain: Highlights". NDTV, January 8, 2017.*
10. *Book "Indian Foreign Policy, coping with the Changing World.", Muchkund Dubey*
11. *https://www.youtube.com/watch?v=-GaS1S-7Asw*

Cite This Article:
श्री. वानखेडे कु. सं. (2025). *भारतीय डायस्पोरा - परदेशात भारतीयांचा प्रभाव.* **In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI),** pp. 216–223.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रवासी भारतीय राजनय आणि परदेशातील भारतीयांचा प्रभाव : एक संशोधनात्मक अभ्यास

*** बडाख विक्रम अशोक,**

** संशोधक विद्यार्थी , रयत शिक्षण संस्थेचे रा.ब.नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर - 413709*

सारांश:

भारतीय प्रवासी समुदाय हा जगातील सर्वात मोठा प्रभावी प्रवासी समूह असून त्याची संख्या अंदाजे 3.2 कोटी पेक्षा अधिक आहे या विस्तृत व कौशल्य संपन्न भारतीय समुदायाने भारताच्या परराष्ट्र धोरणात आर्थिक विकासात सांस्कृतिक प्रतिमेत व जागतिक राजनैतिक प्रभावात महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. या संशोधन निबंधात भारतीय प्रवासी राजनय या संकल्पनेची उद्दिष्टे साधने ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि आधुनिक संदर्भातील परिणामांचा सखोल अभ्यास केला आहे.

प्रथम प्रवासी भारतीयांच्या आर्थिक योगदानाचा मोठा प्रभाव दिसून येतो परदेशातील भारतीय वार्षिक प्रचंड प्रमाणात रेमीटन्स भारतात पाठवतात ज्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला स्थिरता गुंतवणुकीत वाढ व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला आधार मिळतो.

दुसरी प्रवासी भारतीयांनी भारताची स्वतःवर जगभर वाढवली आहे योग आयुर्वेद भारतीय खाद्य संस्कृती बॉलीवूड भारतीय पारंपरिक मूल्य आणि उत्सव यामुळे भारताच्या सांस्कृतिक राजनय बळ मिळाले आहे.

तिसरी राजकीय व धोरणात्मक स्तरावर भारतीय वंशाचे अनेक नेते चूकभरातील सरकारांमध्ये महत्त्वाच्या पदावर कार्यरत आहे जसे की ब्रिटन पोर्तुगल अमेरिकेतील कॉंग्रेस सदस्य कॅरिबियन राष्ट्रातील नेते इत्यादी हे नेते भारताबद्दल अधिक सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करतात आणि द्विपक्षीय सहकार्याला चालना देतात.

चौथी भारतीय प्रवासी तंत्रज्ञान शिक्षण उद्योजकता क्षेत्रात जागतिक स्तरावर अगगन्य ठरले आहे सिलिकॉन व्हॅली पासून आफ्रिकेतील व्यापार नेटवर पर्यंत भारतीयांची उपस्थिती भारताच्या जागतिक प्रतिष्ठित भर घालत आहे.

पाचवी भारत सरकारने प्रवासी राजनी मजबूत करण्यासाठी प्रवासी भारतीय दिवस ओव्हरसीज सिटीजनशिप ऑफ इंडिया वंदे भारत मिशन यांसारखी कार्यक्रम राबवले कोविड काळातील मदत कार्यांने भारताचा विश्वास अधिक वाढवला.

या सर्वांचा एकत्रित परिणाम असा दिसतो की प्रवासी भारतीय हे भारताचे अनौपचारिक राजदूत आहेत ते आर्थिक तांत्रिक सांस्कृतिक आणि राजनैतिक क्षेत्रात भारताच्या हिताची प्रतिनिधित्व करून जागतिक पातळीवर भारतीय प्रभाव वाढवत आहे भारतीय परराष्ट्र धोरणासाठी हा प्रवासी समुदाय एक महत्त्वाचा संपत्ती आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

प्रस्तावना :

भारतीय प्रवासी किंवा इंडियन डायस पोरा हा जगातील सर्वात मोठ्या विविध आणि प्रभावी प्रवासी समूहांपैकी एक आहे. जागतिकरणाच्या प्रक्रियानंतर भारतीय मूळ लोकांचा प्रभाव आर्थिक राजकीय सामाजिक सांस्कृतिक आणि भू राजनैतिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. भारतीय प्रवासी आज 200 पेक्षा जास्त देशात कार्यरत असून त्यांची संख्या 3.5 कोटी पेक्षा अधिक आहे त्यांचे आर्थिक ताकद ज्ञान क्षमता व्यावसायिक गुणवत्ता आणि राजकीय प्रवाह यांनी भारताला जगभरात एक अनोखी सॉफ्ट पॉवर दिली आहे. या निबंधात भारतीय डायसपोरा डिप्लोमा सी या संकल्पनेचा सखोल अभ्यास केला आहे.

भारतीय प्रवासी समुदाय ऐतिहासिक पार्श्वभूमी भारतीय प्रवासाची प्रक्रिया विविध टप्प्यात विभागली जाते. प्राचीन व मध्यकालीन टप्पा भारतीय व्यापारी पूर्व आशिया व मध्य आशिया येथे व्यापारासाठी जात.

बौद्ध व हिंदू संस्कृतीचा प्रसार या प्रवासातून सुरू झाला. वसाहतकाल 19 व्या शतकात ब्रिटिश फ्रेंच व अन्य व सातवाद्यांनी भारतीयांना बंदीत कामगार म्हणून, मॉरिशस दक्षिण आफ्रिकेत नेले. स्वातंत्र्यानंतरचा काळ शिक्षण नोकरी व्यवसाय तंत्रज्ञान आयटी यामुळे भारतीयांचे अमेरिकेत कॅनडात युरोपात स्थलांतर प्रवासी भारतीय राजनय संकल्पना व सिद्धांत परदेशातील भारतीय समुदायाचे आर्थिक राजकीय सांस्कृतिक तांत्रिक संसाधने भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणात वापरण्याची प्रक्रिया ही संकल्पना तीन सिद्धांतिक आधारावर उभी आहे.

- सॉफ्ट पॉवर थिअरी
- आंतर प्रादेशिक थिअरी
- पब्लिक डिप्लोमा सी

भारतीय प्रवासी समुदायाची रचना व वैशिष्ट्ये :

- उच्च कौशल्य असलेला प्रवासी वर्ग
- निम्न कौशल्य किंवा करारबद्ध मजूर
- व्यापारी समुदाय
- राजकीय प्रभाव असलेला समुदाय

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

परदेशातील भारतीयांचा भारतावर बहुआयामी प्रभाव :-

भारतीय प्रवासी भारताला पाच प्रमुख क्षेत्रात योगदान देतात

- आर्थिक
- राजकीय
- सांस्कृतिक
- ज्ञान व तंत्रज्ञान
- सामाजिक व मानवी मदत

यामुळे भारताचे डायस पोरा नेटवर्क ग्लोबल इंडिया या संकल्पनेला बळकटी देते.

आर्थिक राजनयातील योगदान:

रिमीटन्स

भारत हा जगातील सर्वाधिक रेमीटर्स मिळविणारा देश आहे गेल्या काही वर्षात रिमिक्स 85 ते 100 अब्ज डॉलर पर्यंत वाढले आहे . एफडीआय व्यावसायिक भागीदारी सिलिकॉन व्हॅली मधील भारतीयांनी भारतीय स्टार्टअप इकोसिस्टीमला जागतिक नेटवर्कशी जोडले. व्यापार विस्तार गल्फ आफ्रिका आणि दक्षिण पूर्व आशिया मध्ये भारतीय व्यापाऱ्यांनी व्यापार वृद्धीसाठी गेटवे तयार केले.

राजकीय व भू राजनैतिक प्रभाव :

लॉबिंग नेटवर्क:

अमेरिकेत यु एस इंडिया पॉलिटिकल ॲक्शन कमिटी सारख्या संस्थांनी भारत अमेरिका संबंध मजबूत केले .

राजकीय प्रतिनिधित्व ऋषी सोनक कमला हॅरीस यांनी भारतीय प्रतिमा आणि मुद्द्यांना जागतिक मुक्काम मिळवून दिला. रणनीतीक भागीदारी इंडो पॅसिफिक धोरणात भारतीय कौशल्य आधारित समुदायाचा प्रभाव सुरक्षा सहकार्य वाढवण्यासाठी प्रवासी माहिती नेटवर्क उपयोगी

सांस्कृतिक व सॉफ्ट पॉवर राजनय भारतीय प्रवासी भारताची सांस्कृतिक प्रतिमा जगभर पोहोचवतात. योग दिवस प्रस्ताव यूएन मध्ये पास होण्यासाठी प्रवासी समुदायाने मोठी मदत केली. भारतीय सणांचे सरकारी पातळीवर आयोजन , बॉलीवूड व भारतीय नृत्यशास्त्राचा जागतिक प्रसार ,भारतीय भोजन व आयुर्वेदाची वाढती लोकप्रियता.

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

OPEN ACCESS

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

विज्ञान तंत्रज्ञान व राजनय :

- उच्च कौशल्य प्राप्त भारतीय विकासाचा मोठा आधार आहे .
- गुगल मायक्रोसॉफ्ट यांसारख्या कंपन्यात भारतीय नेतृत्व
- भारतीय शास्त्रज्ञांनी इस्रो डीआरडीओ कार्यक्रमांना मार्गदर्शन
- ब्रेन सर्क्युलेशन मॉडेल प्रतिभेचा दोन दिशेने प्रवाह

भारत सरकारची डायसपोरा डिप्लोमासी धोरणे :

- प्रवासी भारतीय दिवस
- इंडियन कम्युनिटी वेल्फेअर फंड
- वंदे भारत मिशन साठ लाख भारतीयांची परतफेरी
- मेक इन इंडिया

केस स्टडीज :

- भारत अमेरिका संबंध
- अमेरिकेतील भारतीय प्रवासी आयटी संशोधन लॉबिंग द्वारे द्विपक्षीय संबंध मजबूत करतात
- गल्फ इंडियन वर्क फोर्स
- भारतीय मजुरांनी गल्फ अर्थव्यवस्थेला योगदान दिले त्याच बरोबर भारताला आर्थिक परतावा
- इजराइल भारत भागीदारी
- तंत्रज्ञान व संरक्षण सहकार्य वाढवण्यात भारतीय समुदायाची भूमिका
- दक्षिण आफ्रिका गांधींची वारसा परंपरा
- सांस्कृतिक व ऐतिहासिक नाते आजही राजनैतिक सेतू आहेत.

आव्हाने :

- वर्णद्वेष घटना
- गल्फ वर्कर चे शोषण

ISSN: P-2455-0515
E- 2394-8450

Educreator Research Journal

VOLUME–XII, Special Issues–I (C) Nov – Dec 2025

Original Research Article

- धार्मिक व राजकीय ध्रुवीकरण
- भारत विरोधी लॉबिंग गटांचे अस्तित्व

भावी दिशा

- नॉलेज डिप्लोमा अधिक मजबूत करणे .
- ग्लोबल इंडियन इनोव्हेशन नेटवर्क निर्माण करणे .
- भारतीय मजुरांच्या रक्षणासाठी दीपक्षीय करा .
- व्हिजिट भारत 2047 मध्ये जागतिक भारतीयांचा सहभाग वाढवणे.

निष्कर्ष:

भारतीय प्रवासी हा भारताचा जागतिक आधारस्तंभ आहे त्यांचे आर्थिक सांस्कृतिक राजकीय व तांत्रिक योगदान भारताला 21 व्या शतकात ग्लोबल लीडर बनवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

प्रवासी भारतीय राजनय ही भारताच्या उदयाचा केंद्रबिंदू बनली आहे.

संदर्भ :

1. *Government of India ministry of external affairs annual report on diaspora engagement New Delhi: MEA publication*
2. *Ministry of External Affairs (2022) India's soft power and cultural diplomacy initiative New Delhi*
3. *World Bank 2023 migration and remittance data Washington DC*
4. *Global Migration Database (UN DESA)*
5. *Bhatt,C.(2021) . Indian diaspora and global influence Journal of South Asian studies*
6. *Pandey, A.(2018). Indian diaspora in gulf countries: Issue and opportunities middle East review.*
7. *Basu ,K.(2017). Role of Remittance in Indian Economy. Economic and Political Weekly(EPW)*

Cite This Article:
श्री. बडाख वि. अ. (2025). *प्रवासी भारतीय राजनय आणि परदेशातील भारतीयांचा प्रभाव : एक संशोधनात्मक अभ्यास..*
In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI), pp. 224–228.

Multidisciplinary Scholarly Research Association &
Aarhat Publication & Aarhat Journals,Mumbai
158 , Hastpushpam Building, Bora Bazar St,Borabazar Precinct,
Ballard Estate, Fort,Mumbai, Maharashtra 400001
Email ID: aarhatpublication@gmail.com